

SOYIBJON TILLABOYEV, AKBAR ZAMONOV

ÓZBEKSTAN TARIYXÍ

**(XIX ÁSIRDIŃ EKINSHI YARÍMÍ –
XX ÁSIR BASLARÍ)**

Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń
9-klası ushın sabaqlıq

Ózbekshe úshinshi basılmına saykes basılm

*Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

**«SHARQ» BASPA-POLIGRAFIYALÍQ
AKCIONERLIK KOMPANIYASÍ
BAS REDAKCIYASÍ
TASHKENT – 2019**

UOK 94(575.1)(075)
KBK 63.3(5Ó)ya721
T 49

Tariyxıy ádebiyatlardı baspağa tayarlaw hám shıǵarıw boyınsha ekspert toparınıń juwmaǵına muwapıq Respublika bilimlendiriw orayınıń tariyx pání Ilimiy-metodikalıq keńesi tárepinen baspağa usınılǵan.

Juwaplı redaktor:

t.i.d. professor *D. A. Alimova*

Pikir bildiriwshiler:

- Q.K.Rajabov* — ÓZR IA Tariyx instituti bólim baslıǵı, t.i.d., professor
K.A.To‘xtabekov — ÓZR Ministrler Kabineti janındaǵı OAK bas inspektori, t.i.k;
Y.Baltabaev — Namangan mámleketlik universiteti «Tariyx» kafedrası aǵa muǵallimi
B.T.Mahmudbaev — Gúlistan mámleketlik universiteti janındaǵı Gúlistan akademi-yalıq liceyi tariyx pání muǵallimi
N.M.Qurbanova — Tashkent qalası Yashnabad rayonu 255-sanlı mektep muǵallimi
U.F.Haydarov — Buxara wálayatı Buxara rayonu 13-sanlı qánigelestirilgen mámleketlik ulıwma bilim beriw mektebi muǵallimi
O.B. Uteniyazov — Xojeli rayonu 55-sanlı orta mekteptiń tariyx pání muǵallimi.

Respublika maqsetli kitap qorı qarjuları esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı.

Shártli belgiler:

Este saqlañ!



Ózińizdi sınañ!



Atamalar túsiniǵi



Juwmaqlardı shıǵaramız!



Soraw hám tapsırmalar

ISBN 978-9943-26-905-7

© Soyibjon Tillaboyev, Akbar Zamonov, 2019
© «Sharq» baspa-poligrafıyalıq akcionerlik kompaniyası, 2010, 2014, 2019
Qaraqalpaqshaǵa awdarma
© «Bilim» baspası, 2014, 2019.

KIRISIW

Tariyxıy ótmish-siz keleshek joq

Watan — bul biz tuwılıp ósken jer, kindik qanımız tamğan topıraq, babalarımız izleri qalğan, ata-babalarımız miyrası áwladlarımızğa qalatuğın jurıt bolıp tabıladı.

Dúnyada Watanğa muhabbattan qúdiretlirek qanday da bir tuyğı hám onıń sağınışınan kúshlirek sezim joq. Watan milletti jetilistiriwshi milliy maqtanışımızday názik sıyqırlı bir tuyğın oyatadı. Xalıq qanshelli ar-namıslı, ondağı Watan sezimi hám milliy sana da sonshelli joqarı boladı. Ana jurıt — bul ómirlik mákan, úlkemiz tábiyatı, el úrp-ádetleri, dástúrleri, ertek hám ápsanaları. Watan bárhama nawqıran hám súyikli. Watan millettiń ruwxıy-mádeniy ornın jaratıp beredi hám hárbir áwlad babalarınıń elge bolğan muhabbatların ózinde tasığan sónbeytuğın Watan mehri menen bul dúnyağa qádem qoyadı.

Hárqanday xalıq milliy qádiriyatların óz maqsetleri, sonıń menen birge, ulıwma insanıyılıq rawajlanıw jetiskenlikleri tiykarında rawajlandırıp, ruwxıy dúnyasın jetilistiriwge umtılar eken, bul boyınsha tariyxıy eslew máselesi ayrıqsha áhmiyтке iye. Yağnıy tariyxıy eslew tuyğısı tolıq túrde tiklengen, xalıq basıp ótken jol óziniń barlıq tabısları, joğaltıw hám qurbanları, quwanış hám qayğıları menen qalıs hám haqıyqıy úyrenilgen jağdayda ğana haqıyqıy tariyx boladı.

Qolınızdağı Ózbekstan tariyxı sabaqlıǵı XIX ásirdeń ekinshi yarımı hám XX ásir baslarında payda bolğan waqıyalardı óz ishine aladı. Bul dáwir Watanımız tariyxınıń eń qıyın hám qarama-qarsılıqlı jılları boldı. Bul, **bir tárepten**, Rossiya imperyası basqınshılıǵı sebepli awır aqıbetler, joğaltıwlar keltirgen bolsa, **ekinshiden**, ata-babalarımız koloniyaniń zulımlıǵına qarsı Watan azatlıǵı hám ğárezsizligi ushın qaharmanlarsha ğúreslerin dawam ettirdi, **úshinshiden**, Watan ğúlleniwı jolında pidákerlik penen miynet etip, úlken ruwxıy hám materiallıq qurılıs jumısların ámelge asırdı.

Áziz oqıwshılar! Biz usı sabaqlıqtı oqıw barısında jaqın ótmishi-mizdegi hár qıylı tariyxıy waqıyalardı bilesiz. Bul waqıyalargá tereń baha beriw júdá awır. Gárezsiz mámleketshiligimiz mánisin tolıq ańlap jetiw ushın koloniallıq sharayatında usı aymaqta jasağan xalıqlardıń basınan keshirgenleri, zulımlıǵına, qorlawǵa qaramay, óz isenimi, qádiriyatları hám jaqsılıq jolındaǵı turaqlılıǵın saqlap qalǵanlıǵı haqqındaǵı tariyxıy haqıyqatlıqtı biliw zárúr.

Bunnan basqa sabaqlıq penen tanısıwda tómendegi máseleler boyınsha hár qıylı maǵlıwmatlarga iye bolasız:

– Rossiya imperiyası basqınshılıǵı waqtında Orta Aziya xanlıqları (Buxara ámirliǵı, Xiywa hám Qoqan xanlıqların)daǵı bolǵan mádeniy social-ekonomikalıq hám siyasiy jaǵday;

– Orta Aziya xanlıqlarınıń Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwı;

– Orta Aziyada jańa hákimshilik dúzilme — Túrktan general-gubernatorlıǵınıń shólkemlestiriliwi hám basqarıw tártipleri;

– Rossiya imperiyasınıń Túrktanı social-ekonomikalıq, siyasiy, mádeniy-aǵartıwshılıq jaqtan koloniyaǵa aylandıruw ushın tutqan siyasatı hám onıń aqıbetleri;

– Túrktan úlkesinde milliy mámleketshilikti tiklew hám gárezsizlikke erisiw ushın alıp barılǵan gúresler, jadidshilik háreketleri hám olardıń dáslepki qádemleri.



Soraw hám tapsırmalar

1. 8-klass «Ózbekstan tariyxı» sabaqlıǵına súyenip, Orta Aziya aymaqları Rossiya imperiyası ushın qanday áhmiyetke iye ekenligi boyınsha pikir bildiriń.
2. «Tariyxıy ótmish» sózine túsinik beriń.
3. «XIX ásir ortalarında Orta Aziya xanlıqlarınıń ekonomikalıq-socialıq, áskeriy-siyasiy jaǵdayı» temasında «debat» shınıǵıwın uyımlastırıń.
4. 8-klasta alǵan bilimlerinizge tayanıp, Orta Aziyada Rossiya-Angliya básekisinde Rossiya imperiyası imkanıyatlarınıń joqarılıǵı nelerde kórinedi?

I BÓLIM

XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ÓZBEK XANLÍQLARÍNÍN SIYASIY, EKONOMIKALÍQ HÁM MÁDENIY TURMÍSÍ

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ Orta Aziya xanlıqlarınıń siyasiy, social-ekonomikalıq awhalı;
- ▶ awıl xojalıq, sawda-satıq hám ónermentshiliktıń rawajlanıwı;
- ▶ jer iyeligi túrleri, salıq hám minnetlemeler;
- ▶ XIX ásir ortalarında Túrktan xalqınıń mádeniy turmısı haqqında bilip alasız.

1-§. XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ORTA AZIYA MÁMLEKETLERINIŇ AYMAĞÍ HÁM XALQÍ

Orta Aziya mámleketleriniń aymağı

XIX ásirde Orta Aziyada úsh gárezsiz mámleket bolıp, olar Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqları. Bul mámleketlerde óndiris, social-ekonomikalıq qatnasıqlar, sawda-satıq hám basqa tarawlar rawajlangan bolsa da, biraq olardıń rawajlanıwı aldınğı Evropa mámleketleri dárejesinen tómen edi.

Ámirlik paytaxtı islam diniy oraylarınan biri bolıp, «Buxoroyi Sharif», yaǵnıy «Muqaddes Buxara» atına iye bolǵan. Ámirlik shegaraları qublada Ámiwdáryanıń shep jaǵasınan baslanıp Sırdáryaǵa shekem, shıǵısta Pamir tawlarınan, batısta Xiywa xanlıǵı jerlerine shekem sozılǵan. Mámleket aymağı XIX ásirdeń ortalarında Iran, Awǵanstan, Qoqan hám Xiywa xanlıqları, Qazaq júzleri jerleri menen shegaralas bolǵan. Ámirliktiń oraylıq bólimi Buxara hám Samarqand qalaları jaylasqan Zarafshan oypatlıǵı esaplangan. Ámirlikte Buxara, Samarqand, Shahrisabz, Qarshı, Kitab, Gúzar, Termiz, Sherabad, Gisar, Kulab sıyaqlı iri sawda-satıq, ónermentshilik hám mádeniy oraylar esaplangan qalalar bar edi. Oǵan házirgi Tájikstandaǵı Vaxsh, Kafarnihan, Panj dáryaları oypatlıǵındaǵı jerler, Túrkmensandaǵı Murgab dáryası alaplarındaǵı jerler qarashlı bolǵan. Sonıń menen birge, aymaqlıq jaqtan beklık hám rayonlarǵa bólinip, olardı ámir tárepinen tayınlangan beklar basqarǵan. Ámirlikte 40 beklık bolǵan.

Xiywa xanlığı XIX ásirdeń ekinshi yarımında xanlıq jerleri qub-lada Iran, shıǵısta Buxara ámirliği, batısta Kaspiy teńizi, arqada qazaq júzleri jerleri menen shegaralas bolǵan. Xanlıqtıń hákimshilik orayı Xiywa qalası esaplangan. Xanlıqta Xiywa, Kat, jańa Úrgensh, Xazarasp, Qońırat, Xojeli sıyaqlı beklıklardeń orayları bar edi. Xiy-wa xanlığı 18 beklık, 2 nayıplıqqa bólingen hám olardı xan táre-pinen tayınlangan bekler hám tóreler basqarǵan.

XVIII ásirdeń baslarında Fergana oypatlığı hám Sırdáryanıń tómenge bólimine shekemgi aymaqlar Buxara ámirliğinen bólinip, gárezsiz mámleket – Qoqan xanlığı dúziledi. Xanlıq shıǵısta Shıǵıs Túrktstan, batısta Buxara ámirliği hám Xiywa xanlığı menen shega-ralas bolǵan. Xanlıqtıń qubla shegaraları Qarategin, Kulab, Dárwaz, Shuǵnan sıyaqlı tawlı úlkelerdeń ishine alıp, bul aymaqlar ushın Buxara ámirliği menen tez-tez soqlıǵısıwlar bolıp turǵan. Xanlıq-ta Qoqan Tashkent, Andijan, Margulan, Namangan, Uzgen, Osh, Pishpak, Túrktstan, Shımkent sıyaqlı hákimshilik, sawda-satıq hám mádeniy orayǵa aylanǵan qalalar bolǵan. Xanlıqtıń aymaǵı Buxara ámirliği hám Xiywa xanlıqlarınan mol suwlı dáryalar, oypatlıqlar, hasıldar jerleri menen ajıralıp turǵan. Xanlıq 15 beklıkke bólinip, olardı xannıń tuwısqanları hám jaqınları basqarǵan.



XIX ásir ortalarında Orta Aziya mámleketleriniń kartası

Orta Aziya mámleketleriniń xalqı

XIX ásirdeń ortalarında Buxara ámirliǵı, Xiywa hám Qoqan xanlıqları xalqınıń etnikalıq quramı bir-birine jaqın, ózbekler sonday-aq, olarda tiykarınan tájikler, qazaqlar, qaraqalpaqlar, túrkmenler, qırǵızlar da jasaǵan. Bul dáwirde Buxara ámirliginiń xalqınıń sanı 2 million átirapında bolıp, xalıqtıń etnikalıq quramı, ózbekler, tájikler, túrkmenler, qaraqalpaqlar, qazaqlardan quralǵan. Xalıq kóp suwlı oypatlıqlarda jasaǵan. Ámirlikte mańǵıt, saray, qońırat, keneges, qarluq, qalmaq, nayman, qıpshaq qáwimleri kópshilikti quraǵan.

Xiywa xanlıǵında xalıq sanı 800 mın adam bolıp, etnikalıq quramı ózbek, túrkmen, qaraqalpaq, qazaqlardan quralǵan.

Qoqan xanlıǵında xalıq sanı 3 millionǵa jaqın bolıp, tiykarınan, ózbekler bolıp, ol jerde qırǵızlar, tájikler, qazaqlar uyǵırlar, evreyler, hindler hám basqa elat wákilleri jasaǵan.

Bul dáwirde úsh mámlekette de ózbekler otırıqshı turmıs tárizinde jasap, diyqanshılıq, ónermentshilik hám sawda-satıq penen, qazaqlar, qaraqalpaqlar, túrkmenler hám qırǵızlar bolsa kóshpeli turmıs keshirip, sharwashılıq penen shuǵıllanǵan.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Olardıń aymaǵı búgingi kúndegi Ózbekstannan tısqarı, Qırǵızstan, Qazaqstan, Tájikstan hám Túrkmenstan jerleriniń bir bólegin de óz ishine alǵan.
- ▶ Buxara ámirliǵı: 40 bekkik — 2 mln xalıq.
Xiywa xanlıǵı: 18 bekkik — 2 nayıplıq — 800 mın xalıq.
Qoqan xanlıǵı: 15 bekkik — 3 mln xalıq.

Soraw hám tapsırmalar

1. Kartadan XIX ásir ortalarında Buxara ámirliǵı, Xiywa hám Qoqan xanlıqları aymaqların shegaralap beriń.
2. XIX ásir ortalarındaǵı xanlıqlar xalqı haqqında aytıp beriń.
3. 6-bettegi kartadan paydalanıp, tómendegi kesteni toltırıń. Xanlıqlarǵa tiyisli aymaqlardı ajıratıp jazıń.

Buxara ámirliǵı	Xiywa xanlıǵı	Qoqan xanlıǵı

2-§. XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ÓZBEK XANLÍQLARÍNÍN HÁKIMSHILIK BASQARÍW SISTEMASÍ

Buxara ámirliginiń mámleket basqaríwı

Buxara ámirliginde joqargı húkímdar *ámir* esaplanıp, onıń hákimiyatı áwladtan-áwladqa miyras túrde ótken. Ámirlikti *mańǵıttar dinastiyasına* tiyisli sheklenbegen hákimiyatqa iye húkímdar basqarǵan.

Ámirliktiń hákimshilik orayı Buxara qalası edi. Ámirlikte atqarıw hákimiyatı bas wázir — *qusbegi* qolında bolǵan. Ol wálayat hám rayon hákimlerin tayınlaǵan. *Diywanbegi* finans hám gáziyne isleri, salıq tarawların basqarǵan hám sırtqı baylanıslardı júrgiziw de júklengen. Oǵan ámirlik hújjetlerine juwapker *murzabası* boysınǵan. Ámirlikte salıqlardı óz waqtında jıynaw hám esaplawǵa juwapker adam *mushrif* esaplanǵan. *Dadxoh* xalıqtıń shaǵımları menen shuǵıllanǵan. Joqargı húkímdar pármanların *párwanashı* járiyalanǵan. Sháriyat qaǵıydaları hám nızamlardıń orınlanıwın, sud islerin baqlawdı *shayxul-islam* orınlaǵan. Shayxulislamǵa boysınǵan *muftiy* diniy huqıqiy máselelerdi, *muhtasibler* sháriyat qaǵıydalarınıń orınlanıw máseleleri menen shuǵıllanǵan. Buxara



Buxara arki. XIX ásir

ámirliginde sud baslıǵı *qazıkálan*, *raiskálan* esaplanǵan. Waqım isleri hám mülkleri menen *sadr* shuǵıllanǵan. Ámir sarayı esaplanǵan arka taxt miyrasxorı shahzada tárbiyasi menen *atalıq* shuǵıllanǵan. *Topshıbası* ámir láchkerleriniń bas komandiri bolǵan. Ámirliktiń qalalarında tınıshlıq hám tártipti saqlawǵa ámir saqshıları baslıǵı — *mirshabbası* juwapker esaplanǵan. *Kókaldash* mámleket qáwipsizligi, ámirdiń jaqınları, dosları hám dushpanları haqqında maǵlıwmatlar toplaw menen shuǵıllanǵan. Buxara ámirliginde mámleket basqarıwı, finans, sud, mirshablıq hám ákeriy isler ámirdiń tuwısqanları tárepinen basqarılǵan. Olar óz xızmetlerin orınlawda úlken huqıq hám jeńilliklerge iye bolǵan.

Xiywa xanlıǵınıń mámleket basqaríwı

Xiywa xanlıǵı *qońıratlar dinastiyası* tárepinen basqarılıp, onıń joqargı húkímdarı *xan* esaplanǵan. Ol sheklenbegen hákimshilik, ákeriy

hákimiyatqa iye bolgan. Joqargı húkimdar esaplangan xan sarayı Xiywa qalasında jaylasqan. Bul qalada ishki — Iyshan, sırtqı — Dishan qorğanı bolgan. Xanlıqta Xiywa, Úrgensh, Qıyat, Xazarasp, Qońırat qalaları hákimshilik, sawda-satıq hám mádeniy oraylar esaplangan. Xanlıqta joqargı hámeldar *diywanbegi* esaplanıp, onıń qaramaǵında *qusbegi*, *mehtar*, *atalıqtan* ibarat keńes xızmet kórsetken. Xalıqtıń tınıshlıǵı menen *mirshabası*, xanlıqtaǵı tártip-intizam islerine xan áskerleriniń basshısı — *jasawıl bası*, diniy isler hám sháriyat qaǵıydalarına boysınıw hám ámel etiw máselelerine *shayxulislam*, suwǵarıw qurılımaları hám suw táminatı, bólistiriliwine murapbası juwapker esaplangan. Áskeriy bólimshelerge *laşker basılar* basshılıq etken. Áskerlik xızmetinde bolǵanlar salıqlardan azat etilgen.

**Qoqan xanlığının
mámleket basqarıwı**

Qoqan xanlığında joqargı húkimdar xan esaplangan. Xanlıq *mıhlar dinastiyası* tárepinen basqarılǵan hám onıń hákimshilik orayı Qoqan qalası bolǵan. Qoqan xanı hákimiyatı miyraslıq esaplanıp, xan sheklenbegen siyasiy, hákimshilik hám áskeriy hákimiyattı óz qolında jámlestirgen. Eń joqargı áskeriy lawazım *ámir láshker*, ol áskeriy wázir esaplangan. Xanlıqtaǵı ayrıqsha áskeriy bólimlerge *mıhbasılar* basshılıq etken. Olar keyinnen bas wázir wazıypasın atqarǵan. Ğáziyne isleri hám qáretlerin *mehtar* baqlap barǵan. *Qazıkálan*, *qazılar* islam dini qaǵıydaları tiykarında sud islerin alıp barǵan. *Muhtasibbaslıqlar* diniy isler, sháriyat qaǵıydalarına boysınıwı, sawda-satıqtıń durıs júrgiziliwin baqlaǵan. Xanlıqtaǵı ishki tártip-intizam isleri menen *mirshablar* shuǵıllanǵan.



**Iyshan qorğanı. Xiywa
(zamanagóy súwret)**



Xudayarxan sarayı. XIX ásir aqırı

Juwmaqlardi shigaramiz!

- ▶ Oрта Aziya xanlıqlarında joqarğı húkimdar sheksiz siyasiy, hákimshilik, sud hákimiyatına iye bolğan.
- ▶ Wálayat hám rayonlardı joqarğı húkimdar tárepinen tayınlangan shaxslar basqarğan.
- ▶ Qazılar sud islerin islam dini qağıydaları tiykarında alıp barğan.

Soraw hám tapsırmalar

1. Xiywa xanlığındağı mámleketlik lawazımlardı aytıń.
2. Qoqan xanlığının mámleketlik basqarıwı haqqında aytıń.
3. Buxara ámirliğindegi lawazımlarğa táriyip beriń.
4. Xanlıqlarda sud isleri kimlerdın qolında bolğan?
5. Tómenдеgi kesteni toltırıń.

Mámleket atı	Aymağı	Xalqı	Basqarıwı

3-§. XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ÓZBEK XANLIQLARÍNÍN SOCIAL-EKONOMIKALIQ TURMISI

Jer iyeligi hám salıq sistemasi

XIX ásirde Oрта Aziya xanlıqları agrar mámleketler edi. Xalıqtıń social-ekonomikalıq awhalı jerge iyelik tártipleri qandaylıǵı, tólenetuǵın salıq hám tólemlerdıń muǵdari menen belgilengen. Bul dáwirde jerlerdın tiykarǵı bólimi, ásirese, egin maydanları xan, onıń tuwısqan hám jaqınları hám de birqansha úlken jer iyeleri qolında bolğan. Xalıq olarǵa ónimniń bir bólegin *xiraj* sıpatında tólegen.

Xiywa xanlığında ijaraǵa jer alǵan diyqanlar «*yarımshı*» dep atalǵan. Sebebi olar alınǵan, ónimniń yarımın ijara haqı etip tólegen. Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqlarında jerge iyelik etiw túrleri birdey bolğan. Olar úsh túrдеgi jer iyeliginen ibarat bolıp, *amlak* — mámleketlik jerler, *múlk*—jeke menshik jerler, sonday-aq, meshit hám medireseler, diniy orınlarǵa qarashlı *waqım* jerleri esaplangan. Xanlıqlardağı iri hámeldarlar, áskeriy sárkardalarǵa mámleket tárepinen jerler berilgen. Waqım jerlerinen alınatuǵın paydanıń esap-kitabı hám bólistiriliwi menen *mutavaalli*

shugillangan. Xalq saliq ham tolemlerdi onim yaki pul turinde tolegen, sonday-aq, suwgarıw qurımları, jollar, kópirler qurıw ham olardı qayta onlaw sıyaqlı islerdi minnetleme tarızinde orınlagan. Onı *begar* dep atagan.



Jerge islew beriw.
XIX asir

Bul dawirde xalıqtan *xiraj*, *zakat*, *suw*, *digirman*, *duz*, *mulk*, *qıytaq jer*, *bag* salıgı da jynalgan. Xiywa xanlıgında tiykarğı salıq *salgit* dep atalgan. Askeriy minnetlemede harbir er adam azıq-awqatı, qural-saymanı menen qatnasıwı kerek bolgan. Sharwa xalqı sharwa mallarınan *zakat* salıgın tolegen. Qala xalqı — onermentshi ham sawdagerlerden *sawda pulı*, *dukan pulı*, *tarezi pulı* salıqları alıngan.

Suwgarıw sisteması ham tartıpleri

Orta Aziya aymağı ham onıń klimatı awıl xojalıgı onimlerin jetistiriwge qolaylı bolgan. Bul tarawdıń rawajlanıwı suw taminatına baylanıslı bolıp, suwgarıw Orta Aziyada mamleketlik darejesine koterilgen. Sonday-aq, gaziyenege tusetuğın tiykarğı daramattı diyqanlardan jiyılatuğın salıqlar quragan.

Harbir aymaqta xalq ham hakimiyat wakilleri suwgarıw tarawına juwapker bolgan. Suwgarıw islerin jurgiziw ham baqlaw menen usı tarawdıń qanigeleri — *muraplar* shugillangan. Olar suwgarıw isleri, suw qurımlarınıń qurılısı, taminat, onlanıw, tazalanıw, suw bolıstiriwin jaqsı bilgen adamlar bolgan. Orta Aziyada suwgarıw sisteması ayyemnen rawajlanıp kelgen taraw esaplanadı. Usı jumıslar shembilik turde orınlangan.

Xalqı suwgarılatuğın diyqanshılıq penen shugillangan. Fergana oypatlıgında iri suwgarıw qurımları — Shahrixansay, Andijansay, Margulansay, Yangiariq, Ullınar, Qaradarya bolgan. Suw shıgıwı qıyın jerlerge — *shıgırlar* jarde-minde suw shıgarılğan. Amiwdarya, Sirdarya suwları har turli jasalma suwgarıw sistemaları — kanallar arqalı egin maydanlarına jetkizilgen. Bul aymaqta paxta ham



Shıgırlar

dánli eginler menen birge, baǵshılıq, júzimgershilik, palız ónimleri jetistirilgen.

**Ónermentshilik
hám sawda-satıq**

Orta Aziya xalıqları turmısında diyqanshılıq, sharwashılıq hám sawda-satıq penen shuǵıllanatuǵın qatlamınıń turmısı da tikkeley ónermentshilik penen baylanıslı bolǵan. Sebebi, hárbir diyqan hám sharwa ónermentshilik buyımlarınan paydalanıp miynet etken hám olar ónermentshiliktıń hár túrli tarawları ushın shiyki zat jetkerip bergен. Sawdagerler bolsa ónermentshilik ónimleri menen sawda-satıq etken. Orta Aziya mámleketlerinde ónermentshilik orayları bolıp, olar jergilikli ózgesheliklerine qaray hár túrli ónermentshilik tarawlarına qánigelesken. Mısalı, Margúlanda atlas toqıw, taqıya tigiwshilik, Rishtanda gúlalshılıq, Shahrixanda pıshaqshılıq, taqıyashılıq, aǵash oymashılıq, Shustta da taqıyashılıq, pıshaqshılıq, Qoqanda temirshilik, aǵash oymashılıǵı, zergerlik, Buxarada zergerlik, Samarqandta zergerlik, Xiywada arxitektura, gansh oymashılıq rawajlanǵan. Buxara ámirliğinde bul dáwirde gúlalshılıq, temirshilik, mıskerlik, toqımashılıq, shiysheazlıq, metalǵa naǵıs salıwshılıq, kórkem kesteshilik tarawları bolǵan. Xanlıqlarda temir ónimlerine talap kúshli bolǵanlıǵı sebepli metallǵa islew beriwshi jergilikli temirshilik tarawı rawajlanǵan. Ónermentler tárepinen miynet quralları, ásbap-úskeneler, kiyim-kenshekler, taǵınshaqlar, ıdıs-tabaqlar, sharwalar paydalanatuǵın buyımlar tayarlanǵan. Orta Aziya xalıqları ortasında ázelden ónermentshilerge húrmet penen qaraǵan, óner iyelew hám bul kásipke múnasip bolıw jaqsı



XIX ásirde Charsu bazarı. Tashkent

paziyet esaplanǵan. Xalıq arasında «Ónerden óser», «Jigitke qırq óner de az», «Óneri bar adam xor bolmaydı» sıyaqlı hikmetli sózler biykarǵa tarqalmaǵan.

Ónermentshilik úy hám jeke ustaxana bolıp, onda qol miynetinen paydalanılǵan. Ónermentshilik ónimleri sawdagerler tárepinen shet ellerge de alıp barılǵan. Orta Aziya sawdagerleri Iran, Qıtay, Hindstan, Awǵanstan, Rossiya

mámleketleri hám qazaq júzleri menen sawda-satıq etken. Sırt elde olardıń zergerlik ónimleri, shayı hám atlas gezlemeleri gúlalshılıq buyımları joqarı bahalangán.

Bul dáwirde Orta Aziyadaǵı ishki hám sırtqı sawdanıń jáne de tez rawajlanıwına úsh mámleket arasındaqı kelispewshilikler hám ishki qarama-qarsılıqlar unamsız tásir kórsetken.

Ózinizdi sınan!

Jer iyeligi túrleri — ... Sahq túrleri — ... Shıǵırlar — ... Murap ... Sawda-satıq isleriniń rawajlanıwına ... unamsız tásir kórsetken.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Orta Aziyada jer iyeliginiń úsh túri bolǵan. Xalıqtıń moynında kóp türdegi salıqlar hám minnetlemeler bolǵan.
- ▶ Orta Aziyada áyyemnen kóp tarmaqlı ónermentshilik rawajlangán.
- ▶ Sawdagerler jergilikli ónimlerdi shetke aparıp, ol jerlerdeden zárúr zatlardı alıp kelgen.

Atamalar túsiniǵi

Agrar — (*latınsha — agrarius*) — jerge, dalaǵa tiyisli — awıl xojalıǵı menen shullanatuǵın aymaqqa, xalıqtıń awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriw kólemi basım bolǵan jerge qollanıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. XIX ásirde xanlıqlarda jer iyeliginiń qanday túrleri bolǵan?
2. Xanlıqlardaǵı minnetlemeler xalıqqa qanday tásir etken?
3. Suwǵarıw qurılımları haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Xanlıqlarda ónermentshiliktıń qaysı túrleri keń tarqalǵan?
5. Xanlıqlar qaysı eller menen sawda baylanısların alıp barǵan?

ÓZ BETINSHE JUMÍS

Orta Aziya mámleketlerinde engizilgen salıqlar kestegin toltırıń.

Xiywa xanlıǵı	Buxara ámirliǵi	Qoqan xanlıǵı

4—5-§. XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ORTA AZIYA XALQÍNÍN MÁDENIY TURMÍSÍ

Xalıq dóretiwshiligi

Xanlıqlardağı xalıqtıń kópshiligi ózbek tilinde sóylesken. Bul tilde dańqlı qaharman hám bahadırlardıń mártligi, olardıń jeńisleri hám ádillik ushın gúresleri bayan etilgen xalıq dástanları — qaharmanlıq eposları keń tarqalğan. XIX ásirde qırqqa jaqın dástan belgili bolıp, «Alpamıs», «Góruǵlı», «Kúntıwmış», «Shirin hám Sheker» dástanları eń belgilileri edi.

Xalıq arasında awızeki xalıq dóretiwshiligi úlken orın iyelegen. Olarda hámeldarlardıń illetleri, saray xızmetkerleriniń kemshilikleri hám ashkózligi kúlki astına alınar edi. Dástanlarda kóbinese jaqsılıqtıń jawızlıq ústinen jeńisi ideyası jetekshilik etedi. Sonday-aq, qızıqshılar hám askiyashılar da ózbek ádebiyatı hám folklorınıń rawajlanıwında salmaqlı úles qosqan. Hár jılı báhárde xalıq seyillerinde kóshpeli cirk truppaları bazar maydanlarında óz tamashaların kórsetip, xalıqtıń kewlin kótergen. Palwanlar arasında gúres jarısları ótkizilgen. Hár úsh xanlıqta da bilimlendiriw derlik birdey alıp barılğan. Buxara ámirliğindeki sistema Xiwy hám Qoqan xanlıqlarında da engizilgen. Medireseler Alımlar jasawıl lawazımındağı shaxs (bul lawazım XVI ásirde payda bolğan) medireseler bilim beriwin baqlawshı, joqarı buwın, yaǵnıy xan yaki ámir menen medireseler arasındağı qatnasıqlardı jolǵa qoyıwshı lawazım iyesiniń húkimdarǵa jazba maǵlıwmat berip, oqıw máwsimi baslanǵanlıǵın bildirgen, Medireselerde oqıw múddeti sentyabr ayınıń ekinshi yarımında baslanıp, mart ayınıń aqırına shekem dawam etken. Oqıw máwsiminiń bunday etip belgileniwi xalıqtıń ekonomikalıq-socialıq turmısı menen baylanıslı edi. Mart ayı aqırlarınan atızlarda egin-tegin jumısları baslanǵan. Aradağı 6 ayda oqıwshı atız jumıslarında qatnasıwı hám ata-anası, shañaraǵına materiallıq járdem beriwi imkaniyatına iye edi. Medireselerde háptede tórt kún — Shembi, ekshembi, dúyshembi, siyshembi oqıw kúni esaplanǵan. Sárshembi hám juma kúnleri dem alıs bolǵan. Juma



**Xalıq tamashaları.
XIX ásir**

musilmanlardıń dástúrlık bayram kúni bolǵan hám hámme usı künge ibadatqa tayarlıq kóren. Oqıwshılarga ámeliy jumıs kúni bolıp esaplangan.

Bilim alıw múddeti sheklenbegen. Medireseler orta hám joqarı oqıw orınları sıpatında qáliplesken bolıp, mekteplerge mollalar, meshitlerge imamlar, húkimet basqarmalarına qazılar, mirzalar, qarjı jumısların alıp barıwshı, jer-suwdı bólistiriwshı hámeldarlardı tayarlaytuǵın edi.

Ilim-pán. Ádebiyat

Bul dáwirde Xiywa hám Qoqan xanlıqları, Buxara ámirliğinde ilim-pán rawajlangan. Xiywa xanlığında Eldúzer (1804–1806) biyligi menen Shermuhammed Munis Xorezmniń 1812-jılǵa shekemgi tariyxın jazǵan. Onıń negizgi atı Shermuhammed Ámir Avazbiy ulı bolıp, tariyxshı, sol waqıtta shayır, awdarmashı, kalligrafist, aǵartıwshı bolǵan. Ol 1819-jılı Mirxandtıń «Ravzat-us-safo» («Soflik baǵı») tariyxıy shıǵarmasınıń 1-tomın ózbek tiline awdarıwǵa úlgerdi. Onıń «Ferdavs-ul-iqbol» («Baxıtlar baǵı») shıǵarmasın hám «Ravzat-us-safo» awdarmasın shákirti hám jiyeni Ogahiy aqırına jetkerdi. Ogahiydıń negizgi atı Muxammed Rizo Ernazarbiy ulı bolıp, 1809–1874-jılları jasaǵan. 16 tariyxıy, aǵartıwshılıq, awdarma shıǵarmalarınıń avtorı. Ol arab, parsi, túrk tillerin jaqsı bilgen hám Xorezmniń 1812–1872-jıllardaǵı tariyxına baǵıshlangan shıǵarma jazǵan. Xiywa xanlığı tariyxına tiyisli «Riyoz-ud-davla», «Zubdat-ut-tavorix», «Gulshani davlat», «Shohidi iqbol» atlı shıǵarmalar jazǵan. Ogahiydıń xalıqtı súyiwshiligi hám xalıqtıń jaǵdayına biyparıq emesligi onıń «Qıs» ǵázzelinde óziniń kórinisin tapqan. Ogahiy poeziyası, tariyxı jazıwshı hám awdarmashılıq jumısı Orta Aziya aymaǵında hám XIX ásir Shıǵıstıń mádeniy turmısında da tereń iz qaldırdı.

Buxara ámirliğinde de jazıwshı, filosof, xudojnik, aǵartıwshı Ahmed Danish jetisip shıqtı. Ol Buxara ámiri Nasrullanıń elshileri menen 1857-jılı Moskva, Peterburg hám basqa Rossiya qalaları boylap sayaxat etken. Ol «Buxaradan-Peterburgqa sayaxat», «Buxarayı-shárip mańıt ámirleri tariyxı, «Navodir-ul vaqoe» («Qımbatlı waqıyalar») shıǵarmalarınıń avtorı. Ahmed Danish 1865-jılı ámir Muzaffar usınısı menen «Manozir ul-kavokib» («Planetalardıń



Ahmed Danish

jaylasıwı») atlı astronomiyağa tiyisli kitap jazğan. Ol tek Buxara ámirliği emes, al Orta Aziyanıń basqa xanlıqlarında hám eń kózge kóringen mádeniyat ğayratkeri sıpatında tanılğan edi.

XIX ásir baslarında ámir Umarxan húkimdarlıq etken dáwirde Qoqan xanlığında oraylasqan hákimiyat ornatılıwı, sawda-satıq qatnasıqlarınıń tártipke salınıwı, xanlıqtağı siyasiy, social-ekonomikalıq turaqlılıq, ilim-pánniń rawajlanıwında áhmiyetli orın tuttı.

Sarayda tariyx jazıwshılıq, ádebiyat, kalligrafistlik rawajlandı. Saray tariyxshısı Muhammed Yunus tárepinen 1859-jılı jazılğan «Qudayqul anvar» shıǵarmasında Muhammed Aliخان dáwiri tariyxı waqıyaları tolıq kórsetilgen. Xanlıqtağı eń belgili kalligraf Turdı Ali bolğan. Xanlıq ordası qurılǵannan keyin, Xudayarxan saray diywallarındağı kalligrafistlik jumısların orınlawdı eki shaxsqa — Turdı Ali hám Mırza Mahmudlarǵa tapsırǵan. Turdı Aliniń xan sarayındağı abırayı joqarı bolğan hám bazı mádeniy jıynalıslarda xan onnan másláhátler alǵan.



Óziniñdi sınan!

Munis — ...

Turdı Ali — ...

1819-jılı — ...

Ahmed Danish — ...

Ogahiy — ...

1857-jılı — ...

Arxitektura

XIX ásirde de Orta Aziya mámleketleriniń qalalarında qurılıs isleri rawajlangan. Ásirese, Xiywa xanlığında XIX ásir ortalarına barıp qurılıs isleri hawij aldı. Bul dáwirde Xiywa hám basqa qalalarda kóplep imaratlar — saray, bazar, medirese, meshit hám ishki ójiresi sıyaqlı qurılıslar qurıldı. Allaqulixan mediresesi, Raxmanqul Inaq sarayı, Iyshan qorgandağı Muhammed Aminxan mediresesi (1851–1855), Ark dárwazası qarsısında Muxammed Raximxan mediresesi (1871) búgingi künde de Xiywa qalasınıń kórki esaplanadı. Olardıń diywalları sol dáwirde Xorezm arxitekturasına tán bolğan usılda, ashıq kók reń üstinen aq hám jasıl güller túsirilgen naǵısları gerbishler menen bezelgen.

Qoqan xanlığında bul dáwirde Házireti Kalan Sahibzada mediresesi (1862), Hákim Ayım mediresesi (1869–1870), Sultan Muradbek mediresesi (1872) qurılğan. Olardıń ishinde júzden artıq bólmeden ibarat Xudayarxan sarayı (1863–1870) ayrıqsha orın tutadı.

Xanlıqtıń úlken orayı Tashkentte XIX ásirdeń ortalarında eski imaratlardan Házireti Imam kompleksi, 1859-jılı Baraqxan medi-



Tillashayx meshiti. XX ásir basi



Muxammed Raximxan mediresesi (Zamanagóy súwret)

resesin oñlaw jumislari baslanadi. Sol dáwirde Baraqxan mediresesi qarsısında Muiy mübárek mediresesi (XX ásir basında) qurılısı tamamlanğan. Tillashayx juma meshiti sıyaqlı imaratlar qurıldı.

Bul waqıtqa kelip Buxara ámirliğı arxitekturalıq kórinisinde de ózgerisler payda boldı. *Kufiy, rayhoniyy, nastalıq* jazıw usıllarınan imaratlardı bezewde paydalanıw dawam ettirildi.

Orta Aziya xalıqları mádeniyatınıń ózine tánliğı

Bul dáwirde eki tilde (zullisonayn), yaǵnıy ózbek hám parsı tillerinde dóretiwshilik etken. Sol waqıtta Alisher Nawayı tiykar salǵan insaniylik hám demokratiyalıq dástúrler áhmiyetli orın tutqan. Orta Aziya xalıqlarınıń ulıwma birliktegi tariyxı bekem doslıq tırnaǵına qurılǵan edi. Mıńlap qosıqlar, ǵázzeller hám awızeki ráwiyatlar awızdan-awızǵa ótip, bahadır jigitler batırlıǵın maqtanısh etip, batırlar hám palwanlar haqqında jırlap, sadıqlıq, mártlik, doslıq hám muhabbat haqqında dástanlar, adamlarda isenim, óz ara húrmet sezimlerin oyatıp, jaqsılıqqa shaqıradı.

Óziniñdi sınan!

Muhammed Aminxan mediresesi – ... **Tillashayx meshiti** – ...
Xudayarxan sarayı – ... **1859-jılı** – ...
Zullisonayn – ... **Múyi mübárek mediresesi** – ...

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Xalıq dóretiwshiligi: baqsılar, qızıqshılar, hafızlar, askiyashılar.
- ▶ Munis (1778–1829), Ogahiy (1809–1874), Ahmed Danish (1827–1897).



Iyshan qorǵanı túrkimindegi imaratlar (Zamanagóy súwret)

- ▶ Kalligrafistlik: Muhammed Yunus, Turdı Ali.
- ▶ Arxitektura: Muhammed Aminxan, Házireti Kalan Sahibzada, Tillashayx.

Atamalar túsinigi

Epos — xalıq awızeki dóretiwshiliginde qaharmanlıq hám qaharmanlar haqqındaǵı dástanlar kompleksi.

Xonaqoh — dárwishler ushın xızmet etetuǵın bólmе hám meshitten ibarat jataqxana.

Truppa — teatr yamasa cirk artistleri jámaáti.

Soraw hám tapsırmalar

1. XIX ásir ortalarında Orta Aziya xalqı xalıq dóretiwshiliginiń keń tarqalǵan úlgerin sanap beriń.
2. Munis, Ogahiy hám Ahmed Danish dóretiwshiligindegi ózine tán táreplerin aytıń.
3. XIX ásir Xiywa arxitekturasınıń ózine tán tárepleri nelerde kórinedi?
4. Bul dáwirdegi ádebiyatshılardıń atların máńgilestiriw maqsetinde búgingi künge shekem qanday jumıslar islengen?
5. Qoqan xanlıǵındaǵı mádeniy turmıstıń ózine tán tárepler nede?
6. Tómendegi kesteni toltırıń.

Аһмниń ати	Јасаǵан јılı	Shıǵarmaları

II BÓLIM

ROSSIYA IMPERIYASÍNÍN ORTA AZIYANÍ BASÍP ALÍWÍ

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziyanıń basıp alınıwınan gózlangen tiykarǵı maqsetleri;
- ▶ Orta Aziyaǵa Rossiya imperiyasınıń basqınshılıq atlanısları hám olardıń basqıshları;
- ▶ áskeriy basıp alıwshılıq júrislerine qarsı gúresleri;
- ▶ Orta Aziyada Rossiya imperiyası húkimdarlıǵınıń ornatılıwı hám koloniallıq siyosatınıń alıp barılıwı haqqında bilip alasız.

6-§. ROSSIYA IMPERIYASI TÁREPINEN ORTA AZIYANÍ BASÍP ALÍW USHÍN BASQÍNSHÍLÍQ HÁREKETLERINIŇ BASLANÍWÍ

Basıp alıw ushın tayarlıq

Rossiya imperiyası sırtqı siyosatında óz shegaraların shıǵısqa qaray keńeyttiriw ushın dáslep Buxara ámirligi, Xiywa hám Qoqan xanlıqları menen baylanıslar ornatiwǵa háreket etti. Pyotr I húkimdarlıǵı dáwirinde-aq Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy basshılıǵındaǵı áskeriy ekspediciya jiberilgen. Biraq, bul ekspediciya áwmetsizlikke ushıraǵannan keyin patsha húkimeti áskeriy bekinisler qurıwǵa kiriti. 1718-jılı Irtish dáryası boyında sonday bekinislerden jetewin qurıp pitkerdi.

Sayaxatshı, sawdager, elshiler sıpatında jiberilgen tıńshılar tárepinen Orta Aziyanıń siyasiy, social-ekonomikalıq hám áskeriy awhalı, suw hám qurǵaqlıqtaǵı jolları haqqında maǵlıwmatlar jynap barıldı. XIX ásirde Rossiya imperiyasınıń sanaat shiyki zatqa bolǵan zárúrliginiń artıwı, islep shıǵarılǵan ónimleri ushın qosımsha tutınıwshı bazarlarınıń zárúrligi, toqımashılıq sanaatı ushın arzan paxta talshıǵın jetkizip beretuǵın aymaqqa iye bolıw mashqalaları Orta Aziyanıń basıp alınıwın jáne de tezlestirdi. Sonıń ushın XIX ásirdeń ortalarda bul aymaqtı basıp alıw Rossiya

imperiyaşınıń birinshi nábettegi wazıypasına aylandı. Bunnan basqa xalıqaralıq kólemde inglis tovarlarınıń Orta Aziyaǵa kirip barıwı, Angliyanıń bul aymaqqa degen qızıǵıwınıń artıp barıwı Rossiya imperiyası húkimetiniń basqınshılıq háreketlerin jáne de tezlestirdi. Ullı Britaniyanıń Ost-Indiya kompaniyası XIX ásirde baslap strategiyalıq áhmiyetke iye bolǵan xanlıqlardıń tábiyiy baylıqları, shiyki zat ónimlerine qızıǵa basladı. Orta Aziyaǵa 1825-jılı M.Murkroft Angliya menen baylanıslardı jolǵa qoyıw ushın jiberiledi. Ol Buxaraǵa kelip, qayıp baratırǵanında, eki sherigi menen qayıt boladı. 1832-jılı Buxaraǵa A.Byorns, 1844-jılı mayor I.Volf, 1843-jılı Xiywa hám Buxaraǵa kapitan J.Abbot jiberilgen.

Orta Aziya mámleketlerine áskeriy tarawda járdem beriw hám olarǵa Rossiya imperiyasına qarsı áskeriy awqam dúziw usınısı menen Buxaraǵa kelgen Angliyanıń Ost-Indiya kompaniyası wákilleri Ch.Stoddart hám A. Kannoli 1842-jılı ámir tárepinen óltiriledi. Buǵan juwap retinde Angliya húkimeti Buxaraǵa qarsı Awǵanstan menen pitim dúzip, olardı qurallandıradı. Sonnan keyin Awǵanstan Buxara ámirliǵı aymaǵınıń bir bólegin basıp aldı. Nátiyjede, 1855-jılı ózbekler hám tájikler jasaytuǵın Ámiwdáryanıń qubla boylarındaǵı aymaqlar Awǵanstan wálayatına aylandırıldı.

XIX ásirdeń ortalarına kelip Angliyanıń Orta Aziyaǵa qaratıp alıp barıp atırǵan bunday siyasatı da patsha húkimetiniń Qırım urısındaǵı (1853—1856) jeńilisi Rossiya imperiyasınıń Buxara ámirliǵı, Qoqan hám Xiywa xanlıqların basıp alıw háreketlerin tezlestirdi. Bunıń ushın Rossiya imperiyasınıń Orta Aziya menen baylanıstırıwshı sawda jolların tolıq óz qolına alıwǵa háreket etip, Tashkentke baratıwın Orenburg jolında áskeriy bekinisler qurıldı. Sırdáryanıń Aralǵa quyılıw jerinde 1847-jılı *Raim qorǵanı* qurıldı.

Shegara aymaqlarında jasaytuǵın Rossiya imperiyası puqaraları bolǵan xalıqqa talawshılıq hám basqınshılıq etip turıwshı toparlardıń hújimlerin saplastırıw patsha húkimetiniń Orta Aziyaǵa áskeriy júrislerin baslawına siltaw boldı. Bunnan basqa toqımashılıq sanaatı ushın shiyki zatı bolǵan paxtanıń jetispewshiligi Orta Aziya jerleri hám resurstarına mıtájlikti jáne de asırdı. Bul dáwirde AQSHda arqa hám qubla ortasında baslangan puqaralar urısı (1861—1865) sebepli Rossiyanıń toqımashılıq sanaatı ushın paxta shiyki zatına qıtshılıq júzege keldi.

XIX ásirniñ birinshi yarımında Orta Aziya xanlıqları ortasındağı urıslar olardı ekonomikalıq hám áskeriy jaqtan hálsiretti. Bunday jağday xanlıqlardıñ basıp alınıwın ańsatlastırdı. Solay etip, mámleket basshılarınıñ uzaqtı gózlep ishki hám sırtqı siyasat alıp barmağanlıqlarınan tómen jağdayğa túsip qaldı. Sonday payıtta Rossiya imperiyası húkimetı óziniñ siyasiy, ekonomikalıq hám geopolitikalıq máplerin gózlep Orta Aziyağa áskeriy basıp alıwshılıq háreketlerin baslaydı.



Türkstan áskeriy okrugi áskerleri. 1867-jil

Orta Aziyağa qarsı basqınshılıq júrisi basqışları

Orta Aziyanıñ Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwı tórt basqışta ámelge asırıldı. Birinshi basqış—1847—1865-jılları Rossiya imperiyası tárepinen Qoqan xanlığınıñ arqa-batis

wálayatları hám Tashkent qalası basıp alındı. Basıp alınğan aymaqlarda Orenburg general-gubernatorlığı quramına kiriwshi Türkstan wálayatı dúzildi.

Ekinshi basqış — 1865—1868-jıllardı óz ishine alğan bolıp, bunda Qoqan xanlığı hám Buxara ámirliğine qarsı basqınshılıq háreketleri ámelge asırıldı.

Úshinshi basqış—1873—1879-jıllar dawamında Xiywa hám Qoqan xanlığı jerlerin basıp alıwdan ibarat boldı.

Tórtinshi basqış — 1880—1885-jılları túrkmenlerdiñ boysındırılıwı edi. Solay etip, 1864—1885-jılları 20 jıldan artıq waqıt dawamında Rossiya imperiyasınıñ uzaq dawam etken áskeriy tayarlığı nátiyjesinde basqınshılıq urısları alıp barıldı. Orta Aziya xanlıqları aymağınıñ úlken bólegi basıp alınıp, koloniyaga aylandırıldı.

Óziniñdi sınan!

Basıp alıw sebepleri — ...
Birinshi basqış — ...
Ekinshi basqış — ...

Úshinshi basqış — ...
Tórtinshi basqış — ...
1864—1885-jılları ...

**Orta Aziyağa qarşı
áskeriy-basqınshı-
lıq júrisleriniń basla-
nıwı**

Rossiya imperatorı Aleksandr II (1855—1881) niń 1859-jılı Qoqan xanlığın basıp alıw haqqındaǵı kórsetpesinen soń áskeriy háreketler kúsheydi. Bunıń ushın, eń dáslep, xanlıqtıń Tashkent qalası basıp alınıwı zárúr edi.

Tashkentti basıp alıwda Aqmeshit qorganı áskeriy háreketlerdiń tayanışına aylandı. Patsha áskerleriniń Aqmeshit qorganın basıp alıwdaǵı dáslepki háreketleri (1852-jıl) jeńiliske ushıraǵannan keyin, 1853-jılı onı iyelew ushın ekinshi márte hújim baslanadı. 3 mıńnan artıq adamnan ibarat áskeriy bólimge 400 adamnan ibarat qorgan qorgawshıları 20 kún dawamında qarsılıq kórsetti. Dushpan tárepke salıstırǵanda sanı júdá az bolǵan, qorshawda qalǵan qorgan qorgawshıları sońǵı imkaniyatları qalǵansha sawash júrgizdi. Kúshler teń emesligi aqbetinde patsha húkimeti áskerleri tárepinen qorgan iyelenedi. Keyin oǵan *Perovskiy portı* dep at berildi.

N.Veryovkin hám M.Chernyaevlardıń 1864-jılı úsh mıńnan kóbirek áskerleri eki baǵdarda: biri Perovskiy portınan (Orenburg tárepten), basqası bolsa Verniy (Almatı) qalası tárepten Tashkentti basıp alıw ushın jolǵa shıqtı. 4-iyunda M.Chernyaev bassılıǵındaǵı áskerler Talas dáryasınıń shep jaǵalındaǵı Áwliyeata (házirgi Taraz qalası) basıp aldı. Túrktan hám Shımkent qalaların qorgawǵa bassılıq etiwge Qoqan xanı tárepinen ámirláshker Alıqulı (Alımqul) jiberildi. N.Veryovkin, eger Túrktan qorgawshıları boy-sınbasa, qalanı oqqa tutup, hámmeni qırıp taslawın, Ámir Temur tárepinen Ahmed Yassawiy húrmetine qurılǵan maqbaranı da joq etiwdi ultimatum tárizde qoydı. Nátiyjede Alıqulı óz áskerlerin Túrktannan alıp shıǵıp, Shımkentti qorgawǵa shegindi. Úsh kúnlük sawashtan soń, 12-iyul kúni N.Veryovkin otrıadı Qoqan xanlığına qaralı Túrktan qalası basıp aldı hám 20 kilometrlik qorgan diywalı menen qorshalǵan Tashkentti basıp alıwǵa tayarlıq kóre basladı.

Bul áskeriy háreketlerge M.Chernyaev komandir etip tayınlandı. 1864-jıldıń gúzinde Shımkent qalası iyelenip, Jańa Qoqan sızığı tiykarında qolǵa kirgizilgen qorganlar



XIX ásir aqırında qala kórinisi

birleştirildi. Usı waqıtqa kelip, Raim qorğanınan Perovskiy portına shekem Sırdárya bekinis sızığı, Semipalatinskten Verniy qalasına shekem Sibir bekinis sızığı payda boldı.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Rus elshileriniń Orta Aziya xanlıqlarındaǵı háreketi;
- ▶ Aqmeshit—1853-jıl, Shımkent, Túrktan—1864-jılı;
- ▶ Jańa Qoqan, Sibir bekinis sızıqlarınıń shólkemlestiliwi;
- ▶ Áskeriy júris basqışları: 1847—1865, 1865—1868, 1873—1879, 1880—1885.

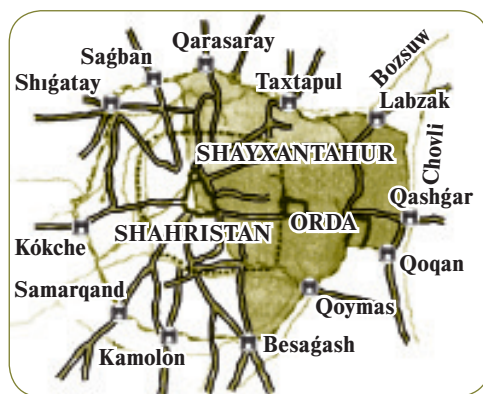
Soraw hám tapsırmalar

1. Irtish dáryası boyındaǵı qurılǵan bekinisler qanday wazıypanı orınlawı kerek edi?
2. Orta Aziyaǵa jiberilgen inglis elshileriniń maqsetleri ne bolǵan?
3. Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyanı basıp alıwdan gózlegen maqsetleri nelerden ibarat edi?
4. Orta Aziyanıń Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwınıń basqışların sanap beriń.
5. Aqmeshit qorǵanınıń basıp alınıw háreketlerin aytıp beriń.
6. Shımkent hám Túrktan qalalarınıń basıp alınıwın aytıp beriń.

7-Ş. TASHKENTTIŇ BASÍP ALINIWI

Tashkenttiń basıp alınıwınıń strategi-yalıq áhmiyeti

Tashkent Orta Aziyanıń siyasiy, ekonomikalıq, iri hákimshilik hám sawda-satıq oraylarınan biri esaplanǵan. XIX ásirdeń ekinshi yarımında Tashkent qalasınıń 12, yaǵnıy Labzak, Taxtapul, Qarasaray, Saǵban, Shıǵatay, Kókshe, Samarqand, Kamalan, Besaǵash, Qoymas, Qoqan, Qashǵar dárwazaları bolǵan. Hár tárepten qalaǵa kiriw ushın



Eski qala kartası. XIX ásir

qurilgan bul dárwazalar saqshilar tárepinen qoríqlangan. Qalanı qorǵaw ushın qurilgan diywal artında Kaykawıs jabınıń suwı menen toltırılatuǵın qándekler bolǵan. Tashkent tórt — Besaǵash, Kókshe, Sebzar, hám Shayxantaxur bólimlerine bólinip, hárbir bólim óz aqsaqalı tárepinen basqarılǵan. XIX ásirdeń ortalarında qala xalqı 80 mıńǵa jaqın adamdı quraǵan. Sebebi, Tashkentti iyelew — Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyadaǵı áskeriy júrislerin keń kólemde hám tayanısh aymaqqa iye bolǵan jaǵdayda alıp barılıwın támiyinleytuǵın edi.

Qalaga dáslepki hújim

1864-jılı 1-oktyabrde M.Chernyaev ózin patshaǵa jaqsı kórsetiw ushın tez Tashkentti qolǵa kirgizbekshi boldı. Lekin, onıń bul rejesi ámelge aspadı. M.Chernyaev 70 ten zıyat áskerlerinen ayırılıp, Shımkentke sheginiwge májbúr boldı. Onıń Tashkentti iyelew ushın alıp barǵan birinshi háreketi nátiyje bermegennen soń, jańa hújimge tayarlıq basladı. Onıń bul tayarlıǵı báharge shekem dawam etti hám 1865-jılı aprel ayı aqırında patsha húkimetiniń áskeriy



Tashkent. Eski qala. XIX ásir

bólimleri Tashkent janına jaylastırıldı. M.Chernyaev basshılıǵındaǵı áskeriy bólimi Tashkent qalasınan 25 km uzaqlıqtaǵı Shırshıq dáryasınıń shep jaǵasındaǵı Niyazbek qorǵanına kelip, onı sawashsız tapsırıwdı usınıs etedi, lekin qorǵan qorǵawshıları qarısı juwabın berip, qorǵanıwǵa ótedi. Qorǵan toqtawsız túrde toplardan oqqa tutılıp, diywalları buzıp taslandı. Diywallarınıń buzılǵan jerlerinen basqınshılar qorǵanǵa kirip, onı iyelewge muwapıq boladı. Aqıbetinde, Tashkent dárwazası dep atalǵan Niyazbek qorǵanı dushpan qolına ótti. Bul qorǵannıń qolǵa kirgiziliwi M.Chernyaevqa Tashkentti suw táminatınan toqtatıp qoyıw imkánın berdi. Onıń buyırǵı menen Shırshıq dáryasındaǵı bóget buzıp taslanadı.

Qalanıń iyeleniwi

M.Chernyaev basshılıǵındaǵı basqınshılar 1865-jıl may ayında tikkeley Tashkentke hújim basladı. Tashkent qorǵanısında qala qorǵawshıları hám Qoqan xanlığı áskerleri ámirlashker Alıqulı basshılıǵında qarсылıq kórsetti. Ayawsız sawashlarda Alıqulınıń jaralanıp qaytıw bolıwı

qala qorǵawshıların albiratıp qoydı. Tashkentti qorǵawǵa Buxara ámirliğinen ke-shigip jetip kelgen áskerlerdiń paydası tiymedi. M.Chernyaev áskeriy bólimleri Kamalan dárwazası janınan diywaldı buzıp qalaǵa kirdi. Olarǵa tashkentli sarbazlar hám xalıq qalanıń hárbir máhálle kóshesinde shólkemlestirilgen tosıqlarda qattı qarsılıq kórsetti. Tiykarǵı sawash Kamalan dárwazasınan Xadradaǵı oraylıq bazarǵa baratuǵın kóshede bolıp, patsha áskerleri tórt top qorǵawında bolǵan tosıqtan óte almadı. Biraq, M.Chernyaev áskerleriniń bir bólegi bul waqıtta qala qorǵanın iyelep, sol jerden qalanıń ishın toplardan oqqa tutadı. Qorǵawshılar qalanı oqqa tutıwdan saqlaw maqsetinde qorǵanǵa ot qoydı. Bunıń menen qorǵannan patsha áskerleriniń shıǵıp ketiwine májbúr etti.



Tashkent dárwazalarınıń belgili altın gıltleri

Kamalan dárwazası tárepke shegingen M.Chernyaev áskerleri tańda jáne sawashqa kiristi. Qala ot ishinde qaldı. Suw jollarınıń tosıp qoyılǵanlıǵı órtti óz waqtında óshiriw imkanın bermedi.

Qala qural kúshi penen iyelep alıńǵannan keyin, M.Chernyaev 17-iyunda Besaǵash, Kókshe, Sebzar hám Shayxantaxur aqsaqalların shaqırdı. Sáwbetlesiwde Tashkenttiń qazıkalanı Hákimxoja, Abulqasım iyshan, Salıqbek dadxah hám qalanıń basqa abıraylı adamları qatnastı. M.Chernyaev xalıqaralıq kólemde óziniń isháreketlerin aqlaw maqsetinde yaǵnıy Tashkent ıqtıyarlı túrde baǵındı hám xalıq tınıshlıǵı ushın tashkentlilerdiń ózleri Rossiya áskerlerine onıń dárwazaların ashıp berdi, degen xattı imperator atına jazıwların talap etti. Aqsaqallardan 9 ı qalanı, «ıqtıyarlı túrde tapsırıw» haqqındaǵı pitimge qol qoyıwǵa májbúr boldı. Dúnya xalqı bul xattıń mazmunınan xabardar bolıwı ushın patsha húkimeti tárepinen barlıq sharalar kórilgen edi. Bunday jalǵan xat jazılıwına qarsı bolǵan Salıqbek dadxah, Abulqasım iyshan, Hákimxoja sıyaqlı watandı súyiwshiler Sibirge súrgin etilgen. Sonlıqtan, Tashkent patsha húkimeti ıqtıyarına ótip, Türkstan úlkesiniń áskeriy, siyasiy hám hákimshilik orayına aylandırıldı.

Áskeriy basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde basıp alıńǵan aymaqlarda Türkstan wálayatı dúzilip, oǵan áskeriy bólim komandiri, general-mayor M.Chernyaev gubernator etip tayınlan-

dı. 1865-jılı 6-avgustta qabıl etilgen «Türkstan wálayatın basqarıw haqqındaǵı Waqıtsha Reje»ge muwapıq wálayatta áseriylestirilgen basqarıw tártipleri ornatıldı. Wálayat bólimleriniń áseriy tiykarda dúziliwinen maqset patsha húkimetiniń keleshekтеги áseriy rejelerin ámelge asırılıwında tayanış hákimshilik aymaq wazıypasın ótewi kózde tutılǵan edi.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 12 dárwaza, 80 mın xalıq, 4 bólim.
- ▶ 1864-jıl 1-oktyabr — Chernyaevtiń birinshi hújimi, Niyazbek qorǵanıń iyeleniwi, 1865-jıl Tashkenttiń iyeleniwi.
- ▶ 1865-jılı Orenburg general-gubernatorlıǵı quramında Türkstan wálayatı dúzilip, oǵan M.Chernyaev áseriy gubernator etip tayınlandı.

Atamalar túsiniǵi

Ultimatum (*latinsha — sońǵı, aqırǵı*) — qanday da bir másele boyınsha bir mámleket húkimetiniń basqa mámleket húkimetine bayan etken, heshqanday qarsılıqqa orın qaldırmaytuǵın qatań talabı.

Patsha Rossiyası (*Царская Россия*) — rus tilinde patsha «царь» delinedi. Bul jergilikli xalıq tilinde «chor» dep ayılǵan.

Soraw hám tapsırmalar

1. «Eski qala kartası» súwretine qarap qala dúzilisin kórsetip beriń.
2. Rossiya imperiyasınıń Tashkentti iyelewden maqset ne edi?
3. Tashkent qorǵanıwı haqqında aytıp beriń.
4. Jergilikli xalıq basqınshılıqqa qarsı qanday háreketler alıp barǵan?

8-Ş. TÜRKSTAN GENERAL-GUBERNATORLIǴINIŃ DÚZILIWI

Türkstan úlkesinde koloniyalıq basqarıwdıń ornatılıwı

Orta Aziyanı óz koloniyasına aylandırıw maqsetinde patsha húkimetiniń alıp barǵan áseriy basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde onıń úlken aymaqları basıp alındı. Joǵaltıwlar hám zıyan

kóriwlerine qaramay, imperator Aleksandr II niń buyırǵı menen gezektegi áskeriy rejelerdi ámelge asırıw dawam ettirildi.

1865-jılı dúzilgen Túrktan wálayatı Orta Aziyadaǵı áskeriy háreketlerdi alıp barıwda áskeriy oray rolin atqardı. Náwbettegi wazıypa patsha húkimeti húkimdarlıǵın bekkemlew hám hákimshilik aymaqlıq birliklerdi dúziw edi. Bunıń sebebi Orta Aziyanıń Orenburg general-gubernatorlıǵınan uzaqta jaylasqanlıǵı bolsa, basqa jáne bir sebebi bul keleshekte basıp alınatuǵın jerlerdi de birlestiriw bolǵan. Bul aymaqlardıń imperiya quramında jáne bir general-gubernatorlıqtı dúziw ushın xalqı hám aymaǵı tuwrı kelgen. Sonlıqtan, Orta Aziyada óz aldına general-gubernatorlıqtı dúziw arqalı onıń geografıyalıq ózgeshelikleri, ekonomikası, tábiyiy baylıqların, mineral resursların imperiya máplerine sáykeslestiriw edi. 1867-jılı basıp alınǵan aymaqlardı óz ishine alıwshı Túrktan general-gubernatorlıǵı dúzildi hám Túrktan áskeriy okrugi dúzildi. 1847-jıldan baslap áskeriy basqınshılıq júrislerinde qatnasqan barlıq áskeriy bólimler onıń quramına kirgizildi. Bul dáwirde Túrktan áskeriy okrugindegi áskerler sanı 40 mın adamnan ibarat bolǵan. Tashkent qalası general-gubernatorlıqtıń orayı etip belgilendi. Ol qolay geografıyalıq mákanda jaylasqan bolıp, áskeriy, siyasiy, strategiyalıq maqsetlerdi ámelge asırıw imkaniyatına iye edi. Túrktan general-gubernatorı úlkede jaylasqan áskeriy bólimler komandiri, Jetisuw kazakları bólimi komandiri hám bas sudya da esaplanǵan. Túrktan general-gubernatorlıǵına 1867-jıl Rossiya imperatorı pármanına muwapıq, general-adyutant Konstantin Petrovish fon Kaufman (1867—1881) tayınlandı. Ol bir waqıtıń ózinde Túrktan áskeriy okruginiń komandiri de edi.

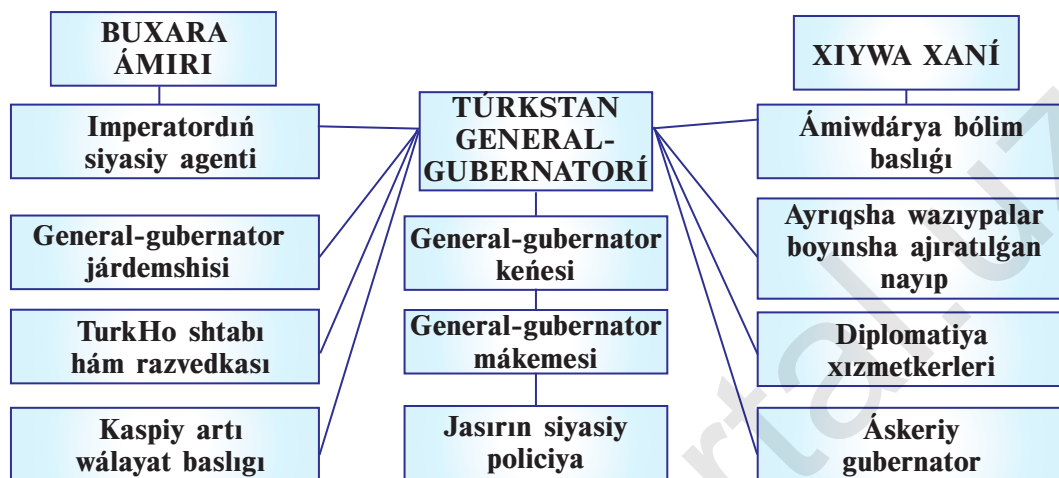


K.P.Kaufman

**Jańa hákimshilik
aymaqlardıń
dúziliwi**

Túrktan general-gubernatorlıǵı Túrktan wálayatı hám Semipalatinsk wálayatınıń qubla bólegin de óz ishine aldı. Dáslep Túrktan general-gubernatorlıǵı hákimshilik jaqtan eki wálayat: Sırdárya (orayı — Tashkent) hám de Jetisuw (orayı — Verniy) wálayatlarına bólingen. Sırdárya wálayatınıń aymaǵına 1865-jılı dúzilgen Túrktan wálayatına tiyisli jerler hám Qoqan xanlıǵınıń basıp alınǵan arqa aymaqları kirgen. Jetisuw wálayatı

Türkstan general-gubernatorlǵınıń oraylıq basqarıwı



Semipalatinsk wálayatınıń Sergiopol, Kopal, Alatavsk okrugi jerleri hám burınǵı Türkstan wálayatınıń bir bóleginen dúzildi. Basıp alınǵan aymaqlar esabınan keyin tómendegi hákimshilik-aymaqlıq birlikler júzege kelgen: 1868-jılı Buxara ámirliğine qarastı jerlerde Zarafshan okrugi (orayı—Samarqand), 1873-jılı Xiywa xanlığına qarastı aymaqlarda Ámiwdárya bólimi (orayı—Petro-Aleksandrovsk; házirgi Tórtkúl) hám 1876-jılı Fergana wálayatı (orayı—jańa Margulan, keyinnen Skobelev—házirgi Fergana qalası), 1881-jılı Kaspiy artı wálayatı (orayı—Ashxabad qalası) dúzilgen.

Türkstan úlkesindeki wálayatlardıń aymaqları úlken bolǵan. Sonıń ishinde, úlkeдегі wálayatlardıń aymaqlıq jaqtan eń kishisi bolǵan Samarqand wálayatınıń maydanı 2000 kv.verst (1verst—1,066 km ge teń) bolıp, ol Saratov guberniyasınan, Sırdárya wálayatınıń aymaǵı bolsa Moskva guberniyasınan úlken bolǵan.

Türkstan general-gubernatorı 1867-jılǵı «Reje» jobasında kórsetilgen huqıqlardan tısqarı úlkeni basqarıw ushın jergilikli shara-yattan kelip shıqqan halda gárezsiz háreket alıp barıwda úlken huqıqlarǵa iye bolǵan.

Türkstan úlkesinde Rossiya imperiyasınıń basqa guberniya baslıqlarınan ayırmashılıǵı siyasiy, ekonomikalıq, áskeriy hám geosiyasiy maqsetlerdi ámelge asırıwda K.P.Kaufmangá úlken wákillikler berilgen. Sonlıqtan, ol xalıq arasında «yarım patsha» atın alǵan.

Este saqla!



Türkstan ülkesinde Rossiya imperiyasının koloniallıq siyasatı tolıq ámelge asırılıwı hám húkimdarlıǵının bekkem bolıwı ushın úlkedegi basqınshı hámeldarlarga keń wákillikler berildi.

Óziniñdi sınan!



Kaufman – ... jil Türkstan general-gubernatorı etip tayınlandı. Ámiwdáryya bólimi – ... dúzildi. Türkstan general-gubernatorlıǵı orayı – ...

Soraw hám tapsırmalar



1. Türkstan wálayatı ne ushın áskeriy tiykarda dúzilgen?
2. Türkstan wálayatı ne sebepten Türkstan general-gubernatorlıǵına aylandırıldı?
3. Türkstan general-gubernatorınıń wákillikleri imperiyanıń basqa general-gubernatorlarınan qalay ajralǵan?
4. Türkstan general-gubernatorlıǵı aymaǵı hám basqarıwı haqqında nelerdi bilip aldınız?

9-Ş. BUXARA AMIRLIGINE QARSÍ ÁSKERİY HÁREKETLERDİŇ BASLANÍWÍ

Buxara ámirliǵın basıp alıwdıń baslanıwı

Tashkent qalası basıp alıngannan soń patsha húkimetiniń keleshekтеgi rejesi xanlıqlardı nábewti menen basıp alıw edi. Barlıq áskeriy háreketler Tashkent qalasınan turıp dúzildi hám basqarıldı. Yaǵnıy koloniyalar ózleriniń tiykarǵı qaǵıydası esaplanǵan «Bólip tasla, húkimdarlıq et» uranına ámel qılıwǵa kiristi.

Patsha húkimeti Orta Aziyadan M.Chernyaevtı Sankt-Peterburgqa shaqırıp aldı hám onıń, ornına Türkstan wálayatınıń gubernatorı etip F.Romanovskiydi tayınladı. F.Romanovskiy 1866-jılı Buxara ámirliǵı Rossiyaǵa qarsı urısqa tayarlanıp atırǵanlıǵın siltaw etip, oǵan qarsı áskeriy júris baslawǵa imperatordan ruqsat



Buxara áskeriy bólimleri

dáslep Qoqan xanlığı menen Buxara ámirliги ortasında jaylasqan — Tashkent, Qoqan, Balx hám Buxara menen baylanıstırıwshı Xojendke qarap háreket basladı.

Türkstan wálayatı áskeriy gubernatorı áskerleri tárepinen Xojend qorganı may ayında qamal etilip, 20 toptan oqqa tutıldı. Qala qamalı hám oqqa tutıw eki kún dawam etti. Basqınshılardıǵa qarsı qala qorgawshıları mártlershe sawash qıldı. Biraq, áskeriy texnika hám san jaǵınan basım kolonizatorlar áskerleri 24-mayda túnde qorgawshılardıń bekinisin jarıp ótti. Qala kóshelerinde kóplep qorgawshılar hám tınısh xalıqtıń óli deneleri, wayran bolǵan úyler qaldı.

Uratega hám Jizzax ushın sawashlar

Türkstan wálayatı gubernatorı F. Romanovskiyǵa Orenburg general-gubernatorı N. Krijanovskiy tárepinen áskeriy háreketlerdi Qoqan xanlığına qarsı qaratıw haqqında kórsetpe berildi. Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyadaǵı áskeriy háreketleri rejesine muwapıq Qoqan xanlığınıń táǵdiri 1866-jılı-aq sheshilip, Xojendte Qoqanǵa qarsı hámme nárse tayar halǵa keltirilgen edi. Qoqanǵa qarsı júriske bassılıq etiw ushın N. Krijanovskiydiń ózi keldi. Ol Buxara ámiriniń wákili menen pitim shártnaması boyınsha ushırasıp, 10 kún dawamında 100 mıń rubl taban tólewdi talap etti. Belgilengen múddet ótkennen keyin, N. Krijanovskiy Buxara ámiri talapların orınlamaǵanlıǵın siltaw etip, óz áskeriy bólimlerine ámirlikke qarsı hújim baslawǵa buyırıq berdi.

1866-jıldıń gúzinde 6 mıń piyada ásker, 500 kazak, 28 top, 600 arba hám 800 túyeden ibarat áskeriy bólim Uratega qarap háreket basladı. F. Romanovskiydiń áskeriy bólimleri Uratega jetip bargannan soń, qala úsh kún toplardan oqqa tutıldı. Sonnan keyin tańda hújimge ótildi. Qala xalqı basqınshılardıǵa mártlershe qarsılıq kórsetti. Uratega toplardan oqqa tutılıp, dushpan tárepinen iyelendi. Hújim nátiyjesinde 2 mıńnan kóbirek adam qaytısboldı.

Rossiya imperiyasınıń áskeriy bólimleri Uratepanı iyelegennen soń, 12-oktyabrde náwbettegi háreket Jizzaxqa qarsı baslandı. Toqtawsız atıspalar nátiyjesinde qala diywalları wayran etilip, eki kún dawam etken sawashtan soń 1866-jıl 18-oktyabrde Jizzax qalası da patsha húkimeti qolına ótti. Onı basıp alıw ushın bolğan sawashta hár eki tárepten 6 mıńnan kóbirek adam qaytı boldı. Bul qala qorǵawında Buxara ámirliğinen járdemge shıqqan kúshler keshigip keldi. Patsha húkimeti Jizzaxta 3 mıń ásker, 300 kazak hám 12 toptan ibarat áskeriy kúshlerdi qaldırdı. 1864—1866-jıllar dawamında basıp alınǵan aymaqlardı óz ishine alıwshı Sırdárya wálayatı dúzildi.

Ózińizdi sınan!



Erjar — ... 1866-jılı ...
1864—1866-jılları ... N.Krijanovski — ...

Atamalar túsinigi



Kazak — Rus mámleketinde orta ásirlerde krepostnoy diyqanlar arasınan shetki aymaqlarǵa qashıp barıp, erkinlikke shıqqan adamlardan dúzilgen áskeriy bólim.

Soraw hám tapsırmalar



1. Rossiya imperiyasınıń Buxara ámirliğine qarsı júrisine sıltaw bolǵan faktor ne edi?
2. Jizzaxtıń basıp alınıwın qalay túsinidesiz?
3. Xojend hám Uratepa qalalarınıń boysındırılıwı haqqında nelerdi bilip aldınız?
4. Kartadan 1864—1866-jılları basıp alınǵan aymaqlardı kórsetiń.

10-§. BUXARA ÁMIRLIĞI ÚSTINEN ROSSIYA IMPERIYASÍ PROTEKTORATINIŃ ORNATILIWÍ

**Samarqand
ushın sawash**

Türkstan general-gubernatorı fon Kaufman Orta Aziyanı basıp alıwdı Buxara ámirliğin qolǵa kirkiziw menen dawam ettiriwge qarar



**Samarqandniń oraylıq kóshesi.
XIX ásir**

etti. Ámirliktiń áskeriy kúshi Qoqan xanlıǵı menen úzliksiz alıp barılǵan urıslar, ishki kelispewshilikler, zamanagóy áskeriy texnikadan artta qalıwı sebebinen hálsiregen edi. Fon Kaufman Buxara ámirligi shegara ayaqların puqta úyrenip, Ámir Muzaffarǵa shegaranıń Rossiya mülki paydasına ózgerettirilgen jańa jobasın tastıyıqlawdı usınıs etti. Ámir Muzaffar bul shártnameǵa qol qoyıwdan bas tarttı. Sonda K. P. Kaufman onı general-gubernatorlıq shegaralarına bastırıp kiriwge tayarlıq kóriwde ayıplap, 4mıńnan ziyat áskerlerden ibarat áskeriy otryad toplaı, 1868-jıl aprelda Samarqandtı basıp alıwǵa kiristi. Biraq, K. P. Kaufmannıń Ámir Muzaffar áskerlerin Samarqandqa toplaǵan, degen shamalawı tastıyıqlanbadi.

Bul waqıtta Buxara áskerleri Shopanata tóbeliginde ornalasıp alǵan edi. 1868-jıl 1-mayda fon Kaufman tóbelikke hújim basladı. Rossiya imperiyası áskerleri ámirlik sarbazlarınıń mıltıq hám toptan tınbay oqqa tutıwına qaramastan, suwdan keship Shopanata tóbeligine kóterildi. Nátiyjede sarbazlar sheginip, Ámir Muzaffar áskerleriniń jetekshi jawınger bólegi qyratıldı. Keyin Zirabulaq tóbeliginde ekinshi sawash bolıp ótti. Qanshama qarsılıq kórsetpesin, Buxara ámiri áskerleri jáne jeńiliske ushıradı hám patsha áskerleri Samarqandqa sawashsız kirip bardı. K. P. Kaufman Samarqand bekligin Rossiyǵa beriw, «áskeriy qárejetlerdi» tólew hám 1865-jıldan baslap Túrkestan úlkesinde qolǵa kirgizilgen barlıq zatlardı Rossiya mülki dep belgilew shárti menen pitim dúziwdi usınıs etip, Ámir Muzaffarǵa xat jolladı, lekin ámirden juwap bolmadı.

Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyada ámelge asırǵan áskeriy basqınshılıq júrislerine jergilikli xalıq wákilleri de qarsılıq kórsetti. Máselen, K. P. Kaufmannıń Buxara ámirligine qarsı áskeriy júrisleri waqtında Urgut qalasında jergilikli xalıq patsha húkmetiniń áskerlerine qarsı gúres alıp bardı. K. P. Kaufman general Abramovtı áskerler menen Urgutke jiberip, qalanıń baǵınıwın usınıs etti. Lekin, bul usınıs jergilikli xalıq tárepinen qabıl etilmedi. Artilleriya toplarınan atılǵan oqlar basqa jerlerdegi sıyaqlı Urgutte

de basqınshılardıń áskeriy ústinligin támiyinledi. Bunıń nátiyjesinde qala qorǵanı kolonizatorlar tárepinen iyelendi. Patsha húkimeti áskerleri Urgutten soń Kattaqorǵan qalasın basıp alıwǵa kiristi.

Rossiya imperiyasınıń áskeriy júrislerine qarsı Kitab hákimi Jorabek hám Shaxrisabz hákimi Bababek basshılıǵında Samarqandta gúres alıp barıldı. Bul eki xalıq háreketi basshıları 1868-jıl 2-iyunda samarqandlı kóterilishshiler menen birge Rossiya imperiyası áskerleri garnizonı jaylasqan qorǵanǵa hújim etti. Qamalda qalǵan áskerler járdem sorap general-gubernator fon Kaufmanǵa shabarman jiberedi. 6-iyunda járdemshı kúshler jiberildi. Qorǵandı iyelew ushın 4-iyundan 7-iyunǵa shekem kúshli sawash boldı. Onda eki tárepde kóplep shıǵın kórdi. 8-iyunda qamalda qalǵanlarǵa áskeriy kúshler jetip keldi, sonnan keyin xalıq qorǵawshıları Samarqandtan shıǵıp tawǵa sheginiwge májbúr boladı.

**Buxara ámirli-
giniń Rossiya
protektoratına
aylandırılıwı**

Patsha húkimeti tárepinen jańa basıp alınǵan ayaqlarda Samarqand hám Kattaqorǵan bólimlerinen ibarat Zarafshan okrugi dúzildi. Oǵan general Abramov baslıq etip tayınlandı. Zirabulaq sawashınan keyin Ámir Muzaffar óz jeńilisın tán alıp, fon Kaufmannıń Túrktan general-gubernatorlıǵınıń jańa shegaraları haqqındaǵı usınısın qabil etiwge májbúr boldı. Sonıń menen Rossiya imperiyası basqınshılıq júrisleriniń ekinshi basqıshı juwmaqlandı.

Fon Kaufman 1868-jıl 28-iyunda Samarqandta Ámir Muzaffar menen Buxara ámirliǵın Rossiya imperiyasınıń protektoratına aylandırǵan shártnamaǵa qol qoydı. Shártnamaǵa muwapıq basıp alınǵan Tashkentten Samarqandqa shekemgi barlıq aймаq — Xojend, Uratepa, Panjikent, Jizzax, Samarqand, Kattaqorǵan qalaları Rossiya imperiyası iqtıyarına ótti. Ámir óz iqtıyarında qalǵan ayaqlardı basqarıwda Túrktan general-gubernatorınıń kórsetpelerine ámel etiw minnetlemesin aldı. Siyasiy baǵınıshlılıǵı ushın tariyxshılar tárepinen Buxara húkimdarı vassal dep de júrgizildi. Rossiyalı sawdagerlerge sawda agentliklerin dúziwge ruqsat



Bababek.
Shahrisabz hákimi

Jorabek.
Kitab hákimi

berildi, tovarlardan alinatugin baji quninin 2,5 procentinen aspawı belgilenip, olar amirlik aymagınan basqa mamleketlerge erkin otiw huqıqın aldı.

Bul shartnama amirlikti qorlagan, huqıqsızlıqqa ham jarlılıqqa griptar etken shermendeli shartnama boldı. Amiridin bagınıńıqılıq siyasatınan narazı bolgan kushler oz hareketin basladı. Xalıq tarepinen qollap-quwatlangan Amir Muzaffardin ulken bala-sı Abdumalik tore, Jorabek ham Bababek basshılıgındaǵı askerler Samarqandı azat etiw ushin gureslerin dawam ettirdi. Olar Amir Muzaffardin taxttan tusirilgenligin ham Abdumalik tore amir etip tayınlanganın jariyaladı. Xalıq askerleri daslep Shahrısbzdi, soń Qarshı ham Karmana qalaların oz qollarına aldı. Turkstan general-gubernatorı fon Kaufman tarepinen bul hareketlerdin aldın alıw ham bastırıw ushin I. F. Abramov basshılıgındaǵı askeriy bolim jiberildi. Natıyjede Abdumalik tore Xiywa xanlıǵı aymagına, onnan Awganstanǵa otıp ketti. Awgan amiri Sheralixan Angliya menen jaqın qalğan urısta Rossiyaǵa suyengeni ushin oǵan jarдем bermedi. Hesh jerden jarдем alalmaǵan Abdumalik tore Peshovarǵa ketedi ham ol jerde 1909-jılı qaytıw boladı. Solay etip, Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyadaǵı basqınshılıq urısınıń 2-basqıshı Samarqandıń iyeleniwi ham Buxara amirliginiń Rossiya imperiyası protektoratına aylanıwı menen juwmaqlandı.

1873-julǵı shartnama

wakildin irazılıǵısız sheshe almaytuǵın boldı. Shartnamanın 14-statyasında «Rossiya hukimetinen ruqsat bolmaǵan, kim bolıwına qaramastan, har qıylı kimselerdi Buxara hukimeti qabil etpeydi», — dep korsetilgen.



Buxara amiriniń sarayı (Kagan).

Buxara menen Rossiya imperiyası 1873-jılı amirlikke oz wakilin tayınlaw huqıqın beriwshi jańa shartnamaǵa qol qoyadı. Bul amirlik ishki ham de sırtqı siyasiy maseleni ham de sırtqı siyasiy maseleni hukimetinen ruqsat bolmaǵan, kim bolıwına qaramastan, har qıylı kimselerdi Buxara hukimeti qabil etpeydi», — dep korsetilgen. Amir bolsa hujjetlerdi tek rasmiy tastıyıqlagan. P. Lessar Rossiya imperiyasınıń Buxara amirligindegi birinshi wakili etip tayınlandı.

Wakildi Buxaranıń rasmiy emes gubernatorı dep esaplaw mumkin edi. Patsha hukimeti Buxaranı tolıq imperiya quramına qosıp almastan,

mámleketti ámir hám hámeldarlari arqalı basqarıwdı maqul kórdi. Nátiyjede patsha húkimetri Buxara ámirin óziniń tásir sheńberine kirgizip, onnan óz mápleri jolında paydalandı.

1869—1870-jılları Rossiya imperiyası Sırtqı isler wázirligi Angliya menen Awғанstan hám Orta Aziyadağı shegaralardı belgilew haqqında sóylesiwler alıp bardı. Nátiyjede shegaralar Ámiwdárya boylap Panj elatınan ótkiziliwine kelisildi. Buxara ámirliği hám Iran ortasındağı shegara 1881-jıl 10-dekabrde Iran shahı menen Tegerandağı Rossiya elshisi qol qoyған qupiya shártnamada belgilendi. 1885—1887-jılдаğı sóylesiwler nátiyjesinde shegaralardı belgilew boyınsha inglis-rus komissiyası Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyadağı Buxara ámirliği jerleri menen Awғанstan ortasındağı shegara sızıǵın belgilewdi aqırına jetkizdi.



Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 1868-jıl Buxara ámirliği Rossiya imperiyası protektoratına aylan-dı.
- ▶ Zarafshan alabı Rossiya aymaǵına qaraslı Túrktan general-gubernatorlıǵına qosıp alındı.
- ▶ Abdumalik tóre, Jorabek hám Bababekler basshılıǵındağı xalıq háreketleri.



Atamalar túsinigi

Protektorat — (*latinsha — qáwender*) — koloniallıq mámleket gárezliginiń bir túri. Bunday mámleket ishki siyasatında birqansha gárezsiz bolsa da, sırtqı siyasatı koloniallıq mámleket qolına ótedi.

Tóre — joqarı tabaqaǵa tiyisli adam. Xiywa xanlıǵında xanniń tuwısqanları hám jaqınlarına beriletuǵın ataq.

Vassal — bir mámlekettiń basqa bir mámleketke boysınıw tártibi.



Soraw hám tapsırmalar

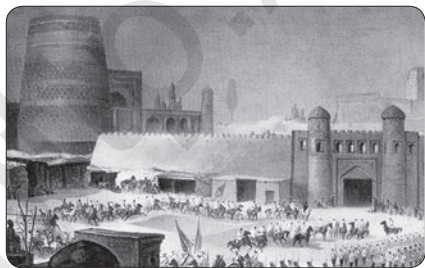
1. K.P.Kaufman ne ushın Samarqandqa júris etti?
2. Zirabulaq sawashında ámir áskerleri ne ushın jeńiliske ushıradı?
3. Samarqandta xalıq háreketlerine kimler basshılıq etti?
4. 1868-jılǵı shártnamaǵa muwapıq ámirliktiń qaysı aymaqları Rossiya imperiyası iqtıyarına ótti?
5. 1873-jılǵı shártnamanıń áhmiyetin aytıp beriń.

11-§. XIYWA XANLÍGÍ ÚSTINEN ROSSIYA IMPERIYASÍ PROTEKTORATÍNÍN ORNATÍLÍWÍ

Xiywa xanlığına qarsı áskeriy júrislerdiń baslanıwı

Rossiya imperiyası Orta Aziyada basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde basıp alınğan ayaqlarda dáslep bekkem ornalasıp aldı. Xiywa xanlığına qarsı áskeriy júriske bes jil tayarlıq kórdi. Júris ushın bunday uzaq tayarlıq kóriwdiń tiykarǵı sebebi A. Bekovich-Cherkasskiy basshılıǵındaǵı áskerlerdiń jeńiliske ushıraǵanlıǵı (1717) bolsa, basqa jáne bir sebep 1839-jılı V. Perovskiy basshılıǵındaǵı áskerlerdiń Xiywa xanlığına jetip bara almay arqaǵa qaytqanlıǵı boldı. Xanlıqtı basıp alıw Rossiya imperiyası ushın Ámiwdáryanı qolǵa kirgiziw edi. Ámiwdáryanı iyelew birinshi náwbette suw deregi, suw arqalı sawda qatnasıqları, dáryanıń tómenǵı aǵımındaǵı tegisliklerdegi hasildar jerlerden paydalanıw imkaniyatına iye bolıw esaplangan.

Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziyanı basıp alıwdıń úshinshi basqıshı (1873—1879-jıllar) dawamında Xiywa xanlığıda basıp alındı. Hújim batista Mańǵışlaq, arqada Orenburg, shıǵısta Túrktan hám qublada Krasnovodsk sıyaqlı tórt áskeriy okrugtan alıp barıldı. Bunda 12 mınnan artıq ásker, 4600 at hám 20 mın túyeden ibarat áskeriy bólimler qatnasqan. Bul áskerlerge K.P. Kaufman basshılıq etti. Bul kóp sanlı áskeriy bólim 1873-jılı fevralda ózleri ornalasqan jerleri — Tashkent, Orenburg, Mańǵışlaq hám Krasnovodsktan derlik bir waqıtta jolǵa shıqtı. Xiywa xanlığına alıp barıwshı jollardıń jamanlıǵı, dáslep 25 dáreje suwıqta, keyin 40 dárejeden joqarı temperaturada jol júriw júdá qıyın ótti. Bunnan basqa shóllerde 60 dárejege shekem ıssı bolıwı, suwsız dalalıqlardaǵı jollar sebepli áskeriy bólimler mánziline jetpesten-aq sapları azaydı. Xiywaǵa 7,5 mın adamǵana jetip bardı. Krasnovodsk hám Mańǵışlaqtan Xiywa tárepke júrgen áskerler jáziyrama ıssı hám suw jetispewshilikten qıyınalǵanlıǵı sebepli artqa qayıp ketti. Tek Tashkent, Orenburg jónelisinen jolǵa shıqqan áskerler 1873-



Patsha áskerleri Xiywa bosaqasında

1873-жыл май айында Хийва ханлыгы шегараларына жетип келди. Россия империясы аскерлери менен Хийва ханлыгы аскерлери ортасында май айында Хазарасп қорғаны, Қоңырат, Хожели, Маңгыт қалалары һәм Хийва қаласы жанында савашлар болып өтті. Тәреплердің күшлери тең емеслиги, хийвалыларға қарағанда патша һүкіметі аскерий бөлімлері жақсы қуралланғаны себепли ханлық қорғашылары жеңилди.

1873-жыл май айының орталарына келип колониаллық һүкіметтің тийкаргы аскерлери Хийваға жетип келди. Бул савашта еки тәрептен де үлкен шығынға ушырады. Һүжимге башшылық еткен генерал Выводкин жарадар болды. Патша һүкіметі аскерлери шегинип, фон Кауфман башшылығындағы күшлерди күтиге мәжбүр болды.

Хийваға жетип келген К.П.Кауфман башшылығындағы аскерий бөлім және қалаға һүжим етті. 29-май күни қаланың Хазарасп дәрвазасының дүшпанларға ашып берилгенлигінен ханлық paytaxты иеленди. Кейин К.П.Кауфман сөйлесiwлер алып барыw жолын таңлады.

Gandimiyon shártnaması

К.П. Кауфман Хийваны басып алғаннан соң хан ғәзиyesin *kontribuciya* (табан) орнына алып, ғәзиye менен бирге eski қолжазбалар, ханның taxты һәм тaji, denege basılatuғын tamға һәм basılған súwreti, қоңырат dinastiyası ханларының һакимiyatı nıshanлары һәм басқа қолға кирgizilgen materialлық baylıqlardı Санкт-Петербургқа jiberdi. К.П.Кауфман Хийваны иyelegennen соң Хийва ханлыгы менен сөйлесiwлер ótkiziw ushın Gandimiyon awılıндағы sarayına bardı. Ol usınıs etken pitim shártnamasına Хийва ханы Muhammed Raximxan II 1873-жыл 12-avgustta қол qoyıwға мәжбүр boldı. Shártnamanıń birinshi statyasında: «Sayid Raxim Bahadırхан ózin Pútkil Rossiya imperatorınıń sadıq xızmetkeri dep tán aladı. Ol qońsı һүkimdarlar һәм ханлар менен һарқандаy tikkeley doslıq qatnasıqlardan һәм олар менен қандаy da bir sawda yaması басқа shártnamalar dúziwden waz keshedi һәм de Rossiyanıń Orta Aziyadaғы joqarғы һакимiyatınıń ruqsatsız olarға qarısı heshqандаy jawıngerlik һаркетlerdi ámelge asırmaydı», — деп jazıp qoyılған edi. Хийва ханы ғárezsiz түрde емес, al Rossiya imperiyası ırazılıғы менен ғана baylanıs ete alatuғын boldı.



Gandimiyon shártnamasına қол qoyılıwı



Xiywa xanligidagi bazar

Xiywa xanligina qarashli Ámiwdaryaniñ oñ jağası, oğan qoñsı jerlerdiñ barlıgı, xan iyeliginen shıqtı. Ámiwdaryá boylap erkin háreketleniwi ushın Rossiya kemelerine keñ huqıq berildi. Rossiyalı sawdagerler hám de olardıñ zatlari ushın xan hám jergilikli hákimler juwapker boldı. Olar xanlıqta erkin júriwi, baji tolemlerisiz sawda etiw huqıqın qolga kirgizdi.

Gandimiyon shártnamasında: «Ámiwdaryaniñ shep jağasındağı ruslarğa qolay bolğan jerge olar *pristanların* qurıw huqıqına iye. Xanlıq usı *pristanlardıñ* saqlanıwı hám qawipsizligi ushın juwapker. Olar ushın jerdiñ tañlanıwı, Orta Aziyadağı rus joqarğı hákimiyatınıñ tastıyqlawına baylanıslı», — dep kórsetip qoyıldı.

Shártnamağa muwapıq Xiywa xanligi 2 million 200 mıñ rubl tabandı 20 jil dawamında tolewi belgilendi. Bul taban xalıqtan jıynap alınatuğın boldı. Gandimiyon shártnaması Xiywa xanliginiñ Rossiya imperiyasına bağınıshlıgın kórsetiwshi hújjet boldı. Shártnama sonıñ menen birge xanlıq xalıqın júdá awır awhalğa saldı. Xalıq taban menen birge, jaña salıq hám minnetlemelerdi toledi. Sonday-aq, xanlıq aymağınıñ úsh barabar qısqarıwı xanlıqtıñ mámleket sıpatında atına ğana bolğanlıgın, tiykarında ğárezsizligin joğaltqan protektoratğa aylanganlıgın kórsetetuğın edi.

Atamalar túsinigi

Kontribuciya — jeñilgen mámlekettiñ jeñiske erisken mámleket paydasına pul tolemi.

Pristan (*russha — kelip toqtaw*) — dáryalar jağasında qayıqlar, kemeler toqtaytuğın arnawlı úskenelengen orın — port.

Soraw hám tapsırmalar

1. Xiywa xanliginiñ basıp alınıwındağı dáslepki háreketlerdi aytıp beriñ.
2. Xiywağa qarsı K.P.Kaufman ne ushın uzaq waqıt tayarlıq kórdi?
3. Xiywağa qarsı júris qalay shólkemlestirildi?
4. Gandimiyon shártnaması Xiywa xanligi awhalına qanday tásir kórsetti?

12-§. QOQAN XANLÍGÍNÍN BASÍP ALÍNÍWÍ

**Qoqan xanligidagi
ishki siyasiy
kelispewshiliklerdin
kúsheyiwi**

Rossiya imperiyası XIX ásiridin 50—60-jillari áskeriy basqinshılıq jolı menen Qoqan xanligı aymağının bir bólimin basıp aldı. K.P.Kaufman xanliqta óz tásirin kúsheyttiriv maqsetinde 1868-jılı xan menen shártnama

dúzdi. Solay etip, xanliqta Rossiya sawdagerlerine úlken imkaniyatlar berildi. Bul dáwirde xanliq jerleri birqansha qısqarıp, gáziynege túsetuğın dáramatlar azaydı. Urıs nátiyjesinde kórilgen zıyanlar xalıq basına tústi, salıq hám minnetlemeler kóbeydi. Bunın aqibetinde xanliqta ishki kelispewshilikler, xalıq narazılığ kúsheydi.

XIX ásiridin 70-jillarında Qoqan xanligında kóplegen kóterilisler bolıp ótti. Olardan biri 1875-jılı báhárde kúsheyip, oğan Mulla Ishoq Mullo Hasan ulı «Polatxan» atı menen basshılıq etti. Qoqan húkimdarı Xudayarxan kóterilisti bastırıw ushın Abdiraxman Oftobası, Isa Áwliyeler basshılığında áskerler jiberdi. Lekin, olar 17-iyulda kóterilishshiler tárepine ótip ketti. Xudayarxannın balası Nasriddinbek de kóterilishshilerge qosılğannan keyin, 20-iyulda Xudayarxan K.P.Kaufmannan járdem sorawğa májbúr boldı. Onın úkesi hám ekinshi balası da kóterilishshiler tárepine ótip ketkenen keyin, xan general-gubernatordan pana izlep Tashkentke ketti. K.P.Kaufman bolsa onı Orenburgqa jiberdi. Xudayarxan Orenburgtan Hindstan arqalı Mekkege bardı. Ol qayıtıp kiyatırğanda awırıp, 1882-jılı Awğanstanda qayıtıp boldı.

Xudayarxannan soń taxtqa Nasriddinbek otırdı. Taxttı iyelewge háreket etken Polatxan Nasriddinbek hám Abduraxman Oftobasına qarşı bolıp qaldı. Basıp alıwshı húkimet kóterilishshilerge qarşı úlken áskeriy kúshlerin jibergen. Sawashlar keskin dawam etip atırğan waqıtta Nasriddinbek jeñiliwinen qorqıp, 1875-jılı 22-sentyabrde bağındı



Qoqan áskerleri



M.D. Skobelev

hám fon Kaufman menen shártnamaǵa qol qoydı. Onda ózin imperatordıń «sadiq qulı», dep tán alıwı, sırtqı siyasatta heshqanday pitimler dúze almaslıǵı, eki million rubl taban tólewı, Sırdáryanıń oń jaǵasındaǵı jerler – Namangan hám Shust Rossiya qol astına ótkenligi belgilengen edi. Bul jerlerde dúzilgen Namangan bólimine general M.Skobelev baslıq etip tayınlandı.

Nasriddinbektıń qol qoyǵan shártnamasınan narazı bolǵan xalıq jáne kóteriliske shıqtı. Polatxan Nasriddinbektı qısıp shıǵarıp, hákimiyattı óz qolına aldı.

**Andijangá uyımlas-
tırılǵan hújim**

Polatxan kóterilisiniń kúsheyip ketiwinen qáweterlengen koloniallıq húkimet olardı joq etiw ushın Andijangá hújim etti.

General M.Skobelev basshılıǵındaǵı hújim 1875-jıl oktyabr ayınıń basında baslandı. Qala kún dawamında toplardan oqqa tutıldı.



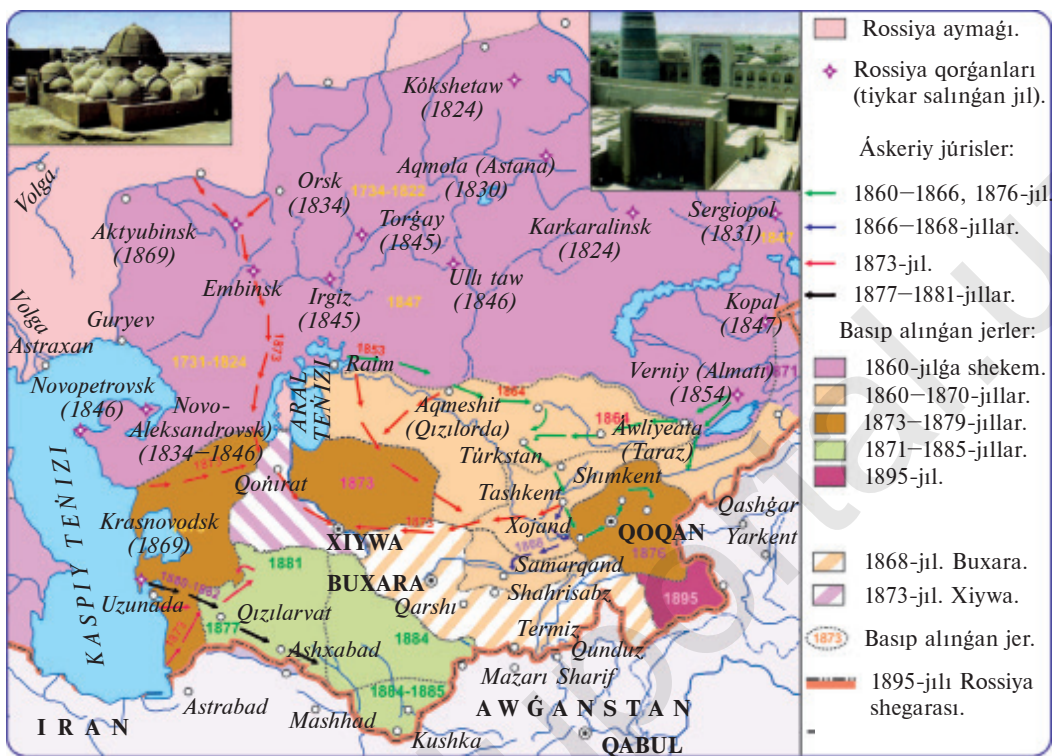
**Qoqan xani
Xudayarxan**

Andijan xalıq qorǵanıw sawashlarında qalanıń hárbir qarıs jeri ushın jan-táni menen gúresti. M.Skobelev basshılıǵındaǵı áskerlerdiń dáslepki urınıwları qatań qarsılıqqa ushıradı. Sonnan keyin patsha húkimeti áskerleri barlıq imarat hám úylerge ót berip, qalanı órt ishinde qaldırdı. Qala toqtawsız túrde artilleriyadan oqqa tutıldı. Bul qala qorǵawshıların awır jaǵdayǵa saldı. Úsh saat dawam etken toqtawsız oqqa tutıwdan soń keshqurın patsha húkimeti áskerleri jáne hújimge ótti.

Biraq, bul hújim de nátiyje bermedi. Erte tańnan baslap jáne toplardan oq jawdırıldı. Biraq, qala qorǵawshılarınıń qarsı hújimge ótiwi patsha áskerlerin sheginiwge májbúr etti. Qala 1876-jıl yanvarda uyımlastırılǵan ekinshi hújim nátiyjesinde qıyınshılıq penen iyelendi.

**Namanganniń
basıp alınıwı**

Rossiya imperiyasınıń general M.Skobelev basshılıǵındaǵı áskerleri 1875-jıl 18-oktyabrde Namangangá jaylasıp, K.P. Kaufman komandirliǵı astındaǵı áskeriy kúshlerge qosıldı. Koloniya áskerlerine qarsılıq háreketleri Namanganda bir ay dawam etti. Soǵan qaramastan, patsha áskerleri tárepinen qalanıń yarımı qolǵa kirgizildi. Patsha húkimeti áskeriy bólimi úsh kún dawamında qala qorǵanında turdı. Eki tárep ortasında sawashlar 1876-jıl yanvar ayınıń aqırına



Orta Aziya XIX ásir aqırında

shekem davam etti. General M. Skobelev basshılığındağı áskerler fevral ayına kelip ğana áskeriy qural ústinligi menen jeńiske eristi. Polatxan hám onıń tárepdarları óltirildi.

1876-jil 19-fevralda patsha húkimetiniń Qoqan xanlığınıń saplastırılğanlığı haqqındağı pármanı járiyalandı. Solay etip, Qoqan xanlığı aymağı ornında Türkstan general-gubernatorlığı quramına kırıwshi Fergana wálayatı dúzildi. Wálayatqa general M. Skobelev áskeriy gubernator etip tayınlandı.

XIX ásirdeń ekinshi yarımında Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyada alıp bargan basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde Qoqan xanlığı Buxara hám Xiywa mámleketlerinen parıqlı türde mámleket sıpatında pútkilley saplastırıldı. Onıń ornında jergilikli xalıqtıń ásirler dawamında qalıplesken dástúrlük turmıs tárizine sáykes hákimshilik basqarıw sisteması hám aymaqlıq birlikleri saplastırılıp, imperiya máplerine say keletuğın, jergilikli xalıqtı basqarıw ushın koloniallıq hákimshilikke qolay bolğan jańa basqarıw sisteması ornadı.

Fergana oypatliginiñ boysındırılıwı menen Rossiya imperiyasınıñ Orta Aziyağa basqınshılıq jürisiniñ úshinshi basqışı (1873—1879) aqırına jetti. Bul jürisler nátiyjesinde Orta Aziyanıñ úlken aymağı basıp alınıp, Rossiya imperiyasınıñ koloniyasına aylandırıldı.



Ózinizdi sınañ!

Orta Aziyağa Rossiya imperiyası basqınshılıgınıñ ... jılları úshinshi basqışı boldı. M. D. Skobelev — ...

Türkmenlerdiñ boysındırılıwı

Orta Aziyanı basıp alıwdıñ tórtinshi basqışı Ámiwdárya hám Kapettaw aralıgındağı Qaraqum shegaralarındağı türkmenlerge qarşı qaratıldı. 1879-jıl iyulda Angliya, Awғанstan aymağınıñ bir bólimin basıp algannan soñ inglisler ushın Orta Aziyağa jol ashıldı. Sonıñ ushın 1879-jıl iyulda Krasnovodsktan I.Lazerev basshılıgındağı áskeriy bólim türkmenler jasaytuğın ayaqlarğa jiberildi. Bul bağıdardağı dáslepki háreketlerde patsha húkimeti áskerleri jeńiliske ushıradı. Qoqan xanlığına qarşı áskeriy jürislerde tájiriyesi kúshli general M.Skobelev basshılıgındağı áskeriy bólim 1880-jıl may ayında ekinshi jüristi basladı. 1881-jılı úsh ay dawam etken sawashlardan keyin qamalğa alınған türkmenler qorğanı — Góktepe qolğa alındı. Bunıñ nátiyjesinde basıp alınған Kaspiy artı wálayatı dúzildi. Türkmenlerdiñ boysındırılıwı 1885-jılı ámelge asırıldı.

Türkmenlerdiñ qorğanı Góktepe boysındırılғаннан keyin, 1881-jılı Rossiya hám Iran arasındağı shegaralar belgilendi. Usı jılı Shıgıs Türkstanıñ Ili úlkesindegi kóterilis patsha húkimeti áskerleri tárepinen bastırılıp Rossiya hám Qıtay arasındağı shegaralar da belgilendi. Solay etip, Rossiya imperiyasınıñ Orta Aziya aymağındağı basqınshılıq jürisleriniñ tórtinshi basqışı (1880—1885) juwmaqlandı.

Solay etip, basıp alınған ayaqlarda bes wálayat, yaғnıy *Sırdárya*, *Jetisuw*, *Fergana*, *Samarqand* hám *Kaspiy artı* wálayatları dúzilip, olar Türkstan general-gubernatorlıgı quramına kirgizildi.

Rossiya imperiyasınıñ XIX ásirdiñ ortalarından baslap ámelge asırılған áskeriy basıp alıwshılıq jürisleri nátiyjesinde Buxara ámirliği hám Xiywa xanlığı imperiyanıñ protektoratına aylandırıldı. Qoqan xanlığı bolsa pútkilley saplastırıldı.

Óziniñdi sınañ!



1880–1885-jılları ...

Polatxan – ...

Fergana wálayatı ... jil dúzildi.

I. Lazerev — ...

Andijan ushın sawashlar — ...

Kaspiyartı wálayatı — ...

Jeñiliw sebepleri hám aqıbetleri

XIX ásirdeñ ekinshi yarımında Orta Aziya xalıqları Rossiya imperiyasınıñ áskeriy júrislerine qarsı mártlershe gúres alıp bardı. Lekin, bul dáwirdegi ishki kelispewshilikler, óz ara urıslar, húkimdarlardıñ uzaqtı gózlep is alıp barmağanlıǵı aqıbetinde eldiñ gárezsizligin joǵaltıp, ózgelerge baǵınıshlı bolıwǵa alıp keldi.

Orta Aziyanıñ Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwına, Qoqan hám Xiywa xanlıqları hám de Buxara ámirliğiniñ jeñiliske ushırawına tómendegiler sebep boldı: **Birinshiden**, Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqları Rossiya imperiyasına salıstırǵanda áskeriy hám ekonomikalıq rawajlanıw tarawında birqansha arqada edi. Ásirese, olardıñ áskeriy tarawdaǵı awhalı usı dáwirde jáhán kólemindegi rawajlanıw dárejesinen tómen bolǵan. Xanlıqlardıñ sırtqı siyasatta ádil siyasat alıp barmağanlıǵı aqıbetinde olardıñ ózleri sırtqı dúnyadan ajralıp qalǵan edi. **Ekinshiden**, úsh mámleket arasında óz ara doslıq múnasibetleri, birge islesiw joq edi. Olardaǵı siyasiy sistema, mámleket basqarıwı zamanagóy basqarıwdan uzaq bolıp, orta ásirlerge tán jekke hákimiyatshılıqqa, zorlıqqa tiykarlangan edi. Bunıñ aqıbetinde kelispewshilikler kúsheydi. Óz ara urıslar, taxt ushın gúresler hawij aldı. **Ushinshiden**, urıs háreketleri waqtında xanlar biri ekinshisine járdem kórsetpedi hám óz tınıshlıǵın oylap biypariq qarap turdı. Bul bolsa hárbir xanlıqtıñ óz aldına qıyratılıwın jeñillestirdi. Bulardıñ barlıǵı Rossiya imperiyası húkimetine qol keldi hám jaǵdaydan paydalanıp mámleketti koloniyaga aylandırdı.

Este saqlañ!

Patsha húkimeti basqınshılıǵı kóp ǵana sebepler menen bir qatarda, dáslep, sol waqıtta bolǵan siyasiy turaqsızlıq, húkimdar kúshlerdiñ uzaqtı kóre almashlıǵı, ruwxıy ázziligi aqıbetinde júz bergenin tariyxıy misallar dálillep tur.

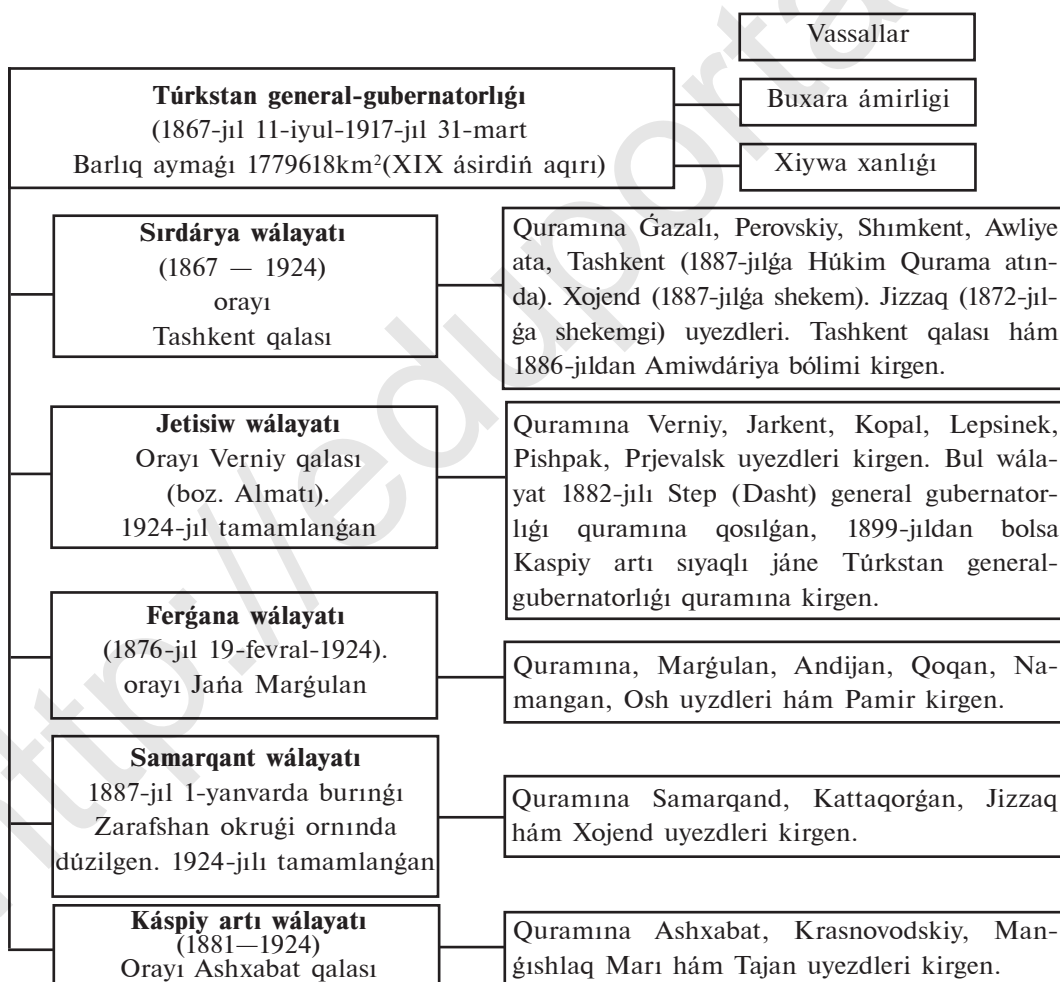


Soraw hám tapsırmalar

1. Qoqan xanlığının basıp alınıwına neler sebep bolğan?
2. Qoqan xanlığın basıp alıw ushın sawash qay jerlerde boldı?
3. Fergana wálayatı qashan hám qay jerde dúzilgen?
4. Jeńiliw sebeplerin sanap beriń.
5. Tómenдеgi kesteni toltırın.

Aymaq atı	Basıp alınған jil	Basıp alған shaxs	Sawash bayanı

Türkstan general-gubernatorlıgının hákimshilik-aymaqlıq dúzilisi



III BÓLIM

ROSSIYA IMPERIYASÍNÍN TÚRKSTANDAĞI KOLONIALLIQ SIYASATI

13-Ş. TÚRKSTAN GENERAL-GUBERNATORLIĞÍNÍN SIYASIIY-HÁKIMSHILIK BASQARÍW SISTEMASI

Basqarıwdıń koloniallıq tártpileri

Basıp alınğan aymaqlarda imperiya húkimdarlıgın ornatiw, bekkem ornalasıp alıw, basıp alınğan jerlerdi qoldan shıgarmaw ushın, eń dáslep, kolonizatorlar ózlerine say basqarıw tártpilerin islep shıgıwı hám onı úlkede engiziwi kerek edi. Koloniallıq siyasattıń tolıq ámelge asırılıwında basqarıw tártpileri tiykarǵı tayanış esaplangan. Basqarıw tártpileri basıp alıwshılıq júrisleri menen birge hár túrli kórinislerde shólkemlestirilip, tájiriye-sınawlardan ótkerilip ózgartirilgen.

Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyada alıp barǵan basqınshılıq siyasatınıń dawam ettiriliwi nátiyjesinde koloniyaǵa aylandırılǵan aymaqlar keńeyip barǵan. Basıp alınğan aymaqlardı basqarıw tártpileri hám onıń qanday bolıw kerekligi máselesi júdá kóp hám de uzaq waqıt imperiya húkimdar ortalıǵında hár túrli taraw wákileri qatnasında dodalangan. Usı máseleni sheshiwde abaylap uzaqtı gózlep is kóriw, hesh nársede táwekel etpew principine súyengen halda jumıs alıp barılǵan. Túrktan general-gubernatorı S.M. Duxovskiy (1898—1901): «Túrktan úlkesi basqa úkelerge qaraǵanda tariyxıy ótmishi, etnografiyalıq ózgesheliklerin esapqa alǵan halda ayırıqsha itibar beriwdi talap etedi», — degen edi.

Patsha húkimeti Tashkentti basıp alǵannan keyin, 1865-jıl 6-avgustta Aleksandr II «Túrktan wálayatın basqarıw haqqında Waqıtsha Reje»ni tastıyıqlaydı. Basqarıw áskeriy oficerler qolına ótedi. Usı rejede basqarıw sisteması «Áskeriy-xalıq basqarıwı» ataması menen gubernator qolında áskeriy hám puqaralıq isleri jámlenedi. Wálayat bólimlerge bólinip, olardıń basshıları bir waqıtıń ózinde áskeriy komendant da esaplangan. Bólim baslıqlarına jergilikli xalıq ústinen baqlaw júrgizetuǵın koloniallıq húkimet wákillerinen tayınlanatuǵın basqarıwshılar boysınǵan.

1908—1910-жылы Түркстан үлкесин патша тасырмасы менен тесгерген сенатор К.Пален атап өткениндей: «үлкede ең кishi аһмийетке ийе болған басқарыу да әскерий баслықлар қолында» болған. Жергиликли халық вәкиллерине басқарыудын ең тәмengi басқышындағы lawазымылар берилген. Буларға болыс баслықлары, (миңбасилар), аwil ақсақаллары, аwil баслықлары, қазы, биь һәм олардың жардемшileri кирген.

General-gubernatorlyq diywanı үлкен вәкилликлерге ийе болған тийкаргы атқарыушы орган есапланған. Rossiya imperiyasyндағы hesh-bir guberniyada bunday үлкен вәкилликке ийе болған басқарыу органы болмаған. Түркстан үлкеси һәкিমшиллик-аймақлық жақтан вәлаятларға бөлинип, оларды өз қолында пуқаралық һәм әскерий һәкимийатты бирlestirgen әскерий губернаторлар басқарған. Вәлаятлар uyezdlerге бөлинип, оларды әскерий basshılar басқарған. Uyezdler uchastkalarға, болысларға, elat һәм awıllarға бөлинен. Uchastkalarды uchastka pristavлары басқарған. Жоқары органлар бақлауында болған жергиликли халық вәкиллеринен ибарат тәмengi басқарыу органы һәм салық sistemasы сақлап қалынған. Bunnan тысқары, жаһа басып алынған jerlerde ele қарсылық һәм narazılıq һәрекетleri dawam etip атырғанлығы, басқарыу sistemasында jumıs alıp барыушы adamlar болмағаны, үлке шараятын толық бilmewleri дәслепки waqıtta жергиликли халық вәкиллерин тәмengi басқарыуда қатнасыуға jol bergen. Тәмengi басқарыу sistemasының сақланıp қалынуы үлке һәкимшиликке imperiya мәплери ushın xızmet etetuğın, үлкedeги шараятты жақсы билетуğın жергиликли халық вәкиллеринен өзлерине ең isenimli болған adamlарды tabıw mashqalasın keskin qoydı. Onı sheshiwde imperiya һүкмети Түркстандағы һүкимдарлықтын дәслепки waqıtında-aq islep shıǵılған saylaw sistemasы жардем берди.



General-gubernatorдың үйи.
Tashkent. XIX әsir

Uyezdler болысларға, болыслар отырықшы халық жасайтуғын аймақларда elatlarға, шаруа халқы жасайтуғын аймақлар bolsa awıllarға бөлинди. Басқарыу sistemasының тәмengi басқышында *болыс баслығы, аwil ақсақалы, аwil баслығы, халық судялары һәм олардың жардемшileri, jap-salma ақсақаллары, murap, onbası eliw basılar* сыяқлы lawазымыларда жергиликли халық вәкиллери jumıs alıp барған.

1867-jilgi «Reje» joybari tiykarında otırıqshı xalıq bir basqıshlı sistema formasında, yaǵnıy aqsaqallıqlarǵa, sharwa xalqı eki basqıshlı sistema kórinisindegi bolıs hám awıllarǵa birlestirilgen. Hár bir aqsaqallıq 100—200 shańaraq, awıl 100—200 otaw, hár bir bolıs bolsa 1000—2000 otawdan dúziliwi belgilengen.

Óziniñdi sınan!



1865-jılı — ...
Bolıslar — ...

1867-jılı — ...
Aqsaqallıq — ...

Uyezdler — ...
K. Palen — ...

Koloniallıq basqarıwdıń ózgeshelikleri

Orta Aziyanıń Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwı menen onı keleshekte qalay basqarıw hám óz mápleri jolında paydalanıw she-shilip barılǵan. Onıń tiykarǵı maqseti jergilikli xalıqtı qattı baqlawda hám baǵındırıp uslap turıwǵa qaratılǵan edi. Engizilgen basqarıw tártipleri tolıq túrde áskeriy tártiplerge tiykarlanıp, úlkede imperiyanıń siyasiy hám ekonomikalıq húkimdarlıǵın ornatawǵa qaratılǵan edi.

Orta Aziyada Rossiya imperiyası húkimetiniń jáne bir tiykarǵı maqseti—bul imperiyanıń oraylıq rayonlarınan bul jerlerge xalıqtı kóshirip alıp kelip jaylastırıw bolǵan. Úlke hákimshiligi kóshirip alıp kelingengen xalıqqa erkin jasawı hám qáwipsiz turmıs keshiriwi ushın jeterli imkaniyatlar jaratıp beriwge háreket etti. Kóshirip keltirilgenler jerler hám kerekli qárejetler menen támiyinlengen. Xalıqtı kóshirip kelip jaylastırıwdan jáne bir maqset bul úlkede koloniallıq siyasatın ámelge asırıwda qosımsha tayanısh kúshlerge iye bolıw edi. Bul siyasat jergilikli xalıqtı ruslastırıw imkaniyatların keńeyttiriwge qaratılǵan ilaj boldı.

Türkstan úlkesiniń hákimshilik-aymaqlıq bóliniwi hám basqarılıwı

Orta Aziyada basıp alınǵan aymaqlar hákimshilik jaqtan bólinip, olar tolıq áskeriy oficerler qol astında bolǵan. 1877-jılı Tashkentte «Qala rejesi» engizilgen bolıp, oǵan muwapıq qala basqarıwı Dumaǵa ótken edi. Duma aǵzalarınıń 1/3 bólegi Eski qala bóleginen, 2/3 bólegi bolsa Jańa qala bóleginen saylanǵan. Oǵan muwapıq qalanıń 80 mın jergilikli xalqınan 21 deputat, 3900 adamı, tiykarınan, ruslardan ibarat xa-

liqtan bolsa 48 deputat qatnasqan. Qala xojalığına baylanisli barliq isler Duma qolında bolğan. Dumağa basshılıq etiwshi shaxs general-gubernator usınısı menen áskeriy wázir tárepinen tastıyqlanğan.



1886-jıl 12-iyulda imperator Aleksandr III tárepinen jańa «Türkstan úlkesin basqarıw haqqındaǵı Reje» tastıyqlandı. Bul rejeniń tiykarǵı maqseti úlkede hákimshilik basqarıwdı bekkemlew hám jerden paydalanıw tártiplerin ózgettiriwden ibarat. Rejege muwapıq Zarafshan okrugi Samarqand wálayatına aylandırıldı. Xojend, Jizzax, Kattaqorǵan, Samarqand uyezdleri onıń quramına kirgizildi. Qurama uyezdiniń atı Tashkent uyezdi dep ózgettirildi.

1886-jılı Türkstan general-gubernatorlıǵınıń ulıwma aymaǵı 1,7 million kv. km bolıp, xalqınıń sanı 5,2 million adamnan ibarat bolğan. Ózbekler hám basqa túpkilikli xalıqlar 1897-jılı 5 millionǵa, 1911-jılı bolsa 6 millionǵa jetken. Rus xalqınıń ulıwma sanı ukrainlar hám beloruslardı da qosıp esaplaǵanda 1897-jılı 197 mın adamdı, 1911-jılı bolsa 400 mın adamdı quraǵan. Patsha húkimeti bárhama kóshirip keltirilgenler sanınıń artıp barıwına qaratılǵan shara-ilajlardı ámelge asırıp bardı. Olar koloniallıq siyasattı ámelge asırıwda tayanış bolıp xızmet etiwı kerek edi.

1886-jılǵı «Reje»ge muwapıq Türkstan general-gubernatorlıǵınıń hákimshilik basqarıwı jańa basqarma — Türkstan general-gubernatorı Keńesi menen tolıqtırılǵan. Wálayat áskeriy gubernatorları, general-gubernator diywanı basqarıwshısı, Türkstan áskeriy okrugi shtabı baslıǵı bul Keñestiń turaqlı aǵzaları bolǵan. Buxarada bolsa 1885-jıl Rossiya imperatorınıń siyasiy agentligi dúzildi. Onıń ruqsatsız Buxara ámiri ishki hám sırtqı siyasatta ǵárezsiz is alıp bara almaǵan.



XIX ásir aqirında Túrktan úlkesine shegaralas aymaqlar

Atamalar túsini

Duma — (*russha — oylaw, pikirlew*) — Rossiya imperiyasınıń nızam shıǵarıwshı hákimiyatı, qala duması — qalanıń ózin-ózi basqarıw organı.

Uyezd — rayonlarga teń hákimshilik-aymaqlıq bólimshe.

Bolis — uyezd quramına kirgen birneshe elat hám awıllardan ibarat bólimshe.

Uchastka pristavı — xalıq jasaw ornı baqlawshısı.

Komendant — qorǵan yaki rayondaǵı barlıq áskerler baslıǵı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Túrktan general-gubernatorlıq basqarıwı kimlerden ibarat bolǵan?
2. 1886-jılǵı «Reje» boyınsha basqarıwda qanday ózgerisler boldı?
3. Jergilikli xalıq wákılleri basqarıwdıń qaysı lawazımlarında islegen?
4. Wálayatlardı hám bolıslardı kim basqarǵan?
5. Rossiya imperiyasınıń siyasiy agentligi wazıypası neden ibarat edi?
6. Kartadan Túrktan general-gubernatorlıǵındaǵı wálayatlardı anıqlap, Ózbekstannıń qaysı aymaqları kiriwin belgileń.

14-§. TÜRKGSTAN ÜLKESINDE ROSSIYA IMPERIYASININ JER-SUW SIYASATI

Awıl xojalıǵındaǵı ózgerisler

Orta Aziya ekonomikasında awıl xojalıǵı jetekshi orın tutǵan. Rossiya imperiyası agrar aymaq esaplangan Türkstan ülkesinde jer-suwdan paydalanıwdı tolıq óz baqlawına alıw hám olardan alınatuǵın salıqlardıń óz waqtında jıynalıwınan mápdar edi. Agrar másele tek ekonomikalıq emes, al siyasiy áhmiyetke de iye bolǵan. Jerge iyelik etiw tártiplerin baqlaw patsha húkimetine xalıq üstinen húkimdarlıǵın támiyinlewde júdá áhmiyetli edi. Jergilikli xalıqtıń tiykarǵı tirishiligi jer bolǵanı sebepli oǵan iyelik etiw zárúr edi.

1886-jılǵı «Reje»niń «Türkstan ülkesiniń jer dúzilisi» degen bóliminde ülkede tariyxıy jaqtan qalıplesip kelgen dástúrlük jerge iyelik etiw qatnasıqların ózgertip jiberdi. Usıǵan baylanıslı Türkstan jerleri, toǵayları hám jer astı qazılma baylıqları mámleket mülki dep daǵazalandı. Bunıń menen olar Rossiya imperiyası mülkine aylandı.

Waqım jerleri (meshit, medirese hám basqa diniy orınlarǵa tiyisli jerler) sol waqıtta jasap hám jerge islew berip atırǵan adamlarǵa ijararǵa berer edi. Jańa waqım hújjetlerin tastıyıqlaw tek general-gubernator irazılıǵı menen bul jerlerdi mámleket salıqları hám minnetlemelerinen azat qılmastan ámelge asırılǵan. Meshit qaramaǵınan sırtta, jeke shaxs iqtıyarında bolǵan jerler de mámleket salıǵına tartılatuǵın boldı. Waqım hújjetlerin kórsetiw, waqım dáramatlarınıń durıs isletiliwi üstinen baqlaw hám olardı tekseriw huqıqı wálayat hákimshiligine berildi.

Bul waqıtsha waqım mülkinen alınǵan dáramatlar mektepler, medireseler hám meshit imaratların qayta tiklewge, xızmetkerlerin materiallıq jaqtan támiyinlewge, diniy máresimlerdi orınlawǵa, kerekli buyımlar alıwǵa (gilem, jaynamaz, diniy kitap) hám basqa ilajlarǵa sarplanatuǵın edi.

Waqım mülklerin baqlaw koloniallıq húkimet wákilleri qolına ótiwi meshitler hám mekteplerdiń materiallıq awhalın tómenletti.

Ózińizdi sınan!

Waqım jerleri — ... 1886-jılǵı «Reje» ge muwapıq jerler ...

**Rossiyaniñ
Orta Aziyağa
kóshiriw siyaseti**

Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziyanı imperiyanıñ ajıralmas bir bólegine aylandırıw hám úlkede turaqlı húkimdar bolıp qalıw maqsetinde Sibir hám Kavkaz ayaqlarındağıday koloniallıq siyaset alıp barıldı. Bul boyınsha imperiyanıñ oraylıq guberniya xalqın úlkege kóshirip keltiriw esaplangan. 1886-jıladağı «Reje»de húkimet qol astında bolğan bos turğan mámleket jerlerine rus xalqın jaylastırıw áhmiyetli ekenligi qatañ belgilep qoyıldı.

Kóshiriw siyaseti menen shuğıllanıw úlke hákimiyatı moynına júkletilgen. Kóship kelgenlerge úlken jeñillikler berilgen. Atap aytqanda, olar qárejet, turaq jay, jer maydanları, kreditler menen támiyinlengen. Kóship kelgenler 5 jıl dawamında salıqlardan azat etilgen, keyingi 5 jıl dawamında salıqlardıñ yarımın tólegen. Olar ushın úlke hákimiyatı mektep hám shirkewler qurıwğa qárejet ajıratqan. Túrktan úlkesinde áskeriy xızmetshiler jasap qalıwları hám úy qaptalı jer alıwları múmkin bolğan. 1875-jılı Áwliye atada Rossiyadan kelgen diyqanlardıñ birinshi jasaytuğın orınları payda boldı. 15 jıl dawamında (1875—1890) Túrktan úlkesine 1300 shańaraq kóship kelip jaylasıp, 19 rus elatı dúzildi. Tek 1891—1892-jılları ǵana kóship kelgenlerdiñ 25 jasaytuğın orınları payda boldı. Waqıt ótiwi menen tek kóship kelgen adamlar emes, al iri kárxanalar da dáramat alıw maqsetinde úlkeden jerler satıp ala basladı. Rossiya imperiyasınıñ kóshirip keltiriw siyaseti Túrktan úlkesindegi koloniallıq sistemasın bekkemlew maqsetinde ámelge asırılğan edi. Kóship kelgenlerge jaratılğan imkaniyatlar úlkege kóship keliwshilerdiñ sanınıñ kóbeyiwine alıp keldi.

Kóshirip keltirip jaylastırılğan xalıqtıñ kóbeyiwi, olarğa ónimdar jerlerdiñ beriliwi jergilikli xalıq wákilleriniñ qatañ narazılıǵına sebep bolğan. Tashkent qalası hám úlkeniñ Jańa Margulan, Samarqand, Andijan sıyaqlı qalalarında da kóship kelgenlerdiñ posyolkaları payda boldı. Úlkedegi iri qalalar ekige: jańa — hákimiyat, áskeriy bólimler jaylasqan hám kóshirip keltirilgenler jasaytuğın bólim hám de eski — jergilikli xalıq wákilleri jasaytuğın bólimlerge ajıratıldı. Atap aytqanda, Tashkenttegi Bozsuw kanalı qalanı eki bólimge ajıratqan shegara bolğan.



Kóship kelgenler xojalıǵı

Este saqlañ!



1892-jıldan baslap Rossiyadan ózbasımshalıq penen kóship kelgen adamlar hám hákimiyat ruqsatı menen kóshirilip kelgenlerge berilgen imkaniyatlardan paydalanıwı múmkin ekenligi járiyalandı. Bul úlkege kóship keliwshiler sanınıń jáne de kóbeyiwine alıp keldi.



Soraw hám tapsırmalar

1. Ne ushın patsha húkimeti jerge iyelik etiwdi tolıq óz qolına alıwǵa háreket etti?
2. Koloniallıq húkimet waqım jerlerine qanday siyasat alıp bardı?
3. Kóshirip keltirilgenlerge qanday imkaniyatlar jaratılǵan?
4. Türkstan úlkesinde payda bolǵan jańa qalalarda kimler jasaǵan?

15-§. TÜRKSTANDA SUD SISTEMASÍ HÁM ÁSKERİY POLICIYA TÁRTIBINIŃ ORNATÍLÍWÍ

Sudlaw sistemasınıń koloniya máplerine iykemlestiriliwi

Türkstan úlkesinde imperiya máplerin qorǵawǵa qaratılǵan ilajlardan jáne biri—bul sud sisteması bolǵan. Xanlıq dáwirinde qazılardıń shıǵarǵan qararınan narazı bolǵanlar qazıkalanǵa múrajaát etken. Qazılar qatań belgilenen uchastkaǵa iye bolmaǵan; hárbir dawager ózi isengen qazıǵa múrajaát etken. Qazı sud májilisi baslanıwınan aldın táreplerge kelisip alıwdı usınıs etken. Bul usınıstan bas tartılsa, qazı olarǵa ant ishtirtip, táreplerdıń arzısın, guwalardıń kórsetpelerin tıńlaǵan, soń qarar shıǵarǵan hám bul qarar jergilikli hákimiyat tárepinen tez orınlangan. Ádette, qazılar, jaqsı bilimge iye, ádalatlı hám xalıq arasında húrmetke iye bolǵan adamlar bolǵan. Qazılar ózlerine múrajaát etken táreplerge biytárep hám olarǵa ǵárezsiz bolıwı, olardan pul, sawǵa, hár qıylı xızmetlerdi qabıl etpewi kerek edi.

Patsha húkimeti tárepinen dáslep úlkedegi bar sud sistemasındaǵı qazıkalan lawazımı tamamlanıp, barlıq qazılardıń huqıqı teńlestirildi. Basqa kolonizator mámleketler sıyaqlı Rossiya imperiyası da óz koloniyasına aylanǵan Türkstan úlkesinde dáslep túpkilikli jerdegi xalıqtıń diniy isenimine say türde ámel etilgen sháriyat qaǵıydalarına tiykarlangan qazılıq hám kóshpeli tárizde turmıs

keshiriwshi xalıqtıń úrp-ádetlerine tiykarlangan biy sudlardı pútkilley saplastırmastan, onı saqlap qaldı. Milliy ham diniy tártiplerge tiykarlangan sudlar jumısı sheklenip, olar ústinen kúshli qadaǵalaw ornatıldı. Bul ózgerisler basqıshpa-basqısh, jergilikli xalıqtıń narazılıǵın keskinlestirmegen halda ózgerilip barıldı. Bunnan basqa usı jol menen patsha húkimeti wákilleri kóplegen jergilikli xalıq arasındaǵı óz ara jánjel hám kelispewshiliklerge aralasıwdan ózin saqlawǵa háreket etti.

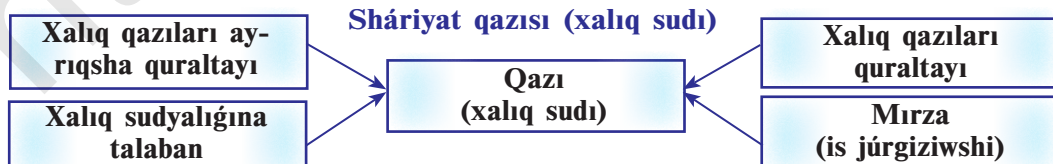
Sud sistemasında ámelge asırılǵan siyasatta qazı hám biy sudları aqırında tamamlanıwı hám de oǵan shekem tek kishi kórinistegi sud islerin, yaǵnıy tiykarınan, shańaraqtaǵı kelispewshilikler adamlar ortasında jánjel hám kelispewshiliklerdi kórip turıwı maqset etip alınǵan edi. 1867-jılǵı «Reje» joybarı boyınsha úlkede qazılar ham biy sudları, uyezd sudları, waqıtsha áskeriy-sudlaw komissiyaları, wálayat basqarıwınıń sud bólimleri hám general-gubernatorlıq Diywanınıń sudlaw bólimi dúzildi.

Sud organlarınıń xızmeti

Sud islerinde jergilikli xalıqtıń otırıqshı bólegine qazı sudları, kóshpeli xalıqqa biy sudları, bolıs baslıqları, elat aqsaqalları, awıl baslıqları hám olardıń járdemshileri xalıq tárepinen úsh jil múddetke saylangan.

Rossiya imperiyası jergilikli xalıqqa óz tásirin kúsheyttiriw ushın 1866-jıl Tashkentte sud mákemesin engizedi. Onıń quramına jergilikli xalıq wákillerinen saylangan qazı hám 7 nızam qánigesi kirgen. Mákeme aǵaları patsha húkimetiniń úlkedegi isenimli hám sadıq járdemshileri esaplangan.

Qazı sudlarınıń wákilliklerine dawa kólemi 100 rublden aspaytuǵın jinayat hám puqaralıq islerin kórip shıǵıw kirgen. Iri dawalar qazılar hám biyer quraltayında kórilgen. Bul jıyınlar *xalıq sudyaları quraltayı* dep atalǵan. Bular dawa kólemi 1000 rublden ashpaytuǵın jinayat hám puqaralar islerin sheshiwshi ekinshi basqısh sudları edi. Qazı sudı, xalıq sudları, yaǵnıy birinshi basqısh sudı tárepinen nızamǵa qarsı qarar qabıl etilgen jaǵdayda arız etiwshi keyingi basqıshǵa múrájáát etken. Úshinshi basqısh sudları bul hár túrli



bolislar hám uyezdler xalqı ortasında júzege kelgen tartıslı islerdi sheshiwshi xalıq sudyalarınınıń ayrıqsha jaǵdaydaǵı quraltayları esaplangan. Qazılar xalıqtıń sanına qarap belgilengen. Tashkent qalasında tórt bólimniń hár birinde birewden tórt qazı, Samarqand qalasında eki qazı, bolislarda bir qazıdan bolǵan.

Türkstan úlkesinde jasaytuǵın Rossiya xalqı ushın imperiya nızamları tiykarındaǵı sudlar jumıs alıp bargan. Aldın dúzilgen waqıtsha áskeriy sud komissiyaları bul xalıqtıń jinayiy islerin kóriw menen birge jergilikli xalıq tárepinen islengen siyasiy jinayatlar hám hákimiyatqa qarsı jinayatlardı kórip shıqqan. Wálayat hám úlke sudları wazıypaları general-gubernatorlıq diywanı hám basqarmaları moynına júklengen edi. General-gubernator úlkeniń bas prokurorı hám joqarǵı sud wazıypasın da orınlaǵan.

XIX ásirniń aqırında sudlaw procesindegi ózgerisler

Orta Aziya koloniyaga aylandırılǵannan keyin basqa tarawlar sıyaqlı sud sisteması da basqıshpa-basqısh ózgerilip barılǵan. Qazı hám biy sudlarına bolıp ótetuǵın saylawlar da koloniallıq húkimettiń aralasıwı, saylaw nátiyjelerin tastıyıqlawdaǵı tuwrı emes isler kóplep jánjellerdi, jergilikli xalıq ortasında óz ara kelispewshilikler, hákimiyatqa degen isenimsizlik hám narazılıq háreketlerin keltirip shıǵarǵan.

Sudlarǵa engizilgen saylawlar koloniallıq húkimet ıqtıyarında bolıp, kim koloniallıq hákimiyatqa jaqsa hám oǵan sadıqlıǵına isenim payda ete alsa, sol qazı hám biy bola alar edi. Saylawlarda hár túrli aldawshılıq, paraxorlıqlar kúsheygen. Bunıń natıyjesinde saylangan qazı hám biyler óz xızmetinde saylaw waqtındaǵı qáretlerin hár túrli jollar menen, ásirese, paralar esabınan qaytarıp alıwǵa háreket etken.

1886-jılı «Reje»de Türkstan úlkesinde qazılar sudı saqlanıp qaldı. Uyezd sudları biykar etilip, ornına qala hám zemstvo baslıqları tárepinen tayınlanatuǵın *uchastka dúnyajüzilik sudyaları* (sudları) dúzildi. Wálayat basqarıwınıń sud bólimleri wálayat sudları menen almasırıldı. Sud tergewshileri, wálayat prokurorı hám járdemshisi lawazımları engizildi.

1898-jılı Türkstan úlkesinde sud rejelerin qollanıw qaǵıydalarına muwapıq wálayat sudları saplastırıldı, olardıń ornına okrug sudları hám Tashkent sud palatası dúzildi. Tashkent sud palatası tek imperiyanıń joqarǵı sudı — húkimet senatına boysınar edi. Okrug

sudları Türkstan ülkesiniñ barlıq wálayatında engizildi. Olardıñ quramı sud baslıǵı, onıñ orınbasarı hám sud aǵzalarından ibarat bolǵan. Jaza sharasın sudyalar hám eki sud aǵzası tayınlar edi. Olardıñ qararı üstinen berilgen apellyacyanı imperiyada joqarǵı sud bolǵan hükümet senatı kórip shıǵatuǵın edi. Solay etip, Türkstan ülkesindegi sud sisteması koloniallıq hükümet wákılleri hám úlke hákimshiligi baqlawı astına ótti.

Óziniñdi sınan!

Okrug sudları — ...

1898-jılı ...

General-gubernator ... wazıypasın da atqarǵan.

Úlkede áskeriy policiya tártibi

1881-jılı «Mámleket tártibi hám jámiyet tınıshlıǵın qorgawǵa qaratilǵan shara-ilajlar haqqındaǵı Reje» járiyalandı. Rejege muwapıq general-gubernator «kúsheyttirilgen» yamasa «ayırıqsha jaǵdayda» qorgaw jaǵdayın óz ıqtıyarı menen engiziw huqıqına iye boldı. Bunday huqıq úlkede kóterilis, «jámáát tınıshlıǵı» buzılǵan hám «táshwishli keypiyatlar» payda bolǵan jaǵdayda oǵan óz qálewı boyınsha kúsh hám zorlıq isletiw mümkinligin áńlatatuǵın edi. 1892-jıldan baslap 1916-jılǵa shekem Türkstan «kúsheyttirilgen qorıqlaw» hám «ayırıqsha jaǵdayda qorgaw» jaǵdayında boldı.

Jaña «Reje» qala hám awıllardıñ hárbir qoltıǵın baqlaw astında saqlap turǵan aldınǵı policiya dúzilmelerine qosımsha tárizde uyezd baslıqlarına *ispravnikler* huqıqın da berdi. Bul nársede olardı uyezd policiya basqarmaları baslıqlarına teńlestirgen edi. Olar hárqanday adamdı jeti künge qamaqqa alıwǵa yaki jariymaǵa tartıw wákılligine iye boldı. Uchastka pristavları lawazımını olarǵa járdem retinde dúzilgen edi. Ádette, olar salıqlar jıyımına, jerlerde minnetlemeler, uyezd baslıqlarınıñ qararları orınlanıwına bassılıq etken oficerler bolıp, hárqanday ózgerisler haqqında úlke hákimiyatına maǵlıwmat jetkizip turǵan halda xalıq üstinen kerekli baqlawdı ámelge asırar edi. Óz uchastkaları kóleminde olar so-



Tashkenttegi áskeriy shirkew

raw hám tergew islerin júrgiziw, qamaqqa alıw hám járiymaǵa tartıwı múmkin edi.

1882—1884-jılları úlkeni teksergen imperatordıń qúpiya másláhátshisi F. Girs Turkstanda 2404000 adam jasaytuǵının hám olardan 1200000 er adam ekenligin jazǵan. Tap usı er adamlarǵa áskeriy xızmet minnetin júklew másesine toqtalǵan patsha hámeldarı (F. Girs) bul jónsiz siyasiy shara ekenligin bildirip, Turkstan xalqın armiyaǵa shaqırmaw siyasatın jaqlap shıqtı. Patsha húkimeti jergilikli xalıqtı turaqlı armiyada xızmet etiwden, jawıngerlik áskeriy qánigeliklerin asırawdán, áskerlerdi evropasha jetilistiriwge úyretiwden hám zamanagóy qural-jaraqıldan paydalanıw sheberligin iyelep alıwınan qáweterlener edi. Jergilikli xalıqtı quralsızlandırıw, onda qurallı gúres ushın hárqanday úmitti joq etiw, jawıngerlik elementlerin bastırıw hám eski jawınger dástúrlerdi tıp-tamırı menen tamamlaw — Túrktan úlkesindegi patsha húkimeti áskeriy siyasatınıń tiykarın quraytuǵın edi.

Este saqlañ!



Túrktan 1892-jıldan 1916-jılǵa shekem «kúsheyttirilgen qorıqlaw» hám «ayırıqsha jaǵdayda qorıqlaw» boldı.



Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Túrktanda áskeriy hám policiya tártipleri tiykarında basqarıw hám qadaǵalaw sisteması ornatıldı.
- ▶ Milliy-azatlıq háreketlerine qarsı gúresiw bólimi dúzildi.
- ▶ Jergilikli xalıq armiyada xızmet etiwden azat etilgen.



Atamalar túsiniǵi

Policiya — (*nemecshe* — *hákimiyat*) — jámáát qáwipsizligi shólkemi.

Ispravnik — uyezd policiyası baslıǵı.

Apellyaciya — (*latinsha* — *shaǵım, narazılıq bildiriw*) — sud húkimi-nen narazılıq shaǵım arzası túri.

Zemstvo — (*russha*) — wákillikleri sheklep qoyılǵan jergilikli uyım, basqarma.

Qazı sudları — sháriyat qaǵıydaları tiykarında is kóretuǵın sud.

Biy sudları — qáwim úrp-ádetlerine tayanıp is kóretuǵın sud.

Soraw hám tapsırmalar

1. Patsha húkimeti qaysı hújjetke muwapıq Túrkhanda «tártip» ornattı?
2. XX ásir baslarında Túrkhanda policiyashılar hám ispravnikler qanday huqıqlarğa iye bolğan?
3. Ne ushın jergilikli xalıq wákilleri áskeriy xızmetke alınbağan?
4. Túrkhanda koloniallıq dáwirine shekem sud isleri qalay shólkemlestirilgen?
5. Qazı hám biy sudları nege tiykarlanıp jumıs alıp barğan?
6. Ne ushın patsha húkimeti Túrkhanda qazı hám biy sudların saqlap qalğan?
7. Qazı hám biy sudlarınıń saylanıwı qanday tártipte ótken?

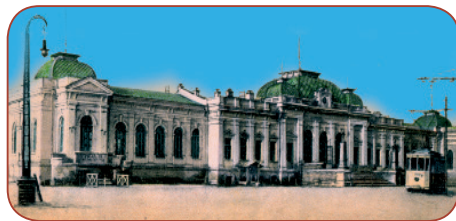
16-§. XIX ÁSIRDİŇ EKINSHI YARİMİ – XX ÁSIRDİŇ BASLARÍDA TÚRKSTANDA SOCIAL-EKONOMIKALÍQ JAǴDAY

Koloniallıq tártiptiń kúsheyttiriliwi

Túrkhanda úlkesinde koloniallıq tártibi áskeriy kúsh hám keń tarmaqlanğan policiya sistemasına tiykarlangan edi. Usı waqıtqa shekem koloniallıq urıslardı alıp barıw ushın saqlap turılğan áskeriy bólimlerden endi patsha hákimiyatı tárepinen ornattan koloniallıq tártiplerdi qorgaw ushın paydalanatuǵın boldı.

Orta Aziyaǵa temir jollarıń ótkiziliwi Rossiya ekonomikasında, áskeriy-strategiyalıq maqsetlerdi de gózlep qurılğan edi. Orta Aziyanıń basıp alınğan aymaqlarında Rossiya imperiyasınıń bekem ornalasıwı ushın temir jollar áhmiyetli orın tuttı. Áskeriy bólimler hám qural-jaraqlardı Krasnovodsktan Qızılarbatqa shekem, Kavkazdan Orta Aziyaǵa tasıw ushın temir jol qurıldı. Keyin Ashxabadqa shekem dawam ettirildi. 1888-jılı Samarqandqa dáslepki poyezd keldi, 1899-jılı bolsa temir jol Tashkent arqalı Andijangá shekem qurıp pitkerildi.

Rossiya áskeriy qurallı kúshleriniń tiykarǵı bazaları Kavkazda jaylasqan bolıp, ol jerden Kaspiy teńizi arqalı kemedede tez suw keship ótiw múmkin



Tashkenttegi temir jol vokzalı

edi. Krasnovodsktan bolsa temir jol menen Samarqand, Tashkent hám Andijangá jetip keliw ańsat boldı. Endi áskeriy bólimlerdi Krasnovodsktan Andijangá shekemgi 3 mın kilometrden ziyat aralıqqa kóshiriw mashqala bolmay qaldı.

Türkstanda paxta egini keń tarqalıwı hám Rossiya kapitalı engiziliwi menen XX ásir baslarında 1905-jılı Orenburgtan Tashkentke shekem temir jol qurıldı.

Óziniñdi sınan!

1888-jılı ... 1899-jılı ... Temirjol ... maqsetlerinde qurıldı.

Ekonomikanıñ koloniya máplerine boysındırılıwı

XIX ásirdeń ekinshi yarımında Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınğan Orta Aziya aymaqlarında jasawshı xalıqlardıń siyasiy, ekonomikalıq, jámiyetlik hám mádeniy turmısında keskin ózgerisler júz berdi. Bul dáwirde úlkege Rossiya kapitalı, Evropa ónimleri hám jańa óndiris texnologiyalarınıń kirip keliwi keńeydi. Kóplegen bank hám sanaat bólimleri jumıs basladı. Bul ózgerisler úlkede paxtashılıq, kánshilik, shiyki zatqa dáslepki islew beriw, may sanaatı sıyaqlı tarawlarınıń rawajlanıwına tásir kórsetti.

Ekonomikadağı ózgerisler imperiyanıń úlkedegi máplerine qaray, yaǵnıy bir tárepleme alıp barıldı. Óndiris hám sawda-satıq Rossiya imperiyası hám ol arqalı basqa mámleketler menen baylanıslardıń keńeyiwi nátiyjesinde rawajlanıp bardı. Ásirese, imperiya toqımashılıq sanaatı ushın paxta jetistiriw kóbeydi. Bul úlkede basqa túrdegi awılxojalıq ónimleriniń kemeyiwi-



**Xalıqtıń turaq jayları.
XIX ásir aqırı**

ne, ásirese, gálleniń qıtshılıǵına sebep boldı. Bul dáwirde basqa tarawlarǵa qaraǵanda sanaattıń paxta shiyki zatına dáslepki islew beriwge arnalǵan tarawı rawajlandı. Paxtanı tek tazalaw hám may islep shıǵarıw tarawı ǵana jolǵa qoyılıp, paxta shiyki zatınan tayar ónim tayarlaw imperiyanıń oraylıq guberniyalarında orınlangan. Úlkeden alınğan basqa shiyki zatlar, sonıń

ishinde, jún hám terige islew beriw de sonday tárizde bolǵan.

1867–1900-jılları Túrktan general-gubernatorlıǵında iske túsilgen 175 sanaat kárxanası bolıp, olardıń kópshilik jumısları qol miyneti menen orınlanǵan. Kárxanalarda jumıskúni 16 saat bolıp, jumısshılardıń huqıqın qorǵaytuǵın shólkemler bolmaǵan, jumısshılar hesh kimgе arız ete almaǵan.



**Orta Aziya Mámleketlik banki.
Tashkent**

Rossiya imperiyasınıń oraylıq rayonlarında islep shıǵarılǵan sanaat hám basqa túrdegi ónimlerdiń úlkege kirip keliwi nátiyjesinde jergilikli islep shıǵarıwshılar — ónermentshilerdiń ónimleriniń bazarı bankrotqa ushırap, olardıń azayıwına alıp keldi. Rossiyadan keltirilgen arzan bahadaǵı zavod hám fabrika ónimleri jergilikli ónermentshiler tárepinen islep shıǵılatuǵın ónimler bazarın sıındırdı. Bunıń nátiyjesinde úlkede kóplegen adamlar, ásirese, ónermentshiler jumıssız qaldı.

Rossiya qarjısı úlkede óndiristi rawajlandırıwǵa emes, al bar tábiyiy baylıqlardı ózlestiriwge, arzan shiyki zatqa iye bolıwǵa, olardı alıp ketiwge, ózinde islep shıǵarılǵan ónimlerdi bul úlkede satıwǵa qaratıldı. Usı maqsette sawda-satıq tarawın hám temir jollardı keńeyttiriwge úlken itibar berildi. Patsha húkimeti tárepinen úlkeден alınatuǵın paydalar bul aymaqtı rawajlandırıw ushın emes, al imperiya gáziynesin toltırıw, Rossiya sawdagerlerin bayıtıwǵa xızmet etti.

Este saqlań!



Rossiya qarjısı úlkede óndiristi rawajlandırıwǵa emes, al tábiyiy baylıqlardı ózlestiriw, ózinde islep shıǵarılǵan ónimlerdi satıw hám shiyki zattı alıp ketiw hám temir jollardı qurıwǵa xızmet etti.

**Paxta shiyki
zatına
bolǵan talap**

Rossiya imperiyasınıń Túrktan boyınsha hámme rejeleri paxtashılıqtı rawajlandırıwǵa qaratılǵan edi. Úlkeni Rossiya toqımashılıq sa-



Paxtaniñ Rossiyağa jiberiliwi

ten alınıp keline baslandı. Ğalle, sharwa ónimlerine bolğan talap, olardıñ bahaların keskin asırıp jiberdi.

Fergana, Sırdárya hám Samarqand wálayatları paxta jetistiri-letuğın eñ áhmiyetli oraylar bolğan. 1884-jılı Túrkkstanda jaña paxta sortı (Amerika sortı) jetistirile basladı. Bul sort jergilikli sortlarğa qarağanda birqansha joqarı hasıl beretuğın edi.

Patsha húkimeti paxta maydanlarınıñ keñeyiwi hám hasıldıñ jaqsı bolıwı Orta Aziya regionında suw menen baylanıslı bolğanlıǵı ushın irrigaciya tarmaqların keñeyttiriwge háreket etken. 1911-jılı Sırdarya magistral kanalın qurıw jumısları baslandı hám 1913-jılǵa kelip tamamlandı. Biraq, Tashkent alabı, Samarqand wálayatı hám Fergana oypatlıǵında suwǵarıw tarawı boyınsha jumıslardıñ kóbi orınlanbay qalıp ketti.

Kolonialıq húkimet ushın paxta úlkede neft hám altınnan ke-yingi orında turıwshı joqarı dáramatlı tarawǵa aylandı.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 1888-jıl — Samarqandqa shekem temir jol qurıldı.
- ▶ 1899-jıl—Tashkent arqalı Andijanǵa shekem temir jol qurıp barıldı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Koloniallıq dáwirinde ekonomikanıñ qaysı tarawları rawajlangan hám bunıñ sebebi nede?
2. Koloniallıq siyasatıñ jergilikli ónermentshilikke tásiri qanday?
3. Paxta hám basqa baylıqlar ne ushın tek shiyki zatqa kerek edi?
4. Túrkkstannıñ qaysı wálayatları paxta jetistiriw orayları bolğan?

IV BÓLIM

XIX ÁSIR AQÍRÍNDÁ TÚRKSTANDAĞÍ MILLIY-AZATLÍQ HÁREKETLERI

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ Túrkhanda milliy-azatlıq háreketleriniń baslanıw sebepleri;
- ▶ 1885—1890-jılları Túrkhandağı xalıq kóterilisleri;
- ▶ patsha hákimiyatınıń jazalaw siyastınıń kúsheyiwı;
- ▶ Tashkentte «Oba kóterilisi», 1898-jılgı Andijan kóterilisleri;
- ▶ xalıqtıń XIX ásir ekinshi yarımındağı milliy-azatlıq háreketleri juwmaqları hám áhmiyeti haqqında bilip alasız.

17-§. TÚRKSTANDA MILLIY-AZATLÍQ HÁREKETLERINIŇ BASLANÍWÍ HÁM ONÍŇ SEBEPLERI

**Koloniallıq
zulmlıqtıń
kúsheyiwı**

Rossiya imperiyası Túrkhanda úlkesin basıp alǵannan keyin, jergilikli xalıqtıń milliy mámleketshilik, azatlıq sezimlerin sóndiriwdi tiy-karǵı wazıypa dep esaplaǵan. Bul wazıypanı ámelge asırmay turıp, óz húkimdarlıǵın ańsat saqlap bolmaytuǵının patsha húkimeti jaqsı biletuǵın edi. Hárqanday koloniallıq mámleket áskeriy hám basqınshılıq jolı menen basıp alǵan aymaqtıń baylıqlarınan óz mápi jolında paydalanıwǵa háreket etedi. Túrkhanda da usı taqılette jumıs júrgizilip, úlkeni Rossiya imperiyasınıń shiyki zat bazasına aylandırıwǵa kirisildi. Úlkede sanaat óndirisi rawajlana baslap, kapitalistik qatnasıqlarǵa áste-aqırın jol ashılıp atırǵan bolsa da, bul xalıqtıń materiallıq jaǵdayın jaqsılamadı, al kárxana iyeleriniń, sawdagerlerdiń, hámeldarlarđıń bayıwına jol ashıp berdi.

Jer-múlktiń baylar hám iri sawdagerler qolında toplanıp barıwı az jerli diyqanlarđıń, baylarđıń kóbeyiwine sebep boldı. Sútخورlıq da kúsheydi. Qarız beriwshi kassa qárejetlerinen tek ayırım dáldálshiler — baylar, sútخورlar, sawdagerler hám soǵan uqsas julǵıshlar paydalanıp, onı ózleri qálegeninshe basqardı. Paxtanı satıp alıwshılar diyqannıń sonday dárejede mútáj bolıp qalǵanlıǵınan paydalanıp, kelesi jılı hasılǵa júdá tómen baha belgilep, qarız beredi. Sútخور



Gilem toqiwshilar

sheŋgeline túsip qalğan diyqan xoja-lıq ğárezsizliginen ayırılıp, qarız ber-gen adam neni buyırsa, sonı egiwge májbúr edi.

Olar qarızlarına jerlerin satıp jibe-riwge májbúr bolğan.

Türkstannıń koloniyaga aylandı-rlıwı tek diyqanlardıń emes, al mın-lap shańaraqlardıń tirishiligin terbe-tip turğan ónermentshilik-kásiplerdiń

de jaǵdayın awırlastırdı. Rossiya sanaatı tárepinen islep shıǵarılǵan úy-ruwzıgershilik buyımları, ásirese, toqımashılıq ónimleri menen Orta Aziya bazarlarınıń toltırılıwı nátiyjesinde ónermentshiliktiń kóplegen túrleri kriziske ushıradı. Bunday jaǵday kámbaǵallardıń sanınıń jáne de kóbeyiwine alıp keldi. Bulardıń barlıǵı úlke xa-lıqlarının siyasiy jaqtan koloniallıq zulımlıǵına túskenligi milliy mámleketshiliktiń joq etiliwi hám húkimdar hákimiyat tárepinen hár tárepleme kemsitiliwine sebep boldı.

**Milliy-azatlıq
háreketleriniń
baslanıwı**

XIX ásir aqırında ekonomikalıq qıyınshılıqlar hám xalıqtıń ruwxıy tárepten kemsitiliwi, jer-gilikli úrp-ádetlerge qarsı bolǵan qararlardıń qabıl qılınıwı nátiyjesinde Türkstan Rossiya

imperiyasınıń miliy-azatlıq háreketleri kúsheygen oraylardan bi-rine aylandı. (Úlkeniń hár túrli jerlerinde kóterilip kiyatırǵan bul kóterilislerdiń háreketlendiriwshi kúshi, tiykarınan, diyqan-lar, qala ónerment-kásiplerden ibarat xalıqtıń jarlı bólegi edi. Bul háreketlerde watandı súyiwshi ruwxaniyeler, milliy maqtanıshın joǵaltpaǵan mülkdarlar, sawdagerler de qatnastı.) Koloniallıqqa qarsı úlkeniń hár turli jerlerinde narazılıq kóterilisler bolıp tur-dı. Atap aytqanda, 1878-jılı Mıńtóbede (házirgi Marhamat rayo-nı) kolonizatorlardıń siyasiy hám ekonomikalıq zulımlıǵına qarsı Jetimxan bassılıǵında kóterilis boldı. Onı koloniallıq húkimet kúsh penen bastırdı. 1879-jıldıń gúzinde jergilikli xalıq Fergana wálayat basqarması imaratı aldına ashıq türde narazılıq bildirip jıynaldı. Olar Marǵulan uyezdinde salıq alıw nızamsız túske kirgenligine qarsı shıǵıp, salıqlardı kemeyttiriwdi qatań talap etti.

Kóterilis kúsheyip ketiwin sezgen patsha húkimetri komissiya dúzip, jaǵdaydı úyreniwge kiristi. Komissiya wálayatta paxta egiwdiń keń kólemde kóbeytiriliwi, nátiyjede basqa zárúr eginler keskin kemeygenligi oǵan sebep bolǵanın bildirgen.



Bóget qurılısı. XIX ásir aqırı

1880-jıldıń noyabrinde xalıq hámme salıqlardı tólegenligine qaramay, Xojend uyezdiniń baslıǵı Xojend hám Uratepa rayonlarındaǵı xalıqtan qosımsha jer salıǵı alınıwın járiyaladı. Bunıń aqıbetinde sabır kesesi tolǵan xalıq Rahmanqulı haji, Mirkarimbaylar basshılıǵında adamlar uyezd baslıǵınıń mákemesine barıp, ádalatsız salıqtı biykar etiwdi talap etti. Buǵan juwap retinde baslıq mirshablardı kóterilis jetekshisin qamaqqa alıwdı buyırdı.

Talawshılıq, salıqlar hám zulımlıqtıń kúsheygenligi sebepli 1882-jıldıń baslarında Namangan xalqı hákimlerge qarsı bas kóterip shıqtı. Bul ret olar uyezd baslıǵınıń úyin qorshap aldı. Uyezd hákimleri áskeriy bólimdi járdemge shaqırıp, kóterilishilerdi qattı jazaladı.

1885-jıldıń jazında Fergana oypatlıǵında xalıq kóterilishleri qaytadan kusheyip, Andijanda Dárwishxan basshılıǵında kóteriliske shıqtı. Endi kóterilishiler gúres usılın ózǵerttirip, baylar hám bolıs baslıqlarınıń imaratlarına hújim uyımlastırdı. Usı jılları kóterilis izbe-iz pútkil wálayatqa jayıldı.

1896-jılı Namangan uyezdiniń Aqsuv-Shahrıxan bolısındaǵı Naimanshı, Eski mazar, Langarbab awıllarında xalıqtıń mıńbasılar saylawlarındaǵı narazılıǵı ashıq kóteriliske aylandı. Túrktanda Patsha húkimetiniń húkimdarlıǵı, ámelge asırıp atırǵan koloniallıq siyasatına qarsı úlkeniń hárbir jerinde jergilikli xalıq tárepinen hár túrli kórinistegi narazılıq háreketleri alıp barıldı.

Ózinińdi sınań!

1878-jılı ...

1880-jıl noyabrde ...

1882-jılı ...

1896-jılı ...

1885-jıldıń jazında ...

kóterilishler baslandı.

**Xalıq háreketlerine
qarsı jaza
sharalarınıń
kúsheyttiriliwi**

Rossiya imperiyasınıń sawda-sanaat kólemleri Túrktan úlkesin hár tárepleme, ásirese, ekonomikalıq jaqtan gárezli etiwde belsendi qatnastı. Koloniallıq húkimet dáslep kóship kelgenlerdiń awılların ózbek, qırǵız, tájik awıllarınan ajıratıp, gárezsiz bolıwın támiyinlegen bolsa, keyinnen bul awıllardı, jergilikli awıllardı birlestirgen bolıslarǵa baslıqlardı jergilikli xalıqqa tiyisli bolmaǵan adamlardan qoya basladı. Olar arqalı jergilikli xalıq ústinen basqarıwdı hám qadaǵalawdı óz qollarına tolıq alıw gózlenen edi. Úlke hákimiyatı kóterilislerdiń kúsheyip ketiwinen turaqlı túrde qáwipsinetuǵın

edi. General-gubernator mákemesiniń arnawlı bóliminiń baslıǵı óz bayanatında «kóteriliske meyl» xalıq wákillerin áskeriy sudqa beriw hám bul sud ólim jazasını ashıq túrde orınlawı haqqında pikir bildirdi. Ol xalıqtı qorqıw hám baǵınıshlı etip uslap turıw úlkede tártip hám de tınıshlıqtı támiyinlew múmkin bolǵan birdenbir qural ekenligin uqtırdı.



Jaza áskeriy bólimi

1892-jıldan kolonizatorlar ápiwayı puqaralardı basqarıwshılardı qarsılıq kórsetken jaǵdayda tikkeley áskeriy dala sudına bere basladı. «Gúnakarlar»dı ashıq túrde óltiriw bunnan bilay adamlardı qorqıtıw ushın kolonizatorlarǵa úlken huqıqlar berdi.



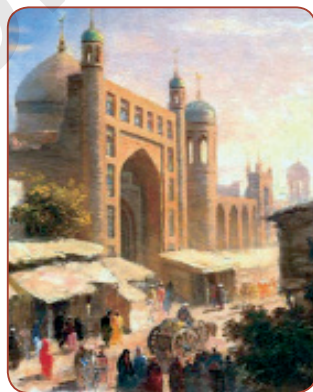
Soraw hám tapsırmalar

1. Koloniallıq zulımlıqtıń kúsheyiwi, tiykarınan, qanday kórinislerde anıq kózge taslandı?
2. Koloniallıq húkimettiń Túrktanda alıp barǵan siyasatınıń maqset hám wazıypaları nelerden ibarat edi?
3. Xalıq turmısınıń jarlılanıwına qanday faktorlar sebep boldı?
4. Ne ushın xalıq háreketleri XIX ásirdiń 70-jılları aqırında tap Fergana oypatlıǵında kúsheydi?
5. XIX ásirdiń 80-jıllar aqırı — 90-jıllar baslarında Fergana oypatlıǵınıń qaysı bolıs hám uyezdlerinde xalıq kóterilisleri bolıp ótti?

18-§. TASHKENTTE «OBA KÓTERILISI»

Kóterilistiń baslanıw sebepleri

1892-jıldıń mart ayında Awǵanstanda oba keselligi tarqaldı. Báhár máwsiminiń aqrına kelip bul kesellik Samarqand wálayatınıń Jizzax uyezdinde, 7-iyunda bolsa, Tashkentte de bilindi. Tashkent qalası hákimiyatı keselikke qarsı sharalar qatarında qaladaǵı 12 qábirstandı jawıp qoydı. Usı kesellikten ólgen adamlar ushın ámelde qaladan sırtta tek bir ǵana qábirstan ashıldı. Sanitariyalıq sharalar xalıqqa isenimli etip túsindirilmedi. Bunnan basqa shıpaker-feldsherler jetispewshiligi sebepli nawqaslardı tekseriw úshinshi, tórtinshi kúni ótkizilgen. Bul waqıtta xalıq arasında koloniallıq hákimler suwdı, shıpakerler bolsa nawqaslardı qastan záhárlep atırǵanı, óliklerdi qábirden shıǵarıp taslap atırǵanı haqqında mış-mış gápler tarqaldı. Túrktan úlkesinde 1892-jıldıń 18-iyunnan kúshke kirgen «Áskeriy jaǵdayda dep daǵaza etilgen jerler haqqında Qaǵıyda» engizildi. Bul waqıtta Tashkenttiń Góne qalasındaǵı xalıqshıl aqsaqal Inaǵamxoja Umrixojaev lawazımınan shetlestirildi. Onıń ornına tayınlangan adam para alıwdı kúsheytiriw maqsetinde basqa kesellik penen awırıp ólgenlerdi de oba ushın ashılǵan qala shetindegi qábirstanǵa kómiwdi buyırdı. Xalıq oǵan keskin narazılıq bildirdi. Bul jaǵday kóterilistiń baslanıwına sebep boldı.



Tashkent kóshesi.
XIX ásir

1892-jılдаǵı narazılıq háreketlerin keltirip shıǵarǵan tiykarǵı sebep, birinshiden, jergilikli xalıqqa siyasiy, social-ekonomikalıq jaqtan koloniallıq zulımlıqtıń barǵan sayın kúsheyip baratırǵanlıǵı; ekinshiden, xalıq massasınıń awır awhalı, ónermentshi kásipler hám márdikarlardıń ayawsız isletiliwi; úshinshiden, tutınıw ónimleri bahalarınıń toqtawsız ósip barıwı, salıqlardıń kópligi; tórtinshiden, hámeldarlardıń óz lawazımınan paydalanıwı, paraxorlıq sıyaqlı jaǵdaylardıń kóbeyiwi boldı.

Kóterilistiń baslanıwı

Tariyxta «Oba kóterilisi» (yamasa «Tasatar» waqıyası) dep at alǵan kóterilis 1892-jıldıń 24-iyunında baslandı. Dáslep jergilikli xalıqtıń



Kóterilisshilerdiń qala hákimine hújimi

insapsız hámeldarlar hám sudlarǵa, hákimiyattı óziniń paydasına paydalanǵan qala bas aqsaqalına qarsı narazılıǵı menen baslandı.

Bul waqıyanı óz kózi menen kórgenlerden biri mınanday dep jazǵan edi: «Kóterilisshilerdiń maqseti bolıp atırǵan kemsitwlerdi toqtatıwǵa erisiw edi. Alaman qalanıń baslıǵı S. Putinsev aldına shara kóriw haqqındaǵı talap penen jolǵa túsedı. Alamanda oqatar yamasa zamanagóy qurallar da joq bolıp, olar shama

menen 400 adam átirapında edi».

Eski qala aqsaqalı Muxammed Yaqub alamannan qorqıp qala baslıǵı aldına baradı. Xalıq S. Putinsevtan aqsaqaldı olardıń iqtıyırına beriwdi talap etedi. S. Putinsev bolsa sóylesiw ornına kúsh isletkeni ushın sabır kesesi tolǵan xalıq kóp oylap otırmay hákimge qarsı hújim basladı. Onıń adamların qırıp, ózin urdı. Tashkent aqsaqalınıń úyine ot qoydı. S. Putinsev hám onıń mirshabların sabaǵan xalıq mákemeni de astın-ústin etti. Kóterilisti bastırıw ushın kazaklar polki hám bir rota áskerler shaqırıldı.

Ózinińdi sınáń!

Muxammed Yaqub — ... Polkovnik Putinsev — ...
Kóterilis sebepleri — ... Kóterilisshiler ... ibarat edi.

Kóterilis bastırılǵannan keyingi shara-ilajlar

Úlke hákimiyatınıń narazılıq háreketlerin ayawsız usıllar menen bastırıwı, kóterilis qatnasıwshıların ayawsız jazalawshı koloniallıq húkimettiń haqıyqıy júzin anıq korsetip berdi. Tashkenttegi kóterilis Túrktan koloniallıq hákimiyatın ayrıqsha táshwishke saldı. Ol húkimetke policiya shtatın kóbeyttiriw hám jaza wákıllerin jáne de keńeyttiriw haqqında múrajaát etti. Sankt-Peterburg Túrktan general-gubernatorınıń ótinishin qanaatlandırıp, úlkede «mirshablıq jaǵdayın» engiziwge ruqsat berdi. Túrktan general-gubernatorı «kúshli qorǵanıwda»

dep járiyalangan jerlerde jynalislardı tarqatıw, sawda-sanaat kárxanaların jabıw, galaba xabar organların qadağalaw, qálegen adamdı súrgin etiw, járiyma salıw hám basqa huqıqlardı aldı. «Ayırıqsha jağdaydağı qorğanıw» dep dağaza etilgen jerlerde pútkil hákimiyat general-gubernatorı tayınlağan bas nayıp qolına ótti.

Usı kóterilisti bastırıwda kolonizatorlar óz mápleri jolında xalıqtıń úrp-ádetleri, diniy isenimi, milliy qádiriyatların ayaq astı etip, ózlerin úlkede hákim hám basqınshı ekenliklerin jergilikli xalıqqa kórsetti.



Tashkent. Góne qala kósheleri XIX ásir

Óziniñdi sınan!

1892-jil 8-iyunda ...

«Kúshli qorğanıwdağı» aymaqlar ...

1892-jil 24-iyunda ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Jergilikli xalıq huqıqlarınıń shekleniwini nelerde kóresiz?
2. Tashkent kóterilisiniń baslanıw sebeplerini aytıń hám milliy qádiriyatlardı neler kiriwini túsindirini.
3. Kóterilis qashan baslandı? Kolonizatorlar hám olardı xızmet etiwshilerdiń qaysı háreketi xalıqtıń shıdamın toltırdı?
4. Kóterilis bastırılğannan keyin qanday ilajlar ámelge qanday ilajlar ámelge asırıldı?

19-§. ANDIJAN KÓTERILISI

Kóterilistiń sebepleri

XIX ásirdeń ekinshi yarımında Túrktanda Rossiya imperiyasınıń ornatqan koloniallıq dúzimi jergilikli xalıqtı siyasiy huqıqlardan ayırdı, milliy, diniy qádiriyatların qadağaladı, ekonomikasın bolsa imperiya maqsetlerine boysındırıp, xalıqtıń turmısın, materiallıq awhalın tómendetip, jarılınıwına alıp keldi.

1886-jılı «Túrktan úlkesin basqarıw haqqında Reje»ge muwapıq úlkede koloniallıq siyasatı nızam hújjetleri tiykarında bekkemlendi. Bunıń nátiyjesinde úlke xalqına zulımlıq jáne de

kúsheydi. Usı Rejenıń óz aldına qoyǵan tiykarǵı maqseti bul úlkede jer máselesin koloniya máplerine sáykeslestiriw bolǵan. «Reje» járiyalanǵannan soń onda názerde tutılǵan shara-ilajlardı ámelge asırıwda jergilikli xalıqtıń milliy, diniy hám jergilikli ózgeshelikleri esapqa alınbadi.

Bul «Reje» tiykarında Rossiyadan kóship kelgenler ushın jer fondı dúzildi. Bunday siyasat jer máselesi júdá názik bolǵan, xalıq tıǵız jaylasqan, ásirese, suwǵarılatuǵın egin maydanları az bolǵan Fergana oypatlıǵında jergilikli xalıqtıń awhalın tómenletip jiberdi. Oypatlıqta paxta jetistiriwdiń kóbeytiriliwi sebepli, ǵalle, azıq-awqatlıq eginler maydanı hám jaylawlardıń qısqarıwı, azıq-awqat hám basqa ónimler bahasın keskin asırıp jiberdi.

1891-jılı Rossiyadan Fergana wálayatına xalıqtıń kóshirip keltiriliwi, olardıń jaylastırılıwı jer qıt hám xalıq tıǵız jasaytuǵın oypatlıqtıń awhalın júdá tómenletip jiberdi. Patsha húkimetiniń bunday háreketleri jergilikli xalıq narazılıǵın jáne de kúsheyttirdi.

Koloniallıq húkimet Túrktan úlkesiniń hámme jerlerinde jergilikli xalıqtıń milliy hám diniy qádriyatların esapqa almastan, olarǵa qarsı siyasat alıp bardı. Patsha húkimeti tárepinen úlkedegi waqım menshik jerleri qısqartıldı. Waqım menshik jerlerine tiyisli jerlerdi tamamlaw shara-ilajları bolsa waqım jerleriniń úlken bólegin mámleket mülkine aylandırdı. Bul úlke turmısında, keń xalıq ortasında joqarı abırayǵa iye din jetekshileri, diniy uyımlar hám bilimlendiriw orınlarında jumıs alıp baratuǵın aǵartıwshı toparlardıń keskin narazılıǵın keltirip shıǵardı.

Narazılıq háreketlerine úlke basqarmasınıń jergilikli xalıq máplerinen imperiya máplerin ústin qoyatuǵın siyasat alıp barıwı, tiykarǵı xalıqtıń jasaw sharayatınıń tómenligi, salıqlardıń kópligi,



Kóterilishilerdiń jeńiliwi

hámeldarlardıń paraxorlıǵı hám óz lawazımın jeke máplerine paydalanıwları, tólemler hám minnetlemelerdiń awırlıǵı sebep boldı. Bilim alıw, medicialıq xızmet, abadanlastırıp isleri qarawsız qalıp, olarǵa húkimet tárepinen qárejet ajratılmaǵan. Bunday unamsız jaǵdaylar jergilikli xalıqlardıń kolonizatorlarǵa jekkóriwshiligin arttırıp, olarǵa qarsı kóterilis baslawına alıp keldi.

Ózinizdi sinan!

1891-jil ... Kóterilis sebepleri ...

Kóterilistín baslanıwı

Türkstan úlkesinde XIX ásirdeń aqırlarında bolıp ótken kóterilislerden biri bul—1898-jıldıǵı jergilikli xalıqlardıń kolonizatorlarǵa qarsı qaratılǵan Andijan kóterilisi esaplanadı. Bul kóteriliske oypatlıq xalqı arasında *Dukshi iyshan* atın alǵan *Muxammed Ali* (1846—1898) basshılıq etti. Dukshi iyshan fanatik dinshillerden edi. Ol ápiwayı fizikalıq jaǵdaylardan paydalanıp sada xalıq arasında káramatlar kórsetken. Onı «áwliye» dep esaplaǵan xalıq kóteriliske basshılıq etiwge shaqırǵan. 1898-jıldıń báhárinde oypatlıqtıń hár túrli jerlerinde Muxammed Ali basshılıǵında kóterilis bolıwı haqqında gápler tarqatıldı. Bul waqıyadan da Dúkshi iyshan haqqındaǵı maǵlıwmatlardan kolonizator hákimler de xabardar bolǵan.

Jergilikli xalıqtıń koloniallıq zulımlıǵına qarsı narazılıq háreketleriniń ashıq túrde kóterilis kórinisinde baslanıp ketiwine 1898-jil 17-may kúni Muxammed Ali óz adamları arqalı átirapındaǵı awıllarǵa xabar tarqatıp, kóterilis baslaw waqtı kelgenligin járiyalǵanı sebep boldı. Sol kúni tünde kóterilishshiler tárepinen Tájik awıldaǵı telegraf simlarınıń qırqıp taslanıwı menen kóterilis baslanıp ketti. Olar jolda ushırasqan Asaka pristavın óltirdi. Dukshi iyshan basshılıǵındaǵı kóterilishshiler ekige bólinip, olardıń birine Ziyawiddin maqsım basshılıq etti. Kóterilishshiler Qutshı awılına jetip barǵanında olardıń qatarına jáne 200 adam, Qoylı awılına barǵanında mırnbası Ğayıpnazar óz adamları menen qosıldı. Keyin kóterilishshiler Andijandaǵı áskeriy kazarmaǵa hújim etti.

Kóterilishshiler menen koloniallıq hákimiyat áskery kúshleri ortasında júz bergen soqlıǵıswdan keyin kúshler hám áskeriy qural-jaraqlar teń bolmaǵanlıǵı sebepli kóterilishshiler sheginiwge májbúr boldı. Bul soqlıǵıswda áskeriy kazarma áskerlerinen 22 si óltirildi, 22 si jaradar boldı. Kóterilishshilerden 11 i



Bolis baslıǵı mirshablar menen. Fergana wálayatı. XIX ásir aqırı



**Qamaqtaği Dukshi
iyshan**

qaytis boldı, 8 i jaralandı. Qalada áskerler menen kóterilishshiler ortasında júz bergen ayawsız atıspalarda tek kóterilishshiler emes, al kóplegen tınısh jasap atırğan xalıq wákilleri de qaytis boldı.

Kóterilistiń baslanǵanlıǵı haqqındaǵı xabardıń alınıwı menen patsha húkimeti tez shara kóriwge hám onı bastırıwǵa háreket etti. Kóterilis Andijanda, ásirese, ruslar jasaytuǵın Jańa qalada qorqıw oyattı. Kolo-nizator hámeldarlardan baslap ápiwayı puqaralarına shekem albırawǵa túsip, úylerine jasırınıp aldı. Hátteki rayon basshısı polkovnik Konshevskiy de kóshege shıqpay, óz úyinen telefon arqalı áskeriy kúshlerdi shaqırdı. Áskeriy kúshler úsh saat ishinde Andijangá jetip kelip, Jańa qalada dus kelgen jergilikli xalıqtı oqqa tuttı. Nátiyjede kóteriliske qatnası bolmaǵan júzlep adamlar kolonizatorlar oǵınan qaytis boldı.



Óziniñdi sınan!

Muxammed Ali iyshan — ... 1898-jılı 17-mayda — ...

Kóterilistiń bastırılıwı

Andijandaǵı 1898-jılı kóterilisten keyin patsha Nikolay II Túrktan general-gubernatori general-leytenant A. Vrevskiydi lawazımınan shetletip, onıń wazıypasın waqıtsha Sırdárya wálayatı áskeriy gubernatori N. Korolkov moynına júkledi. Ol koloniallıq siyasatın júdá qatań túrde amelge asırıw boyınsha tek úlkede emes, al imperiya húkimdarlıǵı ortalıǵı arasında da tanılǵan edi. Onıń moynına kóterilishshilerdi birotala joq etiwge qaratılǵan jaza ekspediciyasına jeke ózi basshılıq etiw de tapsırıldı. N.Korolkov 1898-jılı 20-may kúni kóterilis baslanıwınıń aldın almaǵanı ushın Fergana wálayatı áskeriy gubernatori hám birneshe hámeldarlardı lawazımınan bosattı. Koloniallıq húkimet kóterilisti birotala bastırıw ushın onda qatnasqanlardı ayawsız jazaladı. Kóterilis bastırılǵannan keyin, eki mın adam qamaqqa alındı. Xalıqtıń kóz aldında kóterilishshiler kórsetip jazalandı. Dukshi iyshan hám onıń jaqın qatarları darǵa asıp óltirildi. Dereklerge muwapıq jámi 380 adam ólim jazasına buyırıldı. Biraq, xalıqtıń jáne de gázepeniwinen qáwip-

lengen imperiya hâkimiyatı, âsirese, âskeriy wâzir A.N. Kuropatkin jaña tayarlangan Türkstan general-gubernatorı S.M. Duxovskiyğa ólim jazasın kóbeyttirmew haqqında telegramma jiberdi. Onda ólim jazasın súrgin hám qamaq jazasına almastırw haqqında kórsetpe beriledi, biraq, 22 adamğa berilgen ólim jazası óz kúshinde qaldı.

1898-jılı bolıp ótken kóteriliste jergilikli xalıqtıń óz janların qáwipke qoyıp, koloniallıq zulımlıǵına qarsı gúres alıp barıwı múmkinligin kórsetti. Olar qollarına qural alıp, ayaq astı etilgen haq-huqıqları, árman-úmitleri ushın gúrestı. Kóterilis izsiz joq bolıp ketpedi. Ol keń xalıqqa azatlıq ushın gúres ushın jol kórsetti hám mıńlap adamlardı koloniallıq zulımlıqqa qarsı belsendi gúresiwge ilhamlandırdı.

1898-jılǵı kóterilis kúl-talqan etilgen bolsa da, jergilikli xalıqlardıń ǵárezsizlik hám azatlıq ushın gúreslerin toqtata almadı. Úlkeniń hár túrli ayaqlarında narazılıq háreketleri hár túrli kórinislerde dawam etti. Kóterilis bolıp ótkennen keyin bir jil ótip, 1899-jıl 20-iyunda Fergana oypatlıǵında jáne jañadan kóterilis baslandı. Koloniallıqqa qarsı kóterilisler Türkstan úlkesiniń barlıq ayaqlarında dawam etti. Türkstan úlkesi Rossiya imperiyası ushın eń tınıshsız, toqtawsız narazılıq háreketleri hám kóterilis bolıp turatuǵın ayaqqa aylanıp qaldı.

Óziniñdi sınan!

**N. Korolkov — ...
1898-jıl 25-iyunda ...**

**Súrgin — ...
1899-jıl 20-iyunda ...**

Kóterilisshilerdiń qáteleri

1898-jılı Andijanda baslangan kóterilis de úlkeniń basqa jerlerinde bolıp ótken kóterilisler sıyaqlı koloniallıq hükimettiń âskeriy kúshleri tárepinen bastırıldı. Quralsız kóterilisshiler jaqsı qurallangan koloniyaga qarsı gúreslerde jeñiwı múmkin emes edi. Bul kóterilisti jeñiliske alıp kelgen sebeplerden biri onıń úlke boylap keń jayılp ketpegenligi hám jergilikli xalıqtıń barlıq qatlamları onda qatnaspaǵanlıǵı boldı.

Kóterilisshiler kolonizatorlarga qarsı qaratilgan háreketleri menen eń dáslep úlkedegi zulımlıqqa shek qoyılıwına erispekshi

bolgan edi. Kóterilis alıp barǵanlardıń ıdırawshılıǵı, anıq rejesi islep shıǵılmaǵanlıǵı, hámme bir waqıtta kóteriliske shıqpaǵanlıǵı olarǵa pánt berdi. Atap aytqanda, Ketpentepa hám Kugarttaǵı adamlarǵa basshılıq etken Shibil bolıs Dukshi iyshangá tez qosılıw ornına koloniyagá qarsı gúreske háreket etip, taktikalıq qátege jol qoydı. Xalıqtıń ayırım qatlamları kóteriliske qorıqqaninan, bazılar kóteriliske jeńiske erisiwine isenbegeni ushın qosılmadı.

Dukshi iyshannıń jeterli dárejede tayarlanbay, áskeriy tarawdan xabarı joq, jaqsı qurallanbaǵan adamları menen ashıq túrde kóterilistiń baslanǵanlıǵı kolonizatorlardıń kóterilisti ańsat bastırıwına imkan berdi. Úlkede húkimdar bolıp alǵan koloniyalıq húkimet kóterilisti bastırıwǵa eristi. Andijanda baslanǵan kóterilis tek Túrktan úlkesi basqarmasın emes, al Rossiya imperiyası húkimetin de qattı qáweterge salıp qoydı. Kóterilisten keyin úlkeniń hárbir aymaǵında narazılıq keypindegi hámme xalıqtı qattı baqlawda uslap turıwǵa qaratilǵan sharalar kórildi. Hárqanday narazılıq kórinisindegi háreketlerdi ayawsız bastırıwǵa kirisildi.



Ózińizdi sınan!

Shibil bolıs — ... Kóterilis jeńilisiniń sebepleri—...



Atamalar túsinigi

Iyshan — dındarlar arasında abıroyǵa erisken diniy jetekshi ataǵı.

Dukshi (*parissha-yig, duk*) — shıǵırdıń jip oralıp baratırǵan bólegi. Duk soǵıwshı ónermentshi dukshi dep atalǵan.

Kazarma (*italyansha — kishkene ılashıq*) — áskeriy bólim jaylastırılǵan arnawlı imarat.

Súrgin — jinayatları ushın awır miynet sharayatında jazanı ótew ornı.



Soraw hám tapsırmalar

1. Andijan kóterilisiniń baslanıw sebeplerin sanap berin.
2. Kóterilistiń ayawsız bastırılǵanlıǵın qanday dálillerde kóriw múmkin?
3. Andijan kóterilisi ne ushın jeńiliske ushıradı?
4. Bul kóterilistiń áhmiyeti nede?

20-§. MILLIY-AZATLIQ HÁREKETLERINIŇ ÁHMIYETI

XIXásir aqırındaǵı kóterilislerdiń ulıwma ózgeshelikleri

XIX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı milliy-azatlıq háreketleri Túrktan úlkesiniń patsha húkimi tärepinen basqınshılıq jolı menen basıp alınǵanlıǵın jáne bir márte dálilledi. Basıp alınǵan aymaqlar imperiyanıń quramına koloniya sıpatında kirgizilip, bul jerlerde imperiyanıń siyasiy, ekonomikalıq hám geopolitikalıq máplerin birinshi orınǵa qoydı. Ülke arzan shiyki zat bazasına, Rossiyada tayarlangan ónimler ushın tayar bazarǵa, onıń xalqı bolsa arzan ishshi kúshine aylandı.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında Túrktan úlkesinde alıp barılǵan milliy-azatlıq háreketleri jergilikli xalıqtıń hár turli kórinislerdegi shıǵıwlarında óz kórinisin taptı. Bularǵa tiykarǵı sebep salıq hám minnetlemelerdiń awırlıǵı, jergilikli basqarıw wákılleriniń patsha húkimetine satqınlıq etiwı, Rossiya úlkerinen kóship kelgen xalıqqa jańa egin maydanlarınıń bólip beriliwi, bahalardıń kóterilip ketkenligi, sebepli júz berdi. Bunnan basqa jergilikli xalıq ushın medicinalıq xızmet kórsetiwdiń joqlıǵı, jańa óndiris hám texnologiyalardıń tek imperiya máplerine xızmet etiwı hám jergilikli xalıq wákılleriniń galaba türdegi narazılıq kórsetiwlerine alıp kelgen edi.

XIX ásirdiń ortalarınan baslangan milliy-azatlıq háreketleri úlkeniń hár turli aymaqlarında toqtawsız türde dawam etti.

Bul dáwirde bolıp ótken milliy-azatlıq háreketleriniń kópshiligi úlkeniń belgili bir aymaqlarında bolıp ótken bolsa da, onıń jańǵırırǵı pútkil úlke boylap tarqaldı. Hárbir kóterilis basqa jerlerde de narazılıq kórsetiwleriniń kúsheiwine hám de ol jerdegi xalıqtı azatlıq ushın kolonizatorlarǵa qarsı güres alıp barıwǵa ruwxıy tásir kórsetti.

Kóterilisler bastırılǵanı menen onıń qatnasıwshıları úlkeniń hár turli aymaqlarına qashıp barıp, óz háreketlerin dawam ettirdi.

Kóterilislerdiń áhmiyeti

XIX ásirdiń ekinshi yarımında bolǵan milliy-azatlıq háreketlerinde úlke xalıqlarınıń derlik barlıq wákılleri qatnasqanlıǵı menen áhmiyetke iye. Sonıń menen birge, kóterilislerde xalıqtıń hár turli qatlam wákılleri, yaǵnıy diyqanlar, ónermentshiler, din ulamaları, awıl aqsaqalları, mınbasılar, qazılar, hám hátte úlken mülk iyeleri, sawdagerler qatnasqan.

Bul kóterilislerde patsha húkimetri úlkeniń jergilikli xalqınıń gárezsizlik hám azatlıq jolınan qaytpaytuǵınlıǵın, hárqanday zulımlıq, kúshli baqlaw hám qattı jazalar olardı jaqsı niyetlerinen shegindire almaytuǵının túsindi. Koloniallıq húkimet keleshekte kóterilisler baslanbawı ushın hár tárepleme is kóriwge hâreket etti.

XIX ásirdeń ekinshi yarımındaǵı milliy-azatlıq hâreketleri watanımız tariyxında milliy gárezsizlik hám azatlıq gúresi sıpatında áhmiyetli orın tutadı. Bul dáwirdegi milliy-azatlıq hâreketleri Polatxan, Qurbanjan dadxax, Jetimxan, Dárwishxan, Muxammed Ali iyshan bassılıǵında bolıp ótti.

Juwmaqlap aytqanda, XIX ásirdeń ekinshi yarımındaǵı milliy-azatlıq hâreketleri úlke xalqınıń sociallıq jaǵdayı, milliy kelip shıǵıwına qaramastan, watan gárezsizligi, el azatlıǵı, xalıq erkinligi hámmeniń ulıwma maqseti ekenligin ańlatadı.

Kóterilisler xarakterine qaray milliy-azatlıq kórinisinde júz berdi, sebebi bul kóterilislerdeń tiykarǵı kúshi keń xalıq massası bolıp, olar koloniallıq tártiplerine qarsı qaharmanlarsha gúres alıp bardı. Olar jurttıń pıdayı perzentleri ekenligin ámelde dálilledi hám erlikleri menen Watan tariyxı betlerinen múnasip orın iyeledi.



Ózinińdi sınan!

**Kóterilislerde ... qatnastı. Kóterilislerdeń áhmiyeti — ...
Eń kóp narazılıqlar bolıp ótken aymaqlar — ...**



Soraw hám tapsırmalar

1. XIX ásir aqırındaǵı kóterilisler Túrktannıń qaysı aymaqlarında keń tús aldı?
2. XIX ásir aqırındaǵı kóterilislerdeń aqıbetleri hám áhmiyeti haqqında nelerdi bilip aldınıız?
3. XIX ásir aqırında Túrktandaǵı xalıq kóterilisleriniń tiykarǵı sebeplerin sanap beriń.
4. Tómendegi kesteni toltırın.

Kóterilis basshısı	Sánesi	Sebepleri	Aqıbetleri

V BÓLIM

XIX ÁSIRDÍŃ EKINSHI YARÍMÍ—XX ÁSIR BASLARÍŃDA QARAQALPAQLAR

21-Ş. XIX ÁSIRDÍŃ EKINSHI YARÍMÍ — XX ÁSIR BASLARÍŃDA QARAQALPAQLARDÍŃ AYMAQLÍQ JAYLASÍWÍ HÁM JÁMIYETLIK TURMÍSÍ

XIX ásirde qaraqalpaqlar

Tarıyxı jaǵınan qaraqalpaqlar Ural, soń Volga boylarında, Aral boyları hám de Sırdáryanıń tómeniǵe basseyneri eteklerinde jasaǵan. Aqırında, olar XIX ásir baslarında tómeniǵe Ámiwdárya basseyni, Araldıń qubla hám qubla-batıs táreplerinde otırıqlı turmıs tárizine óte basladı. Qaraqalpaqlar gá qazaqlar, gá túrkmenler hújimlerine ushırap, bunıń nátiyjesinde Xiywa xanlıǵı puqaralıǵına ótti. Tómeniǵe Ámiwdáryanıń úlken shól hám suw shıqpaǵan shólge tutas kebir jerlerin olar ózleriniń mashaqatlı miyneti esesine ózlestirdi. Otırıqlı turmısqa ótkennen keyin, diyqanshılıq penen shuǵıllanıw qaraqalpaqlar turmısında tiykarǵı orındı iyeledi. Solay bolsa da, sharwashılıq da qaraqalpaqlar turmısında jetekshi tarawlardan biri bolıp qala berdi.

XIX ásir ortalarında qaraqalpaqlar Xiywa xanlıǵı húkimdarlıǵında bolıp, olar Ámiwdáryanıń hár eki jaǵasında hám Aral teńizine quyılatuǵın jerlerde jasaǵan. Olardıń sanı sol waqıtta shama menen 100 mıńnan aspaǵan. Qaraqalpaqlarǵa berilgen jerler xanlıq múlki sanalıp, salıqlar tólegen. Hár qıylı minnetlemelerdi orınlaǵan.

Qaraqalpaqlardıń jámiyetlik turmısı

Qaraqalpaqlar ruwlarǵa bólingen, olarda jerden paydalanıw jámaát tárizinde ótetuǵın edi. Ruwlar suwǵarıw kanallarınıń qazılıwı ushın juwapker bolǵan. Sharwa jeke múlk bolǵanlıqtan oǵan ruw tamǵası basılıp, jámaát jaylawlarında baǵıldı. Qaraqalpaqlardıń hárbir awıl xalqı bir ruwǵa tiyisli boldı. Qaraqalpaqlardı basqarıw qolaylı bolıwı ushın Muxammed Raximxan I «Qaraqalpaq ulısı»n qalıplestirdi, barlıq qaraqalpaq jámaátleri mine usı ulısqa kirgen. Ulıstı basqarıw xanniń ıqtıyarında edi. Ruwlar hám qáwimler birqansha úlken toparlarǵa birlestirilip, olardı basqarıw ushın xan sarayınıń joqarǵı

hámeldarlari — *atalıq* hám *beglerbegi* tayınlangan. Ayırım hákimler, ádette, xannıń jaqın tuwısqanları bolǵan.

Qaraqalpaq ruwxanıyları, iyshanları hám xalıqtıń abıroylı adamları Xiywa xanlarınıń ayrıqsha qáwenderliginde bolǵan. Qaraqalpaqlar arasında sudlardıń eki túri — *qazılar sudı* hám *biyler sudı* bolǵan edi.

! **Óziniñdi sınan!**

XIX ásir baslarında qaraqalpaqlar ...
XIX ásir ortalarında ...

Qaraqalpaqlar ... jasaǵan
Sudlardıń eki túri ...

Xojalıǵı hám shuǵılanatuǵın jumısları

Qaraqalpaqlar XIX ásirdeń ekinshi yarımına kelip otırıqlı bolıp, diyqansılıq olardıń turmısında tiykarǵı orındı iyeledi. Biraq, sharwashılıq ta jetekshi tarawlardan biri bolıp qaldı. Usınday tınısh miynet penen bánt bolǵan payıtlarında basqınshılıq penen baylıq arttırıwdı kásip etip alǵan qaraqshı toparlar qaraqalpaqlar otawlarına tosattan hújim etetuǵın edi. Bul kútilmegen basqınshılıq nátiyjesinde olar kóplegen mal-múlklerinen ayırılǵan.

Qaraqalpaqlar turmısında balıqshılıq hám ańshılıq ta áhmiyetli orın iyelegen. Ámiwdáryanıń boylarında hám Aral tenizi átirapındaǵı kóllerde balıqlar mol bolıp, olar kóplegen shańaraq hám de ruwlar ushın tiykarǵı tirishilik deregi bolǵan. Hátteki, shıǵıstan batısqa baratırǵan sawda kárwanları duzlangan balıqtı kóp muǵdarda mine usı balıqshılıq penen shuǵıllanıwshı shańaralardan alıp ketetuǵın edi. Qaraqalpaqlar, tiykarınan, tutınıw ushın zárúr buyımlardı tayarlaw menen shuǵıllandı.



Qaraqalpaq bezekleri

Olar otawlardıń átirapın oraytuǵın tawarlar, túye júnenen gülli buyımlar toqıytuǵın edi. Olardıń xalıq ámeliy ónerinde otawlar ushın oyma naǵıslı esikler, úy-ruwzıger buyımların islew, gilem toqıw, kesteshilik joqarı dárejede rawajlangan. Bul qaraqalpaqlarda xojalıq hám turmıs talapların támiyinlewshı ónermentshilik tarawlarınıń da rawajlanganlıǵın, olar, ásirese, aǵash hám süyekke islew beriw barısında qolı gül usta bolǵanlıǵın kórsetedi.

Ózinizdi sinañ!

Qaraqalpaqlardıń shuǵıllanatuǵın jumısları ... Qaraqalpaqlarda diyqanshılıq ...

Qaraqalpaqlarda ruwlıq hám qáwimlik qatnaslar

XIX ásirde de qaraqalpaqlardıń ayırım awıllarında ruw múnasibetleri bekkem dawam etti. Qıtay-qıpshaq, mańǵıt hám keneges qáwimleri quramındaǵı ruwlar «on tórt ruw» — arıs (ruw) birlespesin dúzgen. Arıslar arasında eń irisi on tórt ruw bolsa, áskeriy kúsh barısında ekinshi orında *shúllik* hám *jawıngurdı* birlestirgen arıs-qońıratlar turar edi. Olarda jersuw mülki, sharwa ónimleri ruwdiki dep esaplansa da, ruw aqsaqalları, ruwxanıylar hám biylerdiń úlesi úlken muǵdardı quraǵan. Bul jaǵday XIX ásir ekinshi yarımında qatlamlasıw procesiniń kúsheyiwiniń jáne de tezlestirdi.

Qaraqalpaq ruwların basqarıw biy hám onıń aqsaqalları qolında bolǵan. Ruw biylerin Xiywa xanları tayınlap, lawazımın tastıyıqlawshı jarlıq beretuǵın edi. Xiywa xanınıń isenimine kirgen biylerdiń wákillikleri keñeyttirilip, olarǵa ayırıqsha sıy-húrmet kórsetilgen.

XIX ásirdeń 2-yarımında pútkil qaraqalpaq ruwların basqarıw, salıqlardı óndiriw, áskeriy xızmetti ótew minnetlemelerine baylanıslı jumıslardı tártipke salıw maqsetinde *beglerbegi* lawazımını tayınlangan. Ayırım rayonlardı basqarıw ushın bolsa xan óziniń tuwısqanları hám isenimli adamların qaraqalpaqlar jasaytuǵın tómenge Ámiwdárya hám Aral boyı ayaqlarına jiberip turǵan. Islam dini tiykarların qaraqalpaq xalqı arasında bekkemlew, jaslardı Xiywa medireselerine jiberip turıw ushın Xiywadan musılman ruwxanıylar da jiberilgen.

Úrp-ádetleri hám turmıs tárzi

Qaraqalpaqlarda ruwshılıq ózine tán qádiriyat bolıp, onıń tásiri shańaraq hám tuwısqanlıq qatnasıqlarında kórinetuǵın edi. Hár bir ruw óz qáwiminiń bekkemligin támiyinlewge umtılgan.



Qaraqalpaq otawı

Hár bir ruwdıń ózine tán jerlew máresimleri bolıp, olardıń qábirstanları da bólek edi.

Toy máresimlerinde ruwdıń hámme aǵzaları qatnasıwı shárt bolǵan. Ulıwma alganda, qaraqalpaqlar kóshpelilikten otırıqshı turmısqa ótiwine shekemgi bolǵan uzaq dáwirde, xalıq bolıp qalıplelesiw procesinde ózine tán ruwxıy-materiallıq qádiriyatlar jarattı. Mehir-aqıbet, insanıylıq ideyaları menen suwǵarılǵan turmıs tárzi qalıplesti. «Qırq qız» hám basqa túrkiy xalıqlardıń ruwxıy múlki bolǵan hár qıylı dástanlarda mártlik, erkinlik, Watangá sadıqlıq, pák muhabbat, ar-namıs ústin edi. Bul ideyalar qaraqalpaq xalıq turmısınan bekkem orın aldı.



Óziniñdi sınan!

On tórt ruw – ...
Úrp-ádetler – ...

Beglerbegi – ...
Ruw biyleri – ...



Soraw hám tapsırmalar

1. Qaraqalpaqlar XIX ásir ortalarında qaysı ayaqlarda jasaǵan?
2. XIX ásirdeń ekinshi yarımında qaraqalpaq ruwların basqarıw qanday tárizde ámelge asırıldı?
3. Qaraqalpaqlardıń tiykarǵı jumıs túrlerin sanap beriń.
4. Qaraqalpaq dástanlarında qanday ideyalar alǵa súriledi?

22-§. SALÍQ HÁM MINNETLEMELER. XALÍQ KÓTERILISLARI

Salıq hám minnetleme túrleri

Qaraqalpaqlar da Xiywa xanlıǵınıń puqaraları sıyaqlı sol dáwirdegi xanlıqta bolǵan salıqlardı tólep, minnetlemelerdi orınlaǵan. Xalıqtan jer salıǵı — **salǵırt**, ruwxanıyler paydasına — **úsir** salıǵı óndirilgen. Urıs waqıtlarında qaraqalpaqlar da **qazan pulı** salıǵın tólegen.

Sharwashılıq penen shuǵıllanıwshı hár bir shańaraq sharwa mallarınıń qırqtan bir bólegin zakat salıǵı sıpatında tólegen. XIX ásirdeń ekinshi yarımında xalıqtan 40 bas qaramal ushın pul esabında 9 sum, 40 bas qoy hám eshki ushın 2 sum 50 tiyin pul muǵdarında zakat alınǵan.

Salıqlardı tólewden basqa, minnetlemelerdi de orınlağan. Minnetlemelerdiń eń awırǵı bul hár shańaraqtan bir eradamnıń 12 kún dawamında jap qazıw jumıslarında qatnasıwı edi. Urıs jaǵdaylarında xalıqtıń majbúriy áskeriy xızmetke shaqırılıwı da tiykarǵı minnetlemelerden biri edi. Bunda hár bir jámáát 1000 nan 2000 ǵa shekem ásker beriwı lazım bolǵan. Ásker jetkizip bere almaǵan jámáátler qosımsha salıq tólegen. Shaqırıw waqtında bunday jámáátlerden 180 mın sumnan 250 mın sumǵa shekem pul jıynalǵan. Sawash háreketleri dawamında qaraqalpaqlar arasınan kóplegen bahadır jawıngerler jetisip shıqqan hám olar xannıń húrmetine sazawar bolǵan.



Xalıq minnetlemeleri. XIX ásir

Óziniñdi sınan!

Qazan pulı — ... Minnetlemeler — ... Salǵırt — ...

Xalıq kóterilisleri

Xiywa xanı Muxammed Aminxan (1845—1855) húkimdarlıǵınıń aqırında Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyaǵa áskeriy qáwipi kúsheydi. Olar túrkmen sárdarları menen qaraqalpaq aqsaqal hám biylerin Xiywa xanına qarsı qoyıp, xanlıqtı ıdıratıwǵa urındı. Bunıń ústine sol waqıtta Xiywa xanlığı menen Buxara ámirliǵı ortasında aymaqlıq kelispewshilikler de bar edi. Xiywa xanı qorǵanıwdı kúsheytiw sharaların kórdi. Bul kóplep qárejetlerdi talap etti. Rossiya imperiyası ózbek, túrkmen, qırǵız, qazaq hám de qaraqalpaq xalıqların bir-birine qarsı qoyıp, hátte, túrkmen, qaraqalpaq, qırǵız, qazaq ruw baslıqların pulǵa satıp alıw siyasatın da júrgizgen.

Bul procesler nátiyjesinde 1855-jılı qaraqalpaqlardıń *goldawlı* qáwiminen bolǵan *Ernazar biy* bassılıǵındaǵı kóterilis baslandı. Qaraqalpaqlar bunnan bilay Xiywa xanlığına boysınbaytuǵınlıǵın



**Xiywa xanlığının kóshpeli xalqı.
XIX ásir**

járiyalaydı. Ernazar biy Rossiya tásirinde bolğan qazaq ruw baslıqlarınan biri Zarlıqtı xan etiw hám imperiyanıń qol astına ótiwge umtıladı. Rossiya imperiyası tap, mine, usı qáwimdegi kóterilis hám isháreketlerdi tek pul qárejetler menen emes, al áskeriy járdem jiberiw menen de qollap-quwatlağan.

1856-jılı Said Muxammedxan Xiywa taxtına otırğan soń, Ernazar biy kóterilisin bastırıw ushın úlken áskeriy bólim jiberedi. Xiywadan jiberilgen jasawılbası *Muxammedniyaz* Ernazar biy kóterilisin bastırıw ushın atlandı. Bunı esitken Ernazar biy ózi qurdırğan Qazaq dárya qorğanına jaylasıp alıp, qorğanıw sawashına tayarlıq kórdi.

Úlken áskeriy bólimniń qamal etiwge kiriskenligin kórgen, kóterilishiler arasında kelispewshilik shıgadı hám Ernazar biy atıp tıslanadı. Onı aqırına shekem qollap-quwatlawğa qarar etken toparlar 1853-jılı Rossiya áskeriy bólimleri tárepinen basıp alınğan Aqmeshit qorğanınan baspana taptı. Olar patsha húkimetinen qaraqalpaqlardı Rossiya imperiyası puqaralıǵına ótkiziliwin sorap múrájáát etti. Pútkil qaraqalpaq xalqı atınan sóylew huqıqına iye bolmağan ayırım aqsaqal yaqi biylerdiń múrájááti Rossiya sırtqı isler hám áskeriy wázirlikleri tárepinen bórttirilip, «Rossiyaǵa pútkil túrkiy qáwimler ózlerin qosıp alıwdı sorap múrájáát etip atır, olar ya Xiywa, ya Qoqan xanları quramında bolıwdı qálemey atır», — degen sıltawda óz isháreketlerin aqlawǵa urındı.



Qaraqalpaq hayalı

1858—1859-jılları qaraqalpaq ruwlarınan ayırımları kóteriliske shıqtı. Qońırat qalası kóterilis orayına aylandı. Xiywa xanı kóterilishilerdi ayawsız jazalaw hám joq etiwdi túrkmen jawınger kúshleri baslıǵı *Atamurat xanǵa* tapsırdı. Nátiyjede kóterilis ayawsız bastırılıp, onıń orayı Qońırat qalası wayran etildi.

Kóplegen qaraqalpaqlar Rossiya imperiyası quramına qosılıwdı qálemey janlas hám qanlas túrkiy xalq—ózbekler menen birge jasaw

áhmiiyetin jaqsı túsiner edi. Kelip shıǵıwı ázelden bir bolǵan usı xalıqlarda birden-bir túrk jerinde birge jasaw niyeti ústinlik eter edi.

Patsha húkimeti tárepinen Xiywa xanlıǵı protektoratqa aylandırılǵannan soń Ámiwdárya bólimindegi qaraqalpaqlarǵa zulımlıq kúsheydi. Biybazar hám Nókis bolısında kolonizatorlarǵa qarsı Baba Góklen basshılıǵında xalıq kóterilisi qáwipli túske enip, derlik 10 jil (1881—1891) dawam etti.

Diyqanlardıń awhalı awırslawı aqibetinde 1900-jılı Nókis bolısı hám Qońırat bekliginde narazılıq háreketleri ámelge asırıldı. Bunday háreketler koloniallıq húkimet tárepinen ayawsız bastırıldı.



Ózińizdi sınań!

Muxammed Aminxan — ... Atamuratxan — ... Ernazar biy — ...
Kóterilis orayı — ... Zarlıq — ... Baba Góklen — ...



Soraw hám tapsırmalar

1. Qaraqalpaqlarda qanday salıq túrleri bolǵan?
2. Ózbek xanlıqları hám qaraqalpaqlardıń salıq sistemasında qanday uqsaslıqlar bar?
3. Ernazar biy basshılıǵındaǵı kóterilistiń áhmiiyeti nede?
4. XIX ásir ekinshi yarımındaǵı kóterilislerdiń áhmiiyeti neden ibarat?

23-§. QARAQALPAQLAR TÚRKSTAN GENERAL-GUBERNATORLÍǴI QURAMÍNDÁ

**Gandimiyon
shártnamasınan
soń qaraqalpaqlar
turmısındaǵı
ózgerisler**

Xiywa xanları tárepinen qaraqalpaqlardıń kósh-peli turmısı sheklengennen soń qısqa dáwirde olar xanlıqta birneshe jańa diyqanshılıq rayonların dúzdi. XIX ásirdeń 70-jıllarına kelip olar derlik otırıqlı turmıs keshire basladı. Qaraqalpaqlar Ámiwdáryanıń hár eki jaǵasındaǵı keńisliklerdi ózlestirip, salı, biyday, arpa hám paxta jetistirdi. 1868-jılı Rossiya gazetalarından biri bılay jazadı: «Bul xalıqtıń tiykarǵı hám birden-bir óneri diyqanshılıq bolıp, miynet súyiwshiligi arqasında qaraqalpaq jerleri jaqsı suwǵarıladı hám hesh jerde,

hátteki, shıǵır menen kóteriletuǵın jerlerde de suw jetispewshiligi sezilmeydi».

Patsha húkimeti áskerleriniń 1873-jıl Xiywa xanlıǵına basqınshılıq júrisinen hám Gandimiyon shártnamasına qol qoyǵannan keyin Ámiwdáryanıń oń jaǵasında jaylasqan qaraqalpaqlar jasaytuǵın jerleri Rossiya imperiyasına qosıp alındı. Bul jerde Túrktan general-gubernatorlıǵınıń Sırdárya wálayatı quramına kiriwshi Ámiwdárya bólimi dúzildi. Qaraqalpaqlardıń Ámiwdáryanıń shep jaǵasında jasaǵan azıraq bólegi Xiywa xanlıǵı quramında qaladı.



Aralda balıq awlaw

nızamǵa boysınbaǵanı ushın bul jerge súrgin etip kóshirilgen Ural kazakları edi. Bul kazaklar balıq awlaw menen shuǵıllanǵan.

Xiywa xanlıǵı aymaǵında qaraqalpaqlar sanı 3,8% ti, yaǵnıy derlik 25mıń adamdı quraytuǵın edi. Qaraqalpaqlar jasap kelgen aymaqlardıń Rossiya imperiyasına qosıp alınıwı nátiyjesinde patsha húkimetiniń Orta Aziyadaǵı tásir ortalıǵı jáne de kúsheydi.

Hár eki aymaqta jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń 70% ten artıǵı jersiz diyqanlar bolıp, olar, tiykarınan, jallanıp miynet etetuǵın edi.

Qaraqalpaqlar jasap kelgen aymaqlarǵa Rossiya kapitalınıń kirip keliwi tovar-pul qatnasıqların ózgartip jiberdi. Paxta tazalaw hám balıqshılıq tarawında dáslepki sanaat kárxanaları payda boldı. Olarda jergilikli xalıq wákılleri de isley basladı.

XIX ásirniń 70-jılları qaraqalpaqlarda sawda-satıq qatnasıqları rawajlanıp bardı. Shımbayda xalıq jasaytuǵın elatlardı ekonomikalıq jaqtan birlestirgen qala bazarı júzege keldi. Qaraqalpaq ónermentshileri hám diyqanları bazar bolatuǵın kúnlerinde óz ónimlerin satıw ushın Shımbayǵa keletuǵın edi.

Ózińizdi sınań!

Ámiwdárya bólimi — ... 1873-jılı — ... Ural kazakları — ...

Social-ekonomi- kalıq ózgerisler

Shımbay Rossiya imperiyası Xiywa xanlığının tiykarǵı ekonomikalıq orayları menen baylanıs dúzdi. Bul jerde kóplegen dúkanlar bolıp, úlken bazar janında iri kárwansaray jaylasqan edi. Dáslepki emlew xana hám mektepler payda boldı, biraq, olar jeterli emes edi. Atap aytqanda, 1914-jılı qaraqalpaqlar jasaytuǵın jerlerde tórt ulıwma bilim beriw mektebinde 200 oqıwshı oqıp, eki emlew xana hám feldsherlik punktinde úsh shıpaker isleytuǵın edi.

Diyqanlar hám sharwalar arasında múlklik qatlamlasıw kúsheydi. Ayırım biyler, júzbasılar, molla hám iyshanlardıń jer múkleri 15 mıń tanapqa shekem (1 tanap — 2500 m.kv.jer) bolsa, ápiwayı xalıq úy qaptalı jerleri 1–2 tanaptan aspaytuǵın edi.

1871—1872-jıllardaǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, ruwdıń kópshilik ápiwayı aǵzaları sharwaǵa iye bolmaǵan, ayırım baylar mıń bas qaramal hám 1,5 mıń basqa shekem qoy-qozıǵa iye edi.

Jarlılanıp qalǵan hám kriziske ushıraǵan diyqanlar úlken jer iye-leri hám baylarǵa qaraslı bolıp qaldı. Jámaáttıń bay aǵzaları járdem sıpatında óz tuwısqanlarına jerdegi hasıldıń teń yarımı— «jarımshı» shárti menen beretuǵın edi. Jersiz hám sharwasız qalǵan diyqanlar bolsa hár qıylı awır jumislardı islep, bay sharwalar hám jer iyeleriniń malları hám jerlerinen paydalanǵanı ushın da islep beriwge májbúr edi.

Ózińizdi sınań!

Shuǵıllanatuǵın jumısları — ... «Jarımshı» — ... Shımbay — ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Rossiya imperiyası basıp algannan keyin qaraqalpaqlar turmısında qanday ózgerisler boldı?
2. Qaraqalpaqlarda ruwlıq hám qáwimlik qatnasıqlar, basqarıw sisteması qanday edi?
3. Qaraqalpaqlardıń tovar-pul qatnasıqları haqqında aytıp beriń.
4. Qaysı Xiywa xanı dáwirinde «Qaraqalpaq ulısı» qalıplesti.

24-§. XIX ÁSIRDIŃ EKINSHI YARÍMÍ — XX ÁSIR BASLARÍDA QARAQALPAQLARDÍŃ MÁDENIYATÍ

Xalıq awızeki dóretiwshiligi

Tınısh jasawdı qálep bir jerden ekinshi jerge ásirler dawamında kóship júrgen miynetkesh qaraqalpaq xalıq materiallıq mádeniyat esteliklerin tolıq saqlap qalıw múmkinshiligine iye bolmağan.

Xalıq talantın kórsetiwshi bay awızeki poeziyalıq dóretiwshiliginiń janrları birqansha kóp bolğan. Olar arasında naqlımaqallar, hikmetler, laparlar, násiyat qosıqları da bayan etilgen «atalar sózi» óz aldına ajralıp turar edi. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginde kúlki qaharmanı Ómirbek laqqı obrazı arqalı jamanlıq, jawızlıq sıyaqlı unamsız illetler satira-yumor menen áshkáralanıp, miynetti súyiwshilik, jaqsılıq, qaharmanlıq qádirlengen. Xalıqtıń ruwxıy miyrası ata-babalarımızdan áwladlarǵa dásstanlarında, termelerinde hám namalı qosıqlarında saqlanıp qalǵan.

Xalıq arasında qaraqalpaq folklorınıń dástan janrı ataqlı edi. Dástan qaharmanlıq haqqındaǵı poeziyalıq shıǵarmalar bolıp, olarda xalıq baxtı hám tınıshlıǵı ushın gúresken batırlardıń mártlikleri maqtanısh etilgen. Belgili dástanlar arasında bolsa qaraqalpaqlardıń azatlıq hám gárezsizlik ushın pidayılarsha gúresiwi súwretlengen «Qırq qız» dástanı ayrıqsha ajralıp turadı. Dástanda Sarkop húkimdarı Allayar óziniń qızı Gúlayımǵa Miywalı degen hasıldar jerdi bergenligi haqqında aytıladı. Bul jerde Gúlayım hám onıń qırq kánizegi bekkem bir qorǵan quradı. Dushpanlar Sarkopqa hújim etip, Gúlayımniń atasın óltiredi. Sarkop múlkleri talanadı, sarkoplılardıń kóbisi tutqınǵa alınıp aydap ketiledi. Gúlayım hám onıń kánizekleri dushpanǵa qarsı gúreske kirisedi, qaraqalpaqlardı tutqınlıqtan azat etedi hám ana jurtına azatlıqtı qaytaradı. Bul iste Gúlayımǵa onıń ashıǵı xorezmli bahadır Arıslan járdem beredi. Dástanniń bas ideyası — joqarı watandı súyiwshilik sezimi hám ana-Watangǵa, xalıqqa pidayılarsha muhabbat bolıp tabıladı. «Qırq qız» dástanı búgingi kúnde xalıq awızeki dóretiwshiliginiń dúrdanalarından biri esaplanadı.



**Qaraqalpaq jırawı.
XIX ásir**

Ózinizdi sınañ!

Ómirbek laqqı — ...
Qırq qız — ...

Gúlayım — ...
Dástanlar — ...

Ilim-pán

XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında qaraqalpaqlarda Qaraqum iyshan hám Tas medireseleri bolǵan. Qaraqum iyshan mediresesi XIX ásir ortalarında qurılǵan. Tas mediresesi bolsa 1841-jıl Mańǵıt hákimi Xojaniyaz tárepinen qurdırılǵan. Mediresede bilimlendiriw eki basqışlı bolıp, birinshi basqışta arab tili grammatikası úyrenilgen, keyingi basqışta diniy-huqıqıy bilimler oqıtılǵan.

XIX ásir aqırında qaraqalpaqlardıń jazba shıǵarmaları rawaj-lana basladı. Qaraqalpaq shayırları Kúnxoja (1799—1880), Ótesh Alshınbay ulı (1788—1875), Ájiniyaz (1824—1878)lardıń atlari keń tanıldı. Kúnxoja óz dóretiwshiligin awıllardıń apiwayı xalqına, olardıń kúndelikli miyneti hám turmısına arnadı. Ol ádalatsız tártiplerdi qattı qaraladı.

Ájiniyaz Qosibay ulı (laqqabı—Ziywar)—Moynaqtaǵı eski mektepte, soń Xiywadaǵı Sherǵazıxan mediresesinde oqıǵan. Qaraqalpaq ziyalıları arasında birinshilerden bolıp axun (oqımışlı, ilimli adam; xalıq dástanlarınıń talantlı atqarıwshısı) dárejesine erisken. Ózbek, qazaq, túrkmen tillerin jaqsı bilgen. Shayırdıń «Bozataw» dástanında qaraqalpaq xalqınıń turmısı, ásirese, olardıń el gezip kóship júriw procesi menen baylanışlı waqıyalar úlken sheberlik penen súwretlengen. Ájiniyazdıń ádebiy miyrasınan bizge 100 ge jaqın qosıqlar hám dástanları jetip kelgen. Onıń qosıqlarında watandı súyiwshilik, insanıylıq ideyaları jırlanǵan. «Qız Meñesh penen aytısıw» shıǵarması bolsa xalıq arasında belgili bolǵan. Onıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında qaraqalpaq jazıwshısı K.Sultanov «Ájiniyaz» romanın jazǵan.

Berdaq (1827—1900) qaraqalpaqlardıń ullı shayırı. Ol Qońırat ruwınan bolǵan. Aral boyında tuwılǵan. Awıl mektebinde, soń Qaraqum iyshan mediresesinde oqıǵan. 20 jasınan qosıq jazǵan. Berdaq óz dóretiwshiligin xal-



Berdaq

qı ushın ólmeytuǵın shıǵarmalar jaratıwǵa baǵıshladı. Qosıqlarınan biri de «Xalıq ushın» dep atalǵan. Tariyxıy temadaǵı «Áwladlar», «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy» shıǵarmalarında shayır óz xalıq qaharmanların maqtanış penen jırlaydı.

XX ásir baslarına kelip qaraqalpaq ádebiyatındaǵı demokratiyalıq dástúrlerdi jańa áwlad wákilleri Omar, Qulımbet, Sarıbay, Qulmurat, Sadıq shayırlar dawam ettirdi.



Óziniñdi sınan!

Kúnxoja — ...

Berdaq — ...

Ziywar — ...

Medireseler — ...



Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ XIX ásirdiñ birinshi yarımınan Xiywa xanı húkimdarlıǵı astında otırıqlı turmıs tárzine ótiwi.
- ▶ Tiykarǵı shuǵıllanatuǵın jumısları diyqanshılıq, balıq awlaw, ónermentshilik.
- ▶ 1873-jıl — Túrktan general-gubernatorlıǵı quramında Ámiwdárya bó-limi dúziliwi — tovar-aqsha qatnasıqlarınıń rawajlanıwı.
- ▶ Salıqlar hám minnetlemeler: zakat, salǵırt, úsir, qazıw jumısları; nókerlikke alıw.
- ▶ Berdaq, Kúnxoja, Ótesh Alshınbay ulı, Ájiniyaz.



Soraw hám tapsırmalar

1. Qaraqalpaqlarda xalıq dóretiwshiligi qaysı formalarda rawajlandı?
2. Qaraqalpaqlardıń eń belgili «Qırq qız» dástanınıń mazmunın aytıp beriń.
3. Ájiniyazdıń dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Berdaqtıń tariyxıy dástanların sanap beriń.
5. Tómenдеgi kesteni toltırıń.

Jasaǵan aymaǵı	Salıq hám minnetlemeler	Kóterilisler	Mádeniyatı

VI BÓLIM

JADIDLER HÁREKETI HÁM ONÍN TÚRKSTAN JÁMIYETLIK-SIYASIY HÁM MÁDENIY TURMÍSINDAĞÍ ÁHMIYETI

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ jadidshilik háreketleriniń payda bolıw sebepleri;
- ▶ jadidlerdiń maqset hám wazıypaları;
- ▶ Túrktan jámiyetlik-siyasiy hám mádeniy turmısında jadidshilik háreketi wákılleriniń ornı;
- ▶ Túrktanda aǵartıwshılıq háreketiniń nátiyjeleri hám áhmiyeti haqqında bilip alasız.

25-§. JADIDSHILIK HÁREKETINIŇ PAYDA BOLÍWÍ

**Orta Aziyada
jadidshilik háreketiniń payda
bolıwınıń shárt-sharayatlari**

Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziya xanlıqlarınıń basıp alınıwı usı aymaqtıń kriziske jüz tutıwına, dúnyanıń rawajlangan mámleketlerinen kóp tarawlarda artta qalıp ketiwine, milliy qádriyatlardıń ayaq-astı etiliwine alıp keldi. Aǵartıw tarawında da imperiya

máplerinen kelip shıǵıp, jergilikli xalıqtı sawatsızlıqta, qalaqlıqta uslap turıwǵa qaratılǵan siyasat alıp barıldı.

Túrktanda koloniallıqqa qarsı milliy-azatlıq háreketleri menen bir qatarda jergilikli xalıqtıń kópshilik bólegi ózlikti saqlap qalıw, milliy mádeniyattı asıraw hám rawajlandırıwdı bir kún bolsa da umıtpadı. Orta Aziyaǵa qaraǵanda Rossiya imperiyasınıń áskeriy jaǵınan ústinligi jergilikli xalıqtıń ashıqtan-ashıq gúres alıp barıwına imkan bermedi. Sonıń ushın da Watan, millet, xalıq qayǵısın túsingen adamlar, ásirese, ziyalılar xalıqtı azatlıqqa jeteklewshi jol bul — xalıqtı bilimli etiw dep bildi. Olar xalıqtı sawatlı etpey turıp, ǵárezsizlikti qolǵa kirgiziwge bolmaydı, dep esaplaǵan. Sonlıqtan, olar aǵartıwshılıq sistemasın tiykarǵı qural dep bilgen. Úlke milliy ziyalılarınıń jámiyetti jańalawǵa hám reforma etiwge qaratılǵan háreketi jadidshilik atı menen maydangá shıqtı.



Este saqlañ!

XIX ásirniń ekinshi yarımınan baslap Túrckstanda aǵartıwshıq háreketi payda boldı.

Jadidshilik háreketiniń júzege keliwi

Hár bir jámiyettegi ózgerisler óz dáwiriniń tariyxıy sharayatınan kelip shıǵıp kórsetiledi. Ziyalılar jámiyettegi social-ekonomikalıq mashqalalardı sheshiw jolların tabıwǵa háreket etedi.

Tap sonday proces XIX ásirniń ekinshi yarımında Rossiya imperiyası quramına kirgen Qırım, Kavkaz artı, Túrckstan, protektoratqa aylandırılǵan Buxara ámirliǵı hám Xiywa xanlıǵında júz berdi. XIX ásirniń ekinshi yarımında koloniyalıq zulımı astındaǵı ziyalılar óz xalıqların bilimli etiwge qaratılǵan háreketlerdi basladı.

Qırım-tatar aǵartıwshısı bolǵan *Ismayl Ğaspıralı* (1851–1914) pútkil túrkiy xalıqlar arasındaǵı jadidshilik háreketiniń tiykarın salıwshısı bolıp esaplanadı. Ol diniy hám dúnyalıq bilimlerde tereń iyelep, dúnya rawajlanıwı menen jaqınnan tanısқан, birneshe shet tillerin, hár túrli xalıqlardıń mádeniyatın úyrengen edi. Ózi iyelegen bilimler tiykarında Shıǵıs hám Batıs dúnyasın salıstırıp, túrkiy xalıqlardıń rawajlanıwǵa erisiw jolların izleydi. Ismayl Ğaspıralı 1884-jılı Qırımdaǵı Baqshasarayda birinshi jadid mektebine tiykar saldı. Ol ózi dúzgen bilimlendiriw baǵdarlaması tiykarında sabaqlıq tayarladı. Usı baǵdarlama boyınsha 40 kúnde 12 oqıwshınıń sawatı ashıldı. Bul usıl «usulı savtiya» — hárıp sesi usılı, «usulı jadid» atı menen tarqaldı. Onıń 1888-jılı «Rahbari muallimin yamasa muallimlarga yo‘ldosh» kitabı shıqtı. Onda jańa usıl mektepleriniń bilimlendiriw sisteması, sabaq ótiw hám onıń shólkemlestiriliwi, oqıw bólmeleriniń úskeleneliwi, sabaq kestesı, demalısar, imtixanlar bayan etilgen.



Jadid mektep háwlisi

«Jadid» sózi arab tilinen alınǵan bolıp, jańa degen mánisti ańlatadı. Jadidler Rossiya imperiyası koloniyası bolǵan xalıqlardı, eń dáslep, aǵartıwshılıq sistemasın jaqsılaw, bilimlendiriw tarawın reformalaw, jaslarǵa diniy bilimler menen birge dúnyalıq pánlerdi de oqıtıw zárúr dep bildi. Olar musulman xalıqlarınıń mektep hám mediresele-

rinde jaslarğa diniy bilim beriw, arab, parsı hám rus tilleri, medicina, ximiya sıyaqlı pánler oqıtılıwı zárúrligi ideyasın alğa sürdi.

Alğa ilgeriletiwshilik háreketiniń Orta Aziyağa jayıluwı

Türkstan ülkesinde millet keleshegin oylawshı alğa ilgeriletiwshı kúshler xalıqtıń barlıq qatlamları — ónermentshi, diyqan, sawdager, mülk iyesi, ulamalar arasında bolğan. Jadidshilik ideyasınıń keń jayıluwında «Tarjiman» gazetası úlken orındı iyeledi. Ismayl Ğaspıralınıń 1893-jılı Tashkent, Samarqand hám Buxarağa keliwi aǵartıwshılıq ideyalarınıń keyingi rawajlanıwına túrtki boldı. 1893-jılı Buxara ámirliğinde birinshi jańa usıl mektebi jumıs basladı. Keyin bunday mektepler basqa ayaqlarda da keń tarqaldı.

Orta Aziya jadidleri aǵartıwshılıq jolında qırm ziyalıları tájiriybelerin úyrenip, basqa mámleketlerdegi alğa ilgeriletiwshilerdiń aldınǵı ideyalarından da paydalandı. 1910-jılı olardıń eń jası Abdulhamid Sholpan — 13 jasta, eń úlkeni Maxmudxoja Behbudiy — 36 jasta bolğan.

Alğa ilgeriletiwshilik háreketiniń rawajlanıwı eki basqısta boldı. Birinshi basqısta aǵartıwshılıqtan baslanǵan bul háreket 1917-jılı óziniń ekinshi basqıshı — siyasiy háreketke aylandı.

Orta Aziyadaǵı milliy alğa ilgeriletiwshilik háreketi ayaqlıq ózgesheliklerine qaray Türkstan, Buxara hám Xiywa jadidlerine bólinedi. Türkstan jadidshiliginiń tiykarǵı quramın ziyalılar qurap, olar Rossiya imperiyası koloniallıq siyasatına qarsı gúrestiń aldınǵı qatarında turdı. Olar patsha húkimetiniń shiyki zat deregine aylandırılǵan Türkstannıń keleshegin ǵárezsiz, rawajlanǵan mámleket sıpatında kóriwdi árman etken.

Buxara milliy ziyalılarınıń háreketi Türkstan ülkesine qaraǵanda awır jámiyetlik-siyasiy sharayatta júzege keldi. Onıń quramı, tiykarınan, mayda dúkanshılar, oqıtıwshılar, ónermentshiler, sawdagerlerden ibarat edi. Jadidler ekonomika hám basqarıw tarawında bir qatar talaplar, salıqlardı azaytıw talabı menen de shıqtı. Sonday-aq, Buxara jadidshiligi ayırım fanatik mollalar, jańalıq hám reformalardı qálemeytuǵın áyyemgiler aǵımı qarsılıǵına ushıradı. 1910-jıldan baslap Buxarada jadidshilik háreketi shólkemlesken túrde, siyasiy shólkem sıpatında qalıplese basladı. XX ásirdiń baslarında Buxara



Ismayl Gaspıralı

alğa ilgeriletiwshileri jaǵdayǵa sın kózde qarap mámlekettiń ishki basqarıw sisteması zaman talaplarına juwap bermeytuǵınlıǵın, miynetkesh xalıqtıń turmısı tómenligin hám siyasiy hákimlik dúzimdi ózgeritiw kerekligin tereń ańlay basladı.

Xiywa xanlığında XX ásir baslarında qalıplesken alğa ilgeriletiwshilik háreketi basqasha tariyxıy shárt-sharayatta payda boldı. Xiywa xanlığında jadidshilik eki aǵımnan ibarat bolıp, onıń oń aǵımı Bas wázir Islamxoja bassılıǵında xanlıqtaǵı sawda-sanaat kárxanalari iyeleri hám de iri baylardıń wákillerin birlestirdi. Bul aǵım óz aldına mámlekette xan hákimiyatın saqlap qalǵan halda reformalar ótkiziwdi maqset etip qoydı. Sol aǵım bolsa qazıkalan Babaaxun Salimov bassılıǵında qarjı menen támiyinlewshiler, ónermentshiler hám basqa qatlam wákillerin birlestirip, jańa usıl mekteplerin dúziw arqalı xalıq massasınıń siyasiy belsendiligine erispekshi boldı.

Türkstanda aǵartıwshılıq háreketiniń jayılwı bul dáwirdegi koloniallıq húkimet hám onıń hámeldarları hám de jergilikli dinshil hám sawatsız ruwxaniylerdiń qarsılıǵına ushıradı. Soǵan qaramay, jadidler baspasóz, baspaxana hám teatr tarawlarında háreketlerin dawam ettirdi. 1898-jılı Qoqan qalasında Salahiddin muǵallim ekinshi jadid mektebin ashtı. 1899-jılı Andijanda Shamsiddin muǵallim hám Tashkentte Mannon qarı jadid mektebin ashıp, kóplegen oqıwshılardıń jańa usılda bilim alıwına eristi.

Ózińizdi sınañ!



Ismayl Ğaspiralı – ... 1884-jılı – ... 1893-jılı – ...

Este saqlañ!



1893-jılı Buxarada birinshi, 1898-jılı Qoqanda ekinshi jadid mektebi ashıldı. 1899-jılı Andijanda Shamsiddin muǵallim hám Tashkentte Mannon qarı jadid mektebin ashadı.

Atamalar túsiniǵi



Aǵartıwshılıq (*arabsha*) — insanlardıń bilimi hám oylaw dárejesin asırıwǵa qaratılǵan bilim-tárbiya.

Jadid (*arabsha*) — «jańa» degen mánisti bildiredi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Türkstanda jadidshilik háreketi qashan payda boldı?
2. Jadidshilik háreketiniń payda bolıwına qanday faktorlar túrtki boldı?
3. Ismayl Ğaspıralınıń xızmeti haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Jadid mekteplerin kimler shólkemlestirgen?

26-Ş. JADIDLERDİŇ BAĖDARLAMALIĖ MAQSET HÁM WAZÍYPALARÍ

Jadidlerdiń tiy-kargı ideyaları

Orta Aziyada alğa ilgeriletiwshiler rawajlangan jámiyet jaratıwday óz ideyaların ámelge asırıwda fanatiklik, uqıpsızlıq, artta qalıwğa qarşı gúres alıp bariwğa ayırıqsha qarağan. Olar bul wazıypalardı ámelge asırıwda tómendegi bağdarlardı ústin dep esaplağan: úlkede jańa usıl mektepleri tarmağın keńeytiw, qábiletli jaslardı shet elge oqıwğa jiberiw, teatr truppaların dúziw, gazeta-jurnallar basıp shıǵarıw, xalıqtıń jámiyetlik-siyasiy hám mádeniy sanasın jetilistiriw jolı menen Türkstanda milliy demokratiyalıq mámleket dúziw edi.

Aldıńǵı milliy ziyalılar háreketiniń áhmiyetli baĖdarı jańa usıl mektepleri tarmaĖın keńeytiw edi. Bul mektepler balalardıń tez hám ańsat sawatlı bolıwın támiyinlep ġana qalмай, al olarda fanatizm hám konservatizmnen awlaq bolğan jańa dúnya qarasınıń qalıplesiwine de xızmet qılar edi.

Olar hám Shıǵıs, hám Batıs mádeniyatı jetiskenliklerin iyelewge umtıldı, oqıdı hám ózgelerdi de soǵan basladı. Aǵartıwshılar shet elge shıǵıp mádeniyat hám bilimlendiriwdiń rawajlanıw dárejesin kórip, olardıń jetiskenliklerin Türkstanğa alıp keliw niyeti payda boldı. Nátiyjede, jadidlerdiń dıqqat orayına birinshi basqıshta bilimlendiriwdi reformalaw wazıypası qoyıldı.

Jańa usıl mekteplerinde bilimlendiriw procesinde Evropa standartları ólshemi alınğan edi. Arifmetika, tariyx, geografiya, tábiyattanıw tiykarları sıyaqlı pánleri menen bir qatarda islam táliy-matı tiykarların úyreniwge de úlken itibar berilgen.

Jańa sabaqlıqlar dáslepki waqıtlarda Türkstandaǵı jańa usıl mekteplerinde Qazan hám Orenburgda basıp shıǵarılgan sabaqlıq hám oqıw qollanbalarınan paydalanıldı.

Tashkent, Buxara, Samarqand, Andijan, Qoqan, Xiywa qalalari jadidshilik háreketi orayına aylandı. Bul qalalarda ashılǵan mádeniy-áǵartıwshılıq baǵdarındaǵı jámiyet hám shólkemler Túrkslanda jadidshiliktiń keń tarqalıwına alıp keldi.

Jadidshiliktiń tiykarǵı ideya hám maqsetleri
Túrkslandı orta ásirlik, feodallıq qalalıq, eski diniy úrp-ádetlerden azat etiw
«Usuli qadim»ni biykarlap úlkeni, xalıqtı, milletti rawajlanıw jolına shıǵarıw
Milliy mámleket qurıw
Konstituciyalıq, parlament basqarıw usılındaǵı azat hám abat jámiyet qurıw
Túrkiy tillerge mámleket tili dárejesin beriw
Milliy pul birligin hám milliy armiya dúziw

Jadidler óz baspalarında dúnyada hám Túrksland aymaǵında bolıp atırǵan waqıyalar haqqında maǵlıwmatlar berip bardı.

Áǵartıwshılar jańa usıl mektepleriniń Túrkslanda milliy kadrlar tayarlaw, jas áwladtı oqıtıwdaǵı áhmiyetin kórsetip berdi. XIX ásir aqırında Orta Aziyada jańa usıldaǵı mektepler sanawlı bolǵan bolsa, 1911-jılǵa kelip olardıń sanı 63 ke, oqıwshılardıń sanı 4106 ǵa jetti. 1910-jılı Tashkenttiń ózinde 24 jádid mektebi xızmet kórsetip, olarda 1740 bala oqıǵan. 1917-jılǵa kelip úlkede 100 ge jaqın jańa usıldaǵı mektepler bar edi.

Alǵa ilgeriletiwshilerdiń qarasarında hayal-qızlar bilim alıw máselesi ayrıqsha orın tutqan. Jadidler, islam bilimli bolıwdı qálegen hayallarǵa tosqınlıq etpeydi, dep atap ótti. Islam ilim úyreniwdi er adamlarǵa da, hayallarǵa da parız dep esaplawınan kelip shıqqan halda jadidler er hám qız balalardı birge oqıtıwda baslamashı boldı.



Túrksland jadidleri

Jadidshilik háreketi wákılleriniń tiykarǵı jumısları áǵartıwshılıqtan baslanǵan bolsa da, olardıń táseri Túrkslandaǵı milliy-azatlıq háreketlerindegi ideyalıq basshıları sıpatında áhmiyetli orın tuttı.

Ózinizdi sınań!

Jadid baspalari – ...

Jadidshilik háreketi oraylari – ...

Jadidler ideologiyasi – ...

Jadid mektepleri – ...

Juwmaqlardi shıǵaramız!

- ▶ Milliy ideya milletti ruwxıy jetilistiretuǵın milliy maqtanısh, erkinlik sezimin tárbiyalaytuǵın baǵdarlama bolıp tabıladı.
- ▶ Jadidler milliy-azatlıq háreketleriniń ideyalıq basshıları sıpatında maydangá shıqtı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Milliy ideya túsining túsindirip beriń.
2. Jadidlerdiń ideyalari nelerden ibarat edi?
3. Jadidlerdiń baspasóz jumislari haqqında nelerdi bildińiz?
4. Qaysı qalalarda jadidshilik háreketleri rawajlandı?

27-Ş. JADIDSHILIK HÁREKETI WÁKILLERI HÁM OLARDIŃ ISKERLIGI

Türkstan jadidshilik háreketiniń iri wákilleri

XX ásir baslarına kelip Tashkent, Samarqand, Buxara, Fergana oypatlıǵı qalalarında onlap «jadid usılı»ndaǵı mektepler ashıldı. Jadidler mekteplerde jaslardı bilimli hám aǵartıwshı etip tárbiyalap, olar arqalı Türkstanda gárezsiz mámleket dúziw ushın milliy mámleketshilik ideyaların alǵa súrgen. XX ásir basına kelip Türkstanda jadid zıyalılarınıń pútkil bir áwladı, úlke ruwxıy-aǵartıwshılıq tarawınıń rawajlanıwına, milliy mádeniyatınıń rawajlanıwına úlken úles qosqan wákilleri kelip shıqtı. Bular Samarqandta Maxmudxoja Behbudiy, Abdiqádir Shakuriy, Saidahmed SiddiqiyAjziy, Tashkentte Munavvar qarı Abdurashidxanov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxoja Asadullaxojaev, Buxarada Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Fayzulla Xojaev, Fergana oypatlıǵında Hamza Hákimzada Niyaziy, Abidjan Maxmudov, Abdulhamid Sholpan, Ishaqhan Ibrat, Xiywada Babaaxun Salimov, Palwaniyaz haji Yusupov hám basqalar. Olar Türkstan úlkesinde jadidshilik háreketiniń tiykarın salıwshılar hám basshıları bolıp esaplanadı.



M. Behbudiy



Munavvar qarí

Türkstan jadidlerin birlestiriwde «Orta Aziya jadidleriniń atası» dep tán alınğan Maxmudxoja Behbudiy (1875—1919) diń xızmeti úlken boldı. Ol 1875-jıldıń 19-yanvarında Samarqand janındaǵı Baxshitepa awılında tuwılǵan. Dáslep Samarqand, soń Buxara medireselerinde bilim alǵan, imam-xatib, qazı, keyin muftiy dárejesine kóterildi. Behbudiy Orta Aziya jadidshilik háreketiniń tiykarın salıwshısı hám jol basshısı edi. Behbudiydiń baslaması menen óziniń ákesi húrmetine «Behbudiy kitapxanası» dep atalǵan kitapxana dúzilgen.

Munavvar qarı Abdurashidxanov (1878—1931) — Türkstan úlkesinde azatlıq, millet keleshegi ushın gúresken aǵartıwshı, siyasiy ǵayratker, jadidshilik háreketiniń iri wákillerinen biri. 1904-jıldan baslap jadid mektepleri ashılıwınıń baslamashısı hám ámeliyatshısı, milliy gazeta hám jurnalları tiykarın salıwshısı, redaktori hám de jadid teatrınıń úgit-násiyatshısı bolǵan. Munavvar qarı mektepler ushın «Adibi avval»,

«Adibi soniy», «Jer júzi» sıyaqlı sabaqlıqlardı jarattı.

Dáslep mádeniy-aǵartıwshı, keyinnen, siyasiy-jámiyetlik reformalıq háreketiniń qatnasıwshısı Abdulla Avloniy 1878-jılı Tashkent qalasında ónermentshiler shańaraǵında tuwıldı. Ol mektep hám mediresede bilim alıp, tereń bilim iyelegen. Abdulla Avloniy úlkede bilimlendiriw, baspasóz, teatr tarawlarınıń rawajlanıwına úles qosıp, 1907-jılı «Shuhrat» gazetasına tiykar saldı. Ózi dúzgen jańa usıl mektebi ushın «Birinshi muǵallım», «Ekinshi muǵallım», «Türkiy gúlistan yamasa ádep-ikramlıq» sıyaqlı sabaqlıqlardı jarattı.

Behbudiy, Munavvar qarı, Abdulla Avloniy sıyaqlı basqa milliy jetekshiler de aǵartıwshılıq háreketin alıp barıp, jańa mektepler, qáwenderlik jámiyetleri, kitapxana hám kitap dúkanların ashtı.



Ózinińdi sınáń!

Maxmudxoja Behbudiy — ... Munavvar qarı Abdurashidxanov — ...
Abdulla Avloniy — ... Jadid wákilleri — ...

Jadidler háreketiniń milliy ózgeshelikleri

Türkstan jadidshilik háreketiniń wákilleri aǵartıwshı adamlar edi. Aǵartıwshılar keń má-niste bilim tarqatıwshı adamlar esaplanadı. Siyasiy má-niste aǵartıwshılıq xalıqtı azatlıqqa alıp shıǵıw hám milliy mámleketshilik ideyaların alǵa súriw menen túsindiriledi. Türkstan aǵartıwshıları bilimsizlik, mádeniyatsızlıq, fanatiklik, diniy dogmanı insan azap-uqıbetleriniń tiykarǵı sebepleri dep túsindiriledi. Olar patsha jeke húkimdarlıǵı (absolyutizm)na qarsı güresti, siyasiy erkinlik hám insan huqıqların jaqlap shıqtı.

Hár túrli mámleketlerde aǵartıwshılıq háreketleri ózine tán, milliy ózgesheliklerge iye bolǵan, biraq, olardıń ortalıq tárepleri de bolǵan. Bul tárepler Türkstan jadidleri háreketinde de kórindi. Atap aytqanda, olar bar dúzim, onıń ekonomikalıq, jámiyetlik hám huqıqiy tarawındaǵı barlıq unamsız kórinislerine hám kemshiliklerine qarsı güresiw; bilimlendiriw, erkinlik, turmıstıń insanıyılıq-mádeniy táreplerin qalıplestiriw, olardı qollap-quwatlaw hám qorgaw, ruwxıy hám ádep-ikramlıq normaların jetilistiriw; xalıq máplerin qorgaw, abadansılıǵın asırıwǵa shın kewilden umtılıw jolınan bardı.

Jadidler Türkstanda burınnan bar, yaǵnıy Alisher Nawayı, Mırza Bedil hám Babarahim Mashrabdan qalǵan miyrastan paydalanǵan halda Türkstanda demokratiyalıq hám alǵa ilgeriletiwshilik ideyaların dawam ettirdi. Türkstan aldınǵı zıyalıları erisken jetiskenlikleri



«Tarbiyayi atfol» jámiyeti aǵzaları



Mirkamil Mirmóminbaev (ońda) isbilermen dostı menen

arasında eñ salmaqlısı hükimdar ideologiyadan gárezsiz bolğan xalıq bilimlendiriw sistemasınıñ jaratılıwı hám de milliy baspasózge tiykar salınıwı edi. Bul bolsa óz nábwetinde progressivlik ideyalardı tarqatıw ushın áhmiyetli qural bolıp xızmet etti.

Türkstan alğa ilgerletiwshilerinıñ qarjılandırıwshıları jaslardı shet ellerge jiberip, zárúr kásiplerdi iyelep, xalıqqa paydalı xızmet etetuğın jaslardı hám olar ushın qayğırgan jadidlerdi qollap-quwatladı. Andijanlı Mirkamil Mirmóminbaev óz esabınan mine usı iske úlken muğdarda qárejet ajratqan. 1910-jılı Buxarada muğallım Hajı Rafiy, Mirza Abduvohid, Hámidxoja Mehriy, Usmanxoja hám Muxammaddin maxdum sıyaqlılar «Tarbiyai atfol» («Balalar tárbiyası») jámiyetin shólkemlestirip, 1911-jılı 15, 1912-jılı bolsa 30 oqıwshını Türkiyağa oqıwğa jibergen.



Óziniñdi sınan!

Ağartıwshılar – ...

M.Mirmóminbaev – ...

«Tarbiyai atfol» – ...

Absolyutizm – ...



Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Behbudiy, Munavvar qarı — iri jadid ağartıwshıları.
- ▶ Türkstan jadidleri patsha jeke hükimdarlıǵına qarsı turdı.
- ▶ Jadidler jaslardı shet elde oqıtıw tárepdarları edi.



Atamalar túsinigi

Cenzura (*latinsha*) — hákimiyattıñ bar dúzim ushın maqul emes yamasa zıyanlı maǵlıwmatların sheklew maqsetinde baspasóz üstinen qadaǵalawı.



Soraw hám tapsırmalar

1. Jadidshilik háreketiniñ wákıllerin sanap beriñ.
2. Jadidshilik háreketi wákılleriniñ xızmeti haqqında nelerdi bilesiz?
3. Alğa ilgeriletiwshi ziyalılar tárepinen qanday sabaqlıqlar tayarlangan?
4. «Tarbiyai atfol» jámiyetiniñ maqseti ne edi?

28-§. JADIDSHILIK HÁREKETINIŇ TÚRKSTAN JÁMIYETLIK-SIYASIY HÁM MÁDENIY TURMÍSINA TÁSIRI

Jadidler hám islam dini

Jadidler ideologiyasına baylanıslı islam dini adamnıń ruwxıy jetikligi hám jámiyet rawajlanıwında áhmiyetli orın tutqan. Olar usı wazıypanı sheshpey turıp, basqa mashqalalardı saplastırıwdıń ilajı joq ekenligin túsiniw jetken. Mine usı maqsette 1909-jılı Maxmudxoja Behbudiy, 1910-jılı Abdulla Avloniy, 1915-jılı Abdurauf Abdurahim ulı Fitrat tárepinen islam tariyxına baylanıslı shıǵarmalar jaratıldı. Usı shıǵarmalarda olar islamnıń payda bolıwı hám tarqalıwınıń eń áhmiyetli basqıshların kórsetip, islam qaǵıydalarınń naduris túsindiriliwine qarsı shıqtı.

Milliy alǵa ilgeriletiwshiler musılman ruwxanıylarınıń pánge unamsız qatnasta bolǵan wákıllerin qaraladı. Alǵa ilgeriletiwshiler islam dini hárbir musılman er hám hayallardıń bilimge iye bolıwın wazıypa etip qoyǵanlıǵın úgit-násiyatladı.

Jadidler ilim-pándi rawajlandırıwdıń hám abadansılıqtıń tiykarǵı baǵdarlawshı kúshi hám birden-bir quralı dep esapladı. Olardıń pikirine baylanıslı, haqıyqiy musılman bolıw ushın diniy bilimler menen birge dúnyalıq bilimlerdi, ásiyese, matematika, fizika, ximiya, medicina, tariyx hám basqa pánlerdi biliwlerin zárúr dep esaplaǵan.

Jadidlerdiń islamǵa baylanıslı ideyaları olardı islamnıń tiykarǵı tálimatın ózgerettiriwge umtılǵan, degen juwmaqqa alıp kelmewi kerék. Sebebi olar óz xızmetlerinde Qurandı da, ulıwma, pútkil insan tálimatın da durıs túsindirip bergen. Olardıń barlıǵı islam dinine hám musılman dástúrlerine sadıq edi. Olar islamǵa zıyan tiygizetuǵın úrp-ádetlerge, jámiyet rawajlanıwına kesent beretuǵın unamsız kórinistegi jaǵdaylarǵa qarsı shıqtı. Jadidler jawızlıqtı saplastırıwǵa, xalıq arasında alǵa ilgeriletiwshi ideyalardı oyatıwǵa umtıldı.



A. Fitrat.

Este saqlan!

Jadidler islamga ziyon tiygizetugin dastur ham adetlerge qarsi shiqti, jamiyet rawajlanuwina kesent etken barliq unamsiz korinislerge naraziliq bildirdi.

**Alga ilgerile-
tiwshilerdin Turkstan
social-ekonomikalik
tarawdagi hareketi**

Jadidler ulkeni social-ekonomikalik rawajlandiruv barisinda da ozine tan qaraslarga iye edi. Alga ilgeriletiwshiler ozlerini xizmeti dawaminda ulke xalqlarini socialliq turmis tarizi, kasis-kari, sharayatlarinan xabardar bolgan.

Xaliqtin jagdayi jildan-jilga awirlasip baratirganligin anladi.

Olardın pikirinshe, mámlekettin ekonomikalik gárezsizligin támiyinlemey turıp, siyasiy hám huqıqiy erkinlikke erisiw múmkin emes edi. Bunın ushın birinshi gezekte jerdı, jer astı hám jer ústi baylıqların, suwdı Türkstan xalıqlarınıń ulıwma baylıǵı dep járiyalaw, barlıq tarawlardı rawajlandıra alatuǵın jergilikli kadrlardı tayarlaw, zavod hám fabrikalar qurıp, ónimlerdi úlkeniń ózinde islep shıǵarıwdı zárúr dep bildi.

Jadidler kóplegen jaslardı rawajlangan shet el mámleketlerine, atap aytqanda, Germaniyaǵa oqıwǵa jiberiw, ol jerde olar bilim alıp kelip, jurtt hám millet ushın xızmet etiw ideyaların alǵa súrdi. Olardıń is-háreketleri menen jergilikli xalıq arasınan jaslardıń sırt elde oqıp keliw ushın qárejetler jıynaldı. Úlkede hám sırt elde sawda-satıq, sanaat hám awıl xojalıǵı rawajlanıwınıń salıstırmalı analizine baǵıshlangan kóplegen maqalalar járiyalandı.



**Jańa usul mektebi oqıwshıları
(ortada Abduqádır Shakuriy)**

Türkstan alga ilgeriletiwshilerinen biri, Tashkenttin «Qarjawdı» máhállesinen bolǵan Asadullaxoja balası Ubaydullaxoja Rossiyada huqıqtanıw tarawı boyınsha bilim alıp, birinshi joqarı maǵlıwmatlı ózbek advokatı boldı. Ol ullı rus jazıwshısı Lev Tolstoy menen xatlar alısıp turǵan.

Este saqlañ!



Alğa ilgeriletiwshiler barlıq tarawlardı rawajlandıratuğın jergilikli kadrlardı tayarlaw, zavod hám fabrikalar qurıp, ónimlerdi úlkede islep shıǵarıwdı zárúr dep bildi.

Óziñizdi sınañ!

Islam tariyxına baylanışlı shıǵarmalar – ... Jadidlerdiñ islamǵa baylanışlı ideyaları – ...

Birinshi ózbek advokatı – ... Abdurauf Abdurahim ulı – ...

Jadidshiliktiñ siyasiy háreketke aylanıwı

Türkstan alğa ilgeriletiwshileri XX ásirdiñ baslarındaǵı dúnyada júz bergen siyasiy proceslerdi dıqqat penen baqlap bardı. Usı jaǵdayda alğa ilgeriletiwshiler barlıq mashqalalardı tınısh jol menen sheshiwge umtıdı, sebebi olar qanlı soqlıǵısıw hám urıslarǵa qarsı edi.

1917-jıldıǵı Rossiya fevral waqıyaları qarsańında Türkstan jadidshiligi kúshli siyasiy háreketke aylandı. Birinshi jáhán urısınan keyin jadidler parlamentar monarxiya ushın gúresken bolsa, fevral waqıyalarınan keyin bir qatar siyasiy talaplardı alğa súrdi. Atap aytqanda, jergilikli xalıqtıñ huqıqların keñeytiw, úlkeni basqarıw ústinen reformalar ótkiziw, Mámleket Dumasınan úlke xalqı sanınan kelip shıǵıp orın ajıratıw, milliy baspasóz erkinligin támiyinlewden ibarat edi. Sol waqıtta, milliy-siyasiy partiyalar hám shólkemler, mısalı, «Shoroi Islomiya», «Ittifoq» sıyaqlı bir qatar shólkemler dúzildi. Jadidshilik háreketi úlkede patsha húkimetiniñ koloniallıq siyasatına qarsı turıwshı tiykarǵı ruwxıy kúsh sıpatında kórinde.

1917-jıl mart ayı baslarında jadidler tárepinen Tashkentte barlıq erkinlik tárepdarı bolǵan shólkemlerdiñ ulıwma baǵdarlamasına iye bolǵan birden-bir shólkem — «*Musılman oraylıq awqamı*» dúzildi. Onıñ dúzilgen syezdinde 350 delegat qatnasqan. Olar arasında azerbayjanlar, tatarlar, türkmenler, bashqurtlar kibi basqa musulman xalıqlarınıñ wákilleri de bolǵan. Syezdde barlıq delegatlar bolajaq mámleket Türkstan dep atalıwı, onıñ quramına Buxara, Xiywa hám Türkstan general-gubernatorlıǵı kiriwi kerek degen pikirdi ma-

qulladı. Biraq, Túrksstandađı 1917-jılđađı oktyabr waqıyaları hám bolsheviklerdiń hákimiyattı iyelewi jadidlerdiń óz maqsetlerin aqırına shekem ámelge asırıwına imkan bermedi. Soğan qaramay, olar orayı Qoqanda bolğan, *Túrksstan Avtonomiyası* dep atalğan gárezsiz avtonom respublikanı járiyaladı. 72 kún jasağan avtonom respublika sovet hákimiyatı tárepinen birotala saplastırıldı. Nátiyjede, jadidler quwdalawğa ushıradı hám aqıbetinde, 1937—1938-jılları quwdalaw qurbanı boldı.

Ózińizdi sınan!

«Musılman oraylıq awqamı» — ... Túrksstan avtonomiyası — ...

Atamalar túsiniđi

Delegat (*latinsha — jiberilgen*) — qanday da bir shólkem, jámaát tárepinen wákillikli etip saylap yaki tayınlap jiberilgen wákil.

Federaciya (*latinsha — awqam bolıp bekkemlew*) — mámleketlerdiń óz siyasiy gárezsizligin belgili kólemde sheklew jolı menen birden-bir awqamğa birlesiwı.

Avtonomiya (*grekshе — nızam*) — qanday da bir aymaqtıń nızam menen shegaralanğan mámleket hákimiyatın gárezsiz ámelge asıw huqıqı.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Rossiyadađı siyasiy procesler tásirinde jádidler háreketiniń jedellesiwı.
- ▶ Orayı Qoqanda bolğan Túrksstan Avtonomiyası járiyalandı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jadidler islam dini haqqında qanday pikirde edi?
2. Jadidlerdiń dáslepki siyasiy shólkemi qalay atalğan hám onın qatnasıwshıları aldına qaysı wazıypalar qoyılğan edi?
3. Jadidler ideyaların ózinde sáwlelendirgen qanday gazeta hám jurnallardı bilip aldınıız?
4. Alğa ilgeriletiwshilerdiń jaslardıń bilim alıwına qosqan úlken úlesi neden ibarat?
5. Jadidler háreketi Túrksstan xalqı sanasına qanday tásir kórsetti?

VII BÓLIM

TÚRKSTAN HÁM BIRINSHI JÁHÁN URÍSÍ

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ Birinshi jáhán urısıńıń baslanıwı hám onda Rossiyanıń qatnasıwı, urıstıń Rossiya hám Túrktan úlkesi social-ekonomikalıq turmısına, xalıqtıń turmıs tárizine kórsetken unamsız tásiiri;
- ▶ Birinshi jáhán urısında Túrktan xalqınıń márdikarlıqqa shaqırılıwı hám oǵan jergilikli xalıqtıń bildirgen qatnası;
- ▶ 1916-jılǵı kóterilistiń baslanıwı, sebepleri hám aqıbetleri;
- ▶ Jizzax kóterilisi, Túrktan hayallarınıń kóteriliske qatnasıwı;
- ▶ 1916-jılǵı kóterilistiń koloniallıq húkimet tárepinen ayawsız túrde bastırılıwı;
- ▶ Túrktandaǵı 1916-jılǵı kóterilisler haqqında bilip alasız.

29-§. BIRINSHI JÁHÁN URÍSININ BASLANIWÍ HÁM ONÍN TÚRKSTANGA TÁSIRI

Birinshi jáhán urısıńıń Túrktanga tásiiri

XX ásirdeń baslarında dúnyadaǵı iri mámleketlerdeń koloniyalarga iye bolıw máselesinde óz ara qatnasıqları keskinlesti. Birinshi jáhán urısında Rossiya, Angliya hám Franciya mámleketlerinen ibarat awqam — Antanta tárepinde turıp urısqa qatnastı. Rossiya imperiyasınıń birinshi jáhán urısında qatnasıwı onı ekonomikalıq jaqtan tómenletti. Bunısız da Batis Evropa mámleketlerinen rawajlanıwı birqansha artta qalǵan Rossiya urıs sebepli jáne de tómenledi. Nátiyjede, patsha húkimeti óz koloniyası, Túrktan úlkesinen jáne de kóbirek payda alıw ushın olardıń tábiyiy baylıqların ózlestiriwge jan-táni menen kiristi. Jergilikli xalıqtan bolsa arzan miynet kúshi sıpatında paydalanıwǵa háreket etti.

Bul urıs sebepli Rossiyada galaba urısqa jiberiw járiyalandı. Urısqa jiberiw Rossiyanıń koloniyalarına da, sonıń ishinde, Túrktanga da tiyisli edi. Oǵan baylanıslı Túrktan úlkesinen urısqa 19 jastan 43 jasqa shekem bolǵan xalıqtıń evropalı bólegi wákilleri shaqırıldı. Tap hasıllardı jınap alıw waqtına tuwırı kelgen bul shaqırıw Túrktan úlkesindegi Rossiya guberniyalarınan kóship

kelgenlerdiń shańaraǵı ushın qıyınshılıq tuwdırdı. Tiykarǵı ishhi kúshi bolǵan er adamlardıń urısqa alınıwı shańaraqtıń tiykarǵı baǵıwshısına ayırılıwına hám olardıń tómenlewine sebep boldı.

1914-jılı Túrktanda «ayırıqsha qorǵanıw jaǵdayı» dep járiyalanıw nátiyjesinde koloniya húkimetiniń jergilikli xalıq ústinen baqlaw hám jaza sharaları kúsheydi. Túrktan xalqı urısqa jiberiwdiń járiyalanıwına qarsı shıǵıp, «ayırıqsha jaǵday» tártiplerine boysınbay qoydı. Bunday tártipti buzǵanlar 50 swmǵa shekem járiyma tóleytuǵın yamasa 3 ayǵa shekem qamaqqa alınatuǵın boldı. Bunısız da xalıq turmıs sharayatınıń tómenligi, azıq-awqat hám basqa ónimlerdiń jetispewshiligi, bahanıń kóterilgenligi úlkeде ǵalaba kórinistegi kóterilislerdiń kúsheyiwine sebep boldı.

Urıs dawamında awıl xojalıǵı wayran boldı, egin maydanları qıs qarıp ketti, awılda ishhi kúshler jetispeytuǵın edi. Temir jolda húkimdar bolıp, ámelde bolsa ol áskeriy dáwir júklerin tasıytuǵın edi. Rossiya ekonomikası urıs hám bunday kólemdegi áskeriy háreketler ushın ázzi ekenligi belgili boldı. Mámleketlik qarjısı kriziske usıradı. Bilimlendiriwdi, mádeniyattı rawajlandırıwǵa qárejetler azayıp ketti hám mayda kredit derlik qalmaq. Tek urıstıń bir jılı dawamında salıqlar muǵdarı 50% ke kóbeydi.

Shıǵınlar ornın toltırıw hám áskeriy qárejetler ósiwin qaplaw maqsetinde qosımsha qárejetler izler eken, patsha húkimeti ózi ushın birqansha jeńil hám eń ańsat bolǵan joldan, yaǵnıy óziniń koloniallıq úlkelerin talawdan, urıs alıp barıw ushın sarp-qárejetlerdiń úlken bólimin óziniń koloniyaları, sonıń ishinde, Túrktan úlkesi gardanına júklew jolınan bardı.

1915-jıldan baslap, Túrktanda paxtaǵa ózgermeytuǵın mámleketlik bahalar engizildi, bul baha paxtakeshlerdiń hasıl jetistiriwdegi qárejetlerin qaplay almaytuǵın edi.

**Márdikarlıqqa
jiberiliwdiń
járiyalanıwı**

Urıs bolıp atırǵan jerlerdegi wayranshılıqlardı saplastırıw, qorǵanıw qurılısların qurıw, urısqa azıq-awqat hám qural-jaraqlardı tayarlaw hám olardı tiyisli jerlerge jetkeriw jumısları úlken mashqalaǵa aylandı. Bul jumıslardı ámeliy jaqtan basqarıw hám shólkemlestiriw ulıwma buzılıp ketti. Mashqalanı she-shiw ushın qosımsha ishhi kúshi hám front artında islew ushın kóplep adamlar zárúr boldı. Usı jaǵdaydan kelip shıǵıp hárekettegi

hükümet tárepinen imperiya koloniyalarındaǵı tiykarǵı xalıq wákılleri hám urısqa jiberilmegen adamlardan front artındaǵı jumıslarda paydalanıwǵa qarar etildi. 1916-jıl 25-iyunda Rossiya imperatorı Nikolay II (1894—1917) Joqarǵı Bas komandir hám áskeriy wázirdiń usınısı menen qabıl etilgen pármanı boyınsha «front artındaǵı xızmetler ushın Túrktan, Sibir hám Kavkazdan 19 jastan 43 jasqa shekem bolǵan er adamlardıń jiberiliwi» baslandı.

Ózinińdi sınan!

**Antanta — ...
1916-jıl 25-iyunda — ...**

«Ayırıqsha qorǵanıw jaǵdayı» — ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Birinshi jáhán urısı Rossiya ushın qanday áhmiyetke iye bolǵan?
2. Birinshi jáhán urısı Túrktan xalqınıń social-ekonomikalıq turmısında qanday iz qaldırdı?
3. Túrktanda «ayırıqsha qorǵanıw jaǵdayı»nıń áhmiyetin aytıń.
4. Nikolay II niń 1916-jıl 25-iyunda shıǵarǵan pármanıń mazmunın aytıp beriń.

30-§. TÚRKSTANDA 1916-JÍLGÍ KÓTERILISTIN BASLANIWÍ

Kóterilistiń baslanıw sebepleri

Imperator Nikolay II front artındaǵı xızmetleri ushın xalıqtıń márdikarlıqqa alınıwı haqqındaǵı pármanına muwapıq Túrktan úlkesiniń Sırdárya wálayatınan 87 mıń, Samarqandtan 38 mıń, Fergánadan 50 mıń adamdı márdikarlıqqa jiberiw belgilendi. Fergána wálayatında belgilengen márdikarlardı toplaw ushın wálayatdaǵı úylerdiń hár besewinen bir adamdı alıwǵa tuwrı keldi.

Xalıq bunnan qattı narazı boldı. Túrktan er adamlarınıń óz shańaraǵın taslap ketiwi olardı ashlıqqa alıp keldi. Márdikarlıqqa baratuǵınlardıń dizimin dúziwde Túrktan jergilikli hákimiyat wákılleri ádilsizlikke jol qoydı. Hátteki shańaraqta birneshe er adam bolıwına qaramastan bay shańaraq wákılleri para berip, dizimge jazılmaytuǵın edi. Lekin, kambaǵal shańaraqlardan tek bir

er adam bolsa da dizimge kirgiziletuĝın edi. Bunday haqıyqatsızlıqlar keń xalıq massası narazılıĝın kúsheytti. Jergilikli xalıq arasında márdikarlıqqa alıwǵa qarsı ĝalaba kóterilisler baslanıp ketti. 1916-jılı márdikarlıqqa alınatuĝınlar dizimin dúzetuĝın jergilikli basqarıw wákilleri tárepinen xalıqtı zorlaw, qısım ótkeriw sıyaqlı jaĝdaylar kúsheydi.

Narazılıq háreketlerinde diyqanlar, ónermentshiler, mayda sawdagerler, jumısshılar hám xalıqtıń basqa jámiyetlik qatlamları wákilleri qatnastı. Márdikarlıqqa qarsı háreketlerdiń ĝalaba kórinis alıwınan koloniallıq húkimet, úlke hám wálayat hákimleri qaweterge tústi. Fergana wálayatı gubernatorı A. Gippius wálayatta narazı adamlardıń kópligi, márdikarlıqqa jiberiw procesi xalıq arasında úlken kóterilisler shıǵıwına sebep bolıwı múmkinligi haqqında úlke hám patsha hákimiyatına maǵlıwmat beredi. Lekin, oraylıq hákimiyat wálayat gubernatorı A. Gippiustıń qaweteri hám kóterilislerdiń aldın alıw haqqında maǵlıwmatların «patsha pármanların orınlamaw, keshiktiriw, qarsı shıǵıw» dep esaplap, onı wálayat gubernatorı lawazımınan bosatadı.

1916-jıl 4-iyulda Xojend qalasında narazılıq bildirip kóp sanlı xalıq jıynaldı. Olar márdikarlıqtan bas tarttı. 5-iyulda Samarqandtıń Urgut awılında, keyinnen Siyob, Mahalla, Xoja Ahrar, Angorda, 7-iyulda Dahbedte narazılıq kóteriliwleri bolıp ótti. Kóterilishiler jergilikli basqarıw wákillerin urıp, dizimlerde jirtıp tasladı.

**Kóterilistiń
Türkstan boylap
tarqalıwı**

Márdikarlıqqa qarsı narazılıq háreketleri birneshe kún ishinde pútkil úlke boylap yayıldı. Kóterilishiler koloniallıq húkimet tárepinen kúsh penen tarqatılıp, qarsılıq etkenler qattı jazalandı. Tashkentte 11-iyulda kóp sanlı xalıq Besaǵashtaǵı policiya mákemesi aldına toplandı. Kóterilis jetekshilerinen Rizvanbibi Ahmedjanova policiyaǵa qarata: «Bizlerdi óltirseńiz de ullaımızdı sizlerge bermeymiz», — dep baqırǵan. Policiyashılar oq atıp, onı awır jaradar etken. Narazılıq bildirgenlerge qarsı mılıtqlardan oq atılǵannan keyin xalıq mákemege bastırıp kirdi. Bul waqıtta járdemge jetip kelgen áskeriy kúshler kóterilishilerdi oqqa tuta basladı. Nátiyjede 11 adam atıp óltirildi, 15 adam jaradar boldı. Kóterilis áskeriy kúshler tárepinen qıyınshılıq penen bastırıldı. Qala áskeriy jaĝdayǵa túsip, hár bir jerde qorıqshılar, kúni-

tüni náwbetshilik, baqlaw hám tekseriwler kúsheyttirildi. Bul waqıyalardan keyin narazılıq háreketleri Tashkent qalası átirapındağı awıllarğa jayıldı. Ol jerden Fergana oypatlıǵına ótip, bul háreket keń kórinis aldı.



1916-jıl Tashkenttegi kóterilis

Kóterilis iyul ayınıń ortalarında Fergana wálayatınıń Qoqan, Rishtan, Margulan, Andijan, Namangan uyezdlerinde keskin tús aldı. 9-iyul kúni Andijanda tayaq, tas, ketpen menen qurallanǵan xalıq márdikarlıqtan bas tartıp kóteriliske shıqtı. Olarğa policiya hám áskeriy kúshler qarsı qoyıldı. Kóterilishhilerdi tarqatıw waqtında 3 adam atıp óltirildi, 12 adam jaradar boldı.

10-iyulda Eski Margulanda shama menen 25 mıń adam narazılıq bildirip, bazar átirapına jıynaldı. Kóterilishhiler márdikarlıqtı biykar etiwdi talap etip jergilikli hákimiyat basqarmalarına bastırıp kirdi. Olar kolonizatorlardıń xızmetinde bolǵan jergilikli hákimiyat wákılleri úylerine, hákimiyat imaratlarına ot qoydı, 2 mirshab óltirildi hám birneshe adam jaraqatlandı. Kóterilistiń kúsheyip ketkeninen qáweterge túsken wálayat hákimshiligi tez olarğa qarsı áskeriy kúsh jiberdi. Olar kóterilishhilerden 63 adamdı atıp óltirdi hám kópshilikti jaradar etti.

Shahrixanda da kóterilishhilerden 16 adam óltirildi, kópshiligi jaradar boldı. 11-iyulda Namanganda da kóterilis keskin kórinis aldı. Labbaytaǵa elatında jıynalǵan 1500 den artıq adamlarğa qarsı kúshli qurallanǵan rota kóterilishhilerdi tarqatıp jiberdi.

Koloniallıq húkimet policiyası hám áskeriy kúshleri menen kóterilishhiler ortasında ayawsız sawashlar nátiyjesinde quralsız kóterilishhilerden kópshiligi óltirildi hám jaradar etildi. Olar arasında hayallar hám balalar da bolǵanlıǵı kolonizatorlardıń rehimsız siyasatın jáne bir márte kórsetti.

Este saqlañ!



Patsha pármanına muwapıq Túrktan úlkesiniń Sırdárya wálayatınan 87 mıń, Samarqandtan 38 mıń, Ferganadan 50 mıń adamdı márdikarlıqqa jiberiw belgilendi.



Soraw hám tapsırmalar

1. Kóterilistiń baslanıwına ne sebep bolǵan?
2. Kóterilishshiler, tiykarınan, qaysı proceske qarsı shıqtı?
3. Túrktandaǵı 1916-jılǵı kóterilisler dáslep qay jerde baslandı?
4. Kóterilis qatnasıwshıları, tiykarınan, qaysı qatlam wákılleri bolǵan?

31-§. JIZZAX KÓTERILISI

Kóterilistiń baslanıwı

Rossiya imperiyasınıń 1916-jılǵı márdikarlıqqa alıw haqqındaǵı pármanı Túrktan úlkesiniń barlıq ayaqlarında jayıp, oǵan qarsı kóterilisler jergilikli xalıqtıń milliy-azatlıq háreketlerine aylanıp ketti. Bular arasında Jizzaxta bolıp ótken kóterilis úlkede kolonizatorlar zulımınan azat bolıw hám basqınshılardıǵa qarsı güres maydanına aylandı.

Jizzax xalqı, tiykarınan, dán ónimlerin jetistiriw menen shuǵıllanıp, olardıń jerleri imperiyanıń oraylıq ayaqlarınan kóshirip keltirilgenlerge beriliwi, salıqlardıń kóbeyiwi olardıń awhalın tómenletti. Xalıqtıń 19 jastan 43 jasqa shekemgi er adamların front artındaǵı jumıslardıǵa jiberiliwi pútkil úlkedegi sıyaqlı Jizzaxta da zulımlıq, ádalatsızlıqlardan bargan sayın keskinlesip baratırǵan narazılıqları xalıq kóterilisine aylanıwına alıp keldi. Márdikarlıqqa alınatuǵınlardıń dizimine muwapıq Samarqand wálayatınıń Jizzax uyezdinen 11 mıń adam belgilendi. 1916-jıl 3-iyulda párman járiyalanıwı menen xalıq arasında narazılıq baslanıp ketti. 5-iyulda dáslepki kóterilisler baslandı. Bunda xalıq pármandı biykar etiwdi, dizim dúziwdi toqtatıwdı talap etedi. Jizzax kóterilisine *Nazırxoja iyshan* hám *Abduraxman jevashılar* bashılıq etken.

Jizzax xalqı márdikarlıqqa qarsı ǵalaba kóterilis kóteriw maqsetinde basqa qalalardıǵa, atap aytqanda, Tashkent, Samarqand hám kóplegen átiraptaǵı awıllardıǵa óz wákıllerin jiberdi. 13-iyulda Jizzax qalasında Damın ǵulal bassılıǵında ónermentshiler márdikarlıqqa alıw boyınsha dizimdi talap etip awıl aqsaqalı Mırzayar Xudayarov aldına baradı. Ondaǵı dizim, tiykarınan, kambaǵal shańaraq wákıllerinen dúzilgen bolıp shıqtı. Bunnan narazı bolǵan xalıq dizimdi beriwdi hám onı qaytadan dúziwdi talap etti. Mırzayar Xudayarov dizimdi bermey, toplanǵan adamlardı

mensinbedi. Bul jaǵday xalıqtıń keskin narazılıǵın keltirip shıǵardı. Keyin ketpen, tayaqlar menen qurallanǵan kóterilishshiler Jizzaxtıń jańa qala bólimine jol aladı. Kóterilisti bastırıw ushın uyezd baslıǵı óz járdemshileri menen jetip keledi, biraq, olardı qaytara almaydı. Kóterilishshiler qatarına qala hám onıń átirapınan kóplegen adamlar qosıldı. Nazirxoja iyshan kóterilishshilerge basshı boldı.

Jizzax kóterilisi qatnasıwshıları koloniallıq hákimiyatqa tiyisli bolǵan áskeriy, hákimiyat hám basqa jerlerge hújim etti. Olar 13-iyul kúni temirjol stanciyaların, baylanıs sımaların úzip, temir jol hám kópirlerdi buzıp tasladı. 14-iyulda Abduraxman jevashı úyinde hár túrli jerlerden jiberilgen wákiller menen jıynalıw ótkerdi hám onda Jizzaxtan 12 shaqırım uzaqta jaylasqan Kúyebası degen jerde toplanıp, hámme birgelikte háreket etiwge kelisildi. Bul xabardı átiraptaǵılarǵa jetkeriw ushın wákiller jiberildi.

Jizzaxtaǵı bul waqıyalardan xabar tapǵan patsha húkimeti ol jerge polkovnik Ivanov basshılıǵında áskeriy kúshler jiberdi. 18-iyul kúni Túrkslanda áskeriy halat járiyalandı.

Kóterilistiń bastırılıwı

Bul waqıtta koloniallıq húkimet tárepinen kóterilisti bastırıw hám onıń qatnasıwshıların jazalaw sharaları islep shıǵıldı. Jizzaxqa polkovnik Ivanov basshılıǵında 13 rota soldat, 2 artilleriya bólimi, kazak otryadları, jámi eki yarım mıń adamlıq áskeriy kúshler jiberildi. Olar Jizzax qalasın top hám pulemyotlardan oqqa tuttı. Kolonizatorlar armiyası dáslep Jizzaxtı, keyin Zamindi iyelep, soń Sangzarǵa júris etedi. Armiya quralsız kóterilishshilerdi ayawsız oqqa tutadı. Abduraxman jevashı aman qalǵan 600 adamlıq adamları menen 20-21-iyulda polkovnik Afanasev basshılıǵındaǵı áskeriy kúshlerge qarsı sawash alıp bardı. Ivanov basshılıǵındaǵı áskeriy kúshlerdiń járdeminde kóterilishshiler jeńiske ushıradı. Nátiyjede kóterilishshiler jeńildi hám sheginiwge májbúr boldı. Kóterilis basshıları hám belsendi qatnasıwshılarınan Abduraxman jevashı, Nazirxoja iyshan, aǵaını Tórequl hám Iyshanqul Tórebekovlar, Qasım haji iyshanlar



**Kóterilishshilerdiń temir joldı
buzıwı**

qolğa alınıp, ólim jazasına húkim etildi. Koloniallıq húkimettiń jaza armiyası kóterilishilerdi ayawsız túrde jazalawğa kiristi. Kóterilis baslangan awıllarğa ot qoyıldı, úyer jandırıldı. Olardıń shańaraq aǵzaları da jazaǵa tartıldı. Bul jazadan ǵarrılar, hayallar, hátteki jas balalar da shette qalmadı.

Jizzaxqa 26-27-iyulda jáne qosımsha jaza otryadları jetip kelip, jazanı jáne de kúsheyttirdi. Kóterilishilerden 3 mın adam qamaqqa alındı. Olardıń baslıqları ólim jazasına, qalǵanları qamaq hám súrginge húkim etildi. Jergilikli xalıqtıń kóteriliste qatnasqanı, kóterilishilerge qawender bolǵanı hám olardı uslawda patsha húkimetine járdem bermegenligi ushın óz úyelerinen shólistanǵa qurıp jiberildi.



Atamalar túsiniǵi

Jevashi (*jeva — qural-jaraq*) — qural-jaraq bolmesi baslıǵı.

Pulemyot (*russha — oq hám metall atw*) — oqtı tez atatuǵın avtomat qural.



Soraw hám tapsırmalar

1. Jizzax kóterilisi qanday jaǵdayda baslandı?
2. Kóterilis basshıları kimler edi hám olar qanday jol tuttı?
3. Jizzax kóterilisi qalay bastırıldı?
4. Kóterilishilerdiń jeńiliwine neler sebep bolǵan?

32-§. TÚRKSTANDA 1916-JÍLGÍ WAQÍYALARDÍN AQÍBETLERI HÁM ÁHMIYETI

Kóterilistiń jeńiliw sebepleri hám aqıbetleri

Kóterilis xarakterine qaray milliy-azatlıq kórinisinde júz berdi, sebebi bul kóterilistiń tiykarǵı háreketlendiriwshi kúshi xalıq massası edi. Olar kolonializm tártiplerine qarsı qolǵa qural alıp ayaq astı etilgen haq-huqıqları, din-diyanatları ushın teńsiz gúres alıp bardı. Sheksiz erlikleri menen Watan tariyxı betlerinen múnasip orın iyeledi. Bul kóterilislerge rus hámeldarlarınan biri: — «Urıs frontlarına jańa bir Túrkestan frontı qosıldı», — dep úlkege jaǵdayǵa baha bergen edi.

Kóterilisshiler koloniallıq húkimetke qarsı ápiwayı miynet quralları menen sawash alıp bardı. Bunnan tısqarı olardıń kópshiligi diyqanlar, ónermentshtilerler bolǵanlıǵı hám áskeriy tarawdan ulıwma xabarsızlıǵı kóterilistiń jeńiliske ushırawına sebep boldı. Sonday bolsa da, kóterilisshilerdiń taktikalıq hám strategiyalıq uqıpsızlıǵı, awızbirshilikte háreket etpewi pánt berdi.

Kóterilis xalıq ushın júdá úlken joǵaltıwları alıp keldi. **Birinshiden**, xalıq kóteriliste qatnasqan Jizzaq átirapındaǵı awıllar jandırıp jiberildi, nátiyjede kópshilik úy-jaysız qaldı. **Ekinshiden**, kóterilis jaz máwsiminde bolǵanı ushın egislik jerler, awıl xojalıǵı ónimleri nabit boldı. Bunıń nátiyjesinde Túrktan xalıqı 1916—1917-jıl qıs ayları ushın ǵamlaytuǵın azıq-awqat qorınıń úlken bóleginen ayırıldı. **Úshinshiden**, kóterilis nátiyjesinde xalıq arasında kóplegen qurbanlar boldı.

Bul kóterilis Túrktan xalıqına júdá úlken shıǵınlardı alıp keldi. Ayırım maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, 1916-jılǵı kóterilis aqıbetinde Túrktan xalıqınan 673 mıń adam óltirildi, 300 mıńnan ziyat adam shet elge shıǵıp ketti. 100 mıńlap adamnıń mal-múlki tartıp alınıp, talan-taraj etildi.

Rossıyanıń birinshi jáhán urısında qatnasıwı, Túrktan úlkesindegi kóterilisler xalıq turmısına da óziniń unamsız tásirin kórsetti. Patsha húkmeti tárepinen Túrktan xalıqınıń márdikarlıqqa jiberiliwi jergilikli xalıqtıń úlken bólegin qawendersiz qaldırdı. Nátiyjede, bul dáwirde azıq-awqattıń jetispewshiligi, bahanıń kóteriliwi, tirishilik etiwdiń qıyınlasıwına alıp keldi. Sonıń ushın da márdikarlıqqa qarsı alıp barılǵan 1916-jılǵı kóterilisler jergilikli xalıqtıń kolonizatorlardıń zulımlıǵına tiykarlangan siyasatı hám urıs aqıbetleriniń unamsız tásiri nátiyjesinde payda boldı.

Kóterilistiń áhmiyeti

1916-jılǵı kóterilisler patsha húkmeti tárepinen ayawsız túrde bastırıldı. Kóterilisshiler koloniallıq húkimettiń policiya hám áskeriy kúshlerine qarsı mártlershe güresti. Hátteki kóterilis qatnasıwshıları hám basshıları patsha húkmeti tárepinen qattı jazalanıp, kóplegen kóterilisshiler qurban bolıwı hám jaradar bolıwına qaramay, bul márdikarlıqqa qarsı qaratılǵan kóterilisler Túrktan xalıqınıń basqınshılarǵa qarsı milliy-azatlıq xarakterindegi háreketi esaplanadı. Sonday-aq, bul kóteriliste úlkedegi keń xalıq

massasiniń barlıq qatlamları, atap aytqanda, ğarrılar hám hayallar da qatnastı.

1916-jılǵı kóterilisler koloniallıq húkimetin qattı albıratı. Bul kóterilis Túrktan xalıqlarınıń óz huqıqların ayaqastı etiwge jol qoy-mawın kórsetti. Bul kóterilis koloniallıq húkimetke jáne bir márte jergilikli xalıqtıń azatlıq hám ğárezsizlik ushın gúres sezimleriniń ele óshpegenligin kórsetti. Patsha húkimeti ayırım sharalar kóriwge, jeńillikler jaratıwǵa hám xalıq penen kelisimge keliwge májbúr boldı.

Qullası, 1916-jılǵı kóterilis pútkil koloniyallıq dawamında Túrktandaǵı eń qúdiretli hám uyımlasqan kóterilis edi. Jizzax kóterilisi tariyxta «Jizzax qayǵılı waqıyası» degen at qaldırdı. Ol Fazıl Yoldash ulınıń «Jizzax kóterilisi» atlı dástanında óziniń tolıq kórinisin tapqan.



Ózinińdi sınań!

Birinshi jáhán urısı ... baslandı hám onda ... mámleketler qatnastı. Birinshi jáhán urısı waqtında ... xalıq wákilleri márdikarlıqqa alındı. Jizzaq kóterilisi ... jılı baslandı.



Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Rossiyanıń birinshi jáhán urısında qatnasıwı onıń koloniyala-rı, atap aytqanda, Túrktan úkesinde de óziniń unamsız tásirin kórsetti.
- ▶ Patsha húkimeti tárepinen Túrktan xalqınıń márdikarlıqqa jiberi-liwi jergilikli xalıqtıń narazılıq háreketlerine sebep boldı.
- ▶ 1916-jılǵı kóterilisler patsha húkimeti táreninen áskeriy kúshler járdeminde bastırıldı.
- ▶ Kóterilis qatnasıwshıları patsha húkimeti tárepinen qatań jazalan-dı.



Soraw hám tapsırmalar

1. Kóterilislerdiń jeńiliw sebeplerin sanap beriń.
2. 1916-jılǵı kóterilisler qanday aqıbetlerge alıp keldi?
3. 1916-jılı Túrktan úlkesindegi xalıq kóterilisleriniń XIX ásir aqı-rındaǵı kóterilisler menen qanday uqsaslıǵı bar?
4. 1916-jılǵı kóterilislerge koloniallıq húkimet qanday qatnasta boldı?

VIII BÓLIM

XIX ÁSIR AQÍRÍ — XX ÁSIR BASLARÍNDA BUXARA ÁMIRLIGI HÁM XIYWA XANLÍGÍ

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında Buxara ámirliginiń basqarıw sisteması haqqında;
- ▶ Ónermentshilik, ishki hám sırtqı sawda rawajlanıwı haqqında;
- ▶ Jas buxaralılar háreketi rejeleri hám xızmeti haqqında;
- ▶ 1920-jılı Buxara ámirliginiń awdarılıwı haqqında;
- ▶ Xiywa xanlıgınıń siyasiy sisteması haqqında;
- ▶ Jas xiywalılardıń mámlekette reformalar ótkeriwi haqqında;
- ▶ Xiywa xanlıgınıń qulawı sebepleri haqqında bilip alasız.

33-§. BUXARA ÁMIRLIGINIŃ MÁMLEKETLIK DÚZIMI HÁM SOCIAL-EKONOMIKALÍQ TURMÍSÍ

Buxara ámirliginiń jámiyetlik-siyasiy jaǵdayı

Rossiya menen 1868-jılǵı shártnama Buxara ámirligi taǵdirin ózgartirip jiberdi. Ol siyasiy gárezsizlikten ayırılıp, Rossiya protektoratına aylandı. Siyasiy gárezsizliginen ayırılса da,

Buxara ámiri óz puqaraları ústinen sheklenbegen hákimiyatın qolında saqlap qalǵan edi. Buxara ámiriniń siyasiy háreketin tikkeley qadaǵalaw ushın Rossiya imperatorınıń 1885-jılǵı páрманı tiykarında «Rossiya imperatorınıń siyasiy agentligi» (1886-1917) dúzilgen bolıp, ol 1868-jılǵı shártnama shártlери orınlanıwın hám ámirdiń siyasiy háreketin qadaǵalap barǵan.

XIX ásir aqırında Buxara ámirligi aymaǵı Rossiya imperiyası qaramaǵına ótken aymaqlar esabınan qısqarǵan edi. Xalqınıń sanı 2 million adam átirapında bolıp, tiykarǵı jumısı ónermentshilik, diyqanshılıq hám sharwashılıq edi. Paytaxtı Buxaradan tısqarı, Sharjaw, Kitab, Shahrısabz, Denaw kibi qalalar ámirliktiń iri sawda hám ónermentshilik orayları esaplanǵan.

Mámleket islerin basqarıwshı joqarǵı hámeldar *qusbegi* bolıp, ol salıqlar jıyımı qadaǵalawın basqarıp, hákimshilik hámeldarlar quramına basshılıq etetuǵın, jergilikli bekler menen xat-xabar islerin alıp



Buxara qusbegisi. XX ásir basi

baratuğın edi. Qusbegi húkimdarğa ámirliktegi awhal haqqında mağlıwmat beretuğın edi. Barlıq hámeldar qusbegi tárepinen, tek joqarğı hámeldarlardı ámir tayınlanatuğın edi.

Ǵáziyne hám zakat jıyımın basqarğan *diywanbegi* lawazımı áhmiyeti hám ornı jağınan qusbegiden keyin turğan. Sudlaw, notariallıq jumıslar, bilimlendiriw orınların *ruwxaniyeler* basqarğan, *bas qazı* bolsa diniy sudlaw islerine basshılıq etti.

Orınlarda nızamlardıń orınlanıwı, diniy ámellerdiń orınlanıwı, ádepikramlıq normaları, bazardağı táreziler hám ólshepler ústinen baqlaw islerin baslıq basqaratuğın edi. Baslıq bas qazıǵa boysınǵan. Baslıq ózi ámir hám bas qazı aldında mağlıwmat beriwge ózi juwapker bolǵan. Úsh joqarğı hámeldar — qusbegi, diywanbegi, hám bas qazı barqulla Buxarada bolıwı shárt edi. Ámirliktegi bekler hám olardıń mal-múlkin áskerler qorǵaǵan.

Jergilikli hákimiyat — áminler, aqsaqallar hám de bek wákılleri de ruwxaniyeler bolıp, olar ámir pármanların orınlawı shárt bolǵan. Pútkil Buxara ámirliği beklilikerge bólingen. Beklerdi jeke ámirdiń ózi tayınlaytuğın hám lawazımınan bosatılatuğın edi. Bekler átırıpında olardıń tuwısqanları, jaqın adamlarınan tayınlanǵan hámeldarlar toparı jámlengen.

Mámleketti qorǵaw ushın ámirdiń xalıq ıqtıyarlıları hám áskerlerinen saylap alınǵan qos láshkeri bolǵan. Láshkerge topshıbası (topshıláshker) basshılıq etken. Biraq, XIX ásir aqırına kelip ámir láshkeri asıǵıs túrde jıynalatuğın, áskeriy bilimi tómen hám ápiwayı qurallar menen támiyinlengen diyqanlar bolǵan. Bunday láshkerlerdiń bas maqseti — zárúr bolǵanda Ark qarsısında sapqa jıynalıw edi. Láshker tártibi ámelde XIX ásir baslarınan beri reforma etilmegen, áskeriy jumıs sapasız hám armiya qural-jaraqları júdá artta qalǵan dárejede edi.

Mámleket dáramatlarınıń úlken bólimin jeke máplerine sarp-lawshı hámeldarlar hám xızmetshiler mámlekettiń rawajlanıwın az

qaygırmaytuğın edi. Sol sebepli ámirliktiń zárúr sarp-qárejetleri bir-birine tuwısqan hámeldarlar moynına emes, al ápiwayı xalıqqa júklengen.

Ózinizdi sınań!



Rossiya imperatorının siyasiy agentligi — ... Qusbegi — ...
Topshıbası — ... Diywanbegi — ... Láshkerdiń awhalı — ...

Este saqlań!



Jergilikli hákimiyat — áminler, aqsaqallar, beklkler wákil-leri hám ruwxaniylarınan ibarat bolıp, ámir pármanları sózsiz orınlanıwı shárt bolğan.

Salıq hám minnetlemeler. Xalıq kóterilisleri

Ámirliktegi diyqanlardıń kópshiligi tómen kún keshirgen. Sebebi, jer hám jerge islew beriw quralları ámir hám onıń hámeldarları qolında boldı. Ámir Abdulahad Peterburgqa, imperatorğa aldına úlken sawğa menen hár jılı qatnağan. Sonday-aq, Ol Qırım hám Kavkazğa barğanında qımbat baha sawğalardı hám saraylardı satıp alar edi. Bul ádeti úlken sarp-qárejetlerdi talap etip, usı qárejetler ápiwayı xalıqqa awır júk bolıp túsetuğın edi.

Buxara ámirliğinde tiykarǵı salıqlardı xalıqtıń 90% in qurawshı diyqanlar tóleytuğın bolğan. Bul salıqlardı tólew ushın olar sawdagerler, sútxorlar, iri jer iyelerine tiyisli jerlerde arzımağan haqı esesine islewge májbúr edi. Nátiyjede awır zulımlıqqa shıdamağan xalıq ashıq túrde narazılıq bildirdi. Bul narazılıq bildiriwleriniń kópshiligi stixiyalı, uyımlaspağan bolsa da, olar ámirliktiń eski basqarıw usılınıń óz áhmiyetin joytqanlıǵın kórsetedi. Diyqanlardıń kópshiligi salıqlardıń kópliginen kriziske ushırap, awıllardan qalağa kelip jallanıp islewge májbúr bolğan.



Buxara ámiriniń Peterburgke keliwi



Abdulahadxan imperator aldında

matlarga óz aldına jıyım — **tanabona** tólengen.

Diyqanlar hákimiyat wákılleri olardıń jerlerin iyelep alıwınan, jergilikli hákimiyat hám sud hákimiyatı xızmetkerleriniń paraxorlıǵı hám de aldawshılıǵınan azap kóretuǵın edi. Álbette, diyqannıń salıq tólewge pulı bolmasa, onıń mal-múlki tartıp alınǵan. Kriziske ushıraw, jarlılasıw, hámeldarlardıń óz wákilliklerin jeke máplerine paydalanıwları diyqanlardı kóteriliske shıǵıwǵa májbúr etti. Nátiyjede, ámirliktegi eń iri kóterilislerden biri 1885-jılı Baljuwan bekliginde xalıqshıl Vose isimli adam jetekshiliginde kóteriliske shıqtı. Izbe-iz ashlıq jıllarınan keyin baljuwanlı diyqanlar birinshi márte 1885-jılı mol hasil jıynap alǵan edi. Salıq jıynawshılar bolsa tek ǵana sol jıl ushın emes, al ótken hasil az jıllar ushın da xiraj tólewdi talap eti. Bunday salıq óndiriwdi ádalatsızlıq dep bilgen diyqanlar onı tólewden bas tarttı. Ámeldarlar zorlıǵı hám sociallıq zulımlıq qurallı kóteriliske shıqqan mıńlap diyqanlar Vose átirapında birlesti.

1885-jıl iyul ayınıń aqırǵı kúnlerinde kóteriliske shıqqan diyqanlar hám ámir Muzaffar láchkeri arasında sawash boldı. Tayarlıq kórmegen hám miynet quralları menen kóshege shıqqan diyqanlar jeńiliske ushıradı. Kóterilis jolbasshısı, atap aytqanda, Vose de qolǵa alınıp, óltirildi. 1888-jılı Kulab bekliginde baslanǵan iri diyqanlar kóterilisi Pamir shegara áskerleriniń járdemi menen bastırıldı. 1889-jıl may ayında Kalif bekliginde de kóterilisler bolıp ótti.

Ózińizdi sınań!

Kafsan — ...

Tanabona — ...

Doruǵayı muzd — ...

Vose — ...

Este saqla!



1885-jılı Baljuwanda, 1888-jılı Kulab bekliginde, 1889-jil may ayında Kalifte diyqanlar kóteriliske shıqtı.

Ónermentshilik

Bul payıtta ónermentshilik tarawında óndiristiń tiykarǵı tarawınan biri gilem hám kiyiz tayarlaw bolǵan. Buxara gilemlerine shet ellerde de talap úlken bolıp, ámirlik sawdagerleri olardı kóp muǵdarda shet elge, Rossiyaǵa alıp barıp satatuǵın edi. Bunnan tısqarı Orta shıǵıs mámleketleri, Túrktan bazarlarında da Buxara gilemleri kóp qarıydarǵa iye edi. Ishki hám sırtqı bazarlarda Buxara jip-gizleme tawarları, terishilik, zergerlik, gúmis hám altınnan islengen buyımları, boyaw hám sabın ónimleri de belgili bolǵan.

Ámirliktiń derlik barlıq qalalarında sheber zergerler miynet etetuǵın ustaxanalar bar edi. Olar islegen buyımlardıń barlıǵı ózine tán názik naǵıslar menen bezetiletuǵın edi. Buxara gúlalshılıq buyımları bazarı da qarıydarlı bolıp, gúlalshılar ámirlik qalalarında keń tarqalǵan edi.

Buxara ámirliginde burınnan rawajlanıp kelgen ózine tán kórinistegi ónermentshilik bolǵan. Ónermentshilerdiń tiykarǵı dáramatları esapsız salıqlardı tólewge ketken. Sol sebepli olar óz ustaxana hám kárxanaların jáne de rawajlandırıw hám jetilistiriw ushın qosımsha qárejetke iye emes edi.

Sawda-satıq qatnasıqları

XIX ásirdiń aqırında Buxara ámirligi Rossiya, Awǵanstan, Hindstan, Iran hám Kavkaz benen sawda qatnasıqlarına iye bolǵan. Buxara, Sharjaw, Karki, Termiz hám Kogon(Jańa Buxarada) da Rossiya firmalarınıń basqarma hám zat saqlaw orınları bolǵan.

Buxara ámirligi aymaǵı úlken payda keltiretuǵın tranzit sawda ushın da qolay edi. Rossiya hám Awǵanstan ortasındaǵı barlıq saw-



**Jip iyiriwshi ónermentshiler.
XX ásir basi**

da jollari Buxara ámirliġi arqalı ótetuġın edi. Rossiya Buxara arqalı Awġanstanġa úlken muġdarda shiyshe buyımlar, maqpal, shıt, kúkirt hám kerosin shıġaratuġın edi.

1887-jılı ámirlik aymaġı arqalı dáslepki temirjol ótkizildi. Buxaradan 15 kilometr aralıqta Jańa Buxara stanciyası qurılısı baslap jiberildi. Bul jerde ámir sarayı hám Rossiya siyasiy agentiniń imaratı da qurıldı. Bunnan bilay Buxara ámirliġi temir jol arqalı Tashkent, Orenburg hám Moskva menen baylanıstı. 1888-jılġa kelip Buxara ámirliġi aymaġında rus awılları payda bola basladı. Buxarada Rossiya mámleketlik banki bólimi ashıldı. Bunnan basqa eki paxta tazalaw zavodı, Evropa úlgisindegi eki miymanxana qurıldı. Eski Buxaradaġı qusbegi úyi hám Rossiya imperatorınıń siyasiy agentliġi imaratı birinshi payda bolġan telefon baylanısı menen baylanısqan edi.



Atamalar túsiniġi

Stixiyalı — birlespegen, durıs shólkemlestirilmegen háreket.
Notariallıq jumıslar (*latınsha* — *xatker (kotib)*) — yuridikalıq hám basqa hár túrli hújjetlerdi tastıyıqlaw isleri.



Juwmaqlardı shıġaramız!

- ▶ Buxara ámirliġiniń Rossiya menen 1868-jılġı shártnaması.
- ▶ Rossiya, Awġanstan, Hindstan, Iran menen sawda-satıq.
- ▶ 1887-jıl — Buxara ámirliġi arqalı temir jol qurılısı.
- ▶ Ámir Muzaffar — salıqlardıń asırılıwı, zulımlıqtıń kúsheyiwi hám Vose kóterilisi.



Soraw hám tapsırmalar

1. Buxara ámirliġiniń Rossiya menen 1868-jılġı shártnaması mámlekettiń keyingi rawajlanıwına qanday tásir tiygizdi?
2. Buxara ámirliġiniń qusbegi, diywanbegi, bas qazı kibi hámeldarları moynına qanday wazıypalar júkletilgen edi?
3. Vose kóterilisiniń sebepleri nelerden ibarat edi?
4. Kóteriliske shıqqan xalıq tárepinen qanday qátelerge jol qoyıldı?
5. XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında Buxara ámirliġinde tovar-pul qatnasıqları rawajlanıwına qaysı faktorlar tásir tiygizdi?

34-§. «JAS BUXARALÍLAR» HÁREKETI HÁM BUXARA ÁMIRLIGINÍ SAPLASTÍRÍLÍWÍ

Jas buxaralılar

XX ásir baslarında Buxara jámiyetlik turmısında bir-birine qarama-qarsı eki küsh payda boldı. Birinshisi—Buxaranıń siyasiy turmısın demokratiyalıq tiykarda qayta qurıw, onıń ekonomikasın rawajlandırıw, aldınğı mámleketler qatarına kóteriliwi ushın gúresiwshi Jas buxaralılar. Ekinshisi—diniy fanatikler, hárqanday jańalıq hám reformalardıń dushpanı bolğan qatlam wákılleri edi.

Jas buxaralılar siyasiy háreket sıpatında 1910-jıldan xızmet kórsete basladı. Olar Buxara alğa ilgeriletiwshilerdiń jetik gayratkerleri (Abdulvahid Burxanov, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Fayzulla Xojaev, Usman Xoja, Abduqadir Muhitdinov, Musajan Sayidjanav hám basqalar) bolıp, Buxaranı burınğı ámir húkimdarlıǵınan qutqarıp, respublika dúzimin ornatiwǵa háreket etti. Jas buxaralılar Buxarada jańa usıl mekteplerin dúzdi. Bul mektepler ushın hár túrli sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları jazıldı. «Buxoroi sharif» hám «Turon» gazetaları basıp shıǵarıldı.

Ámir Alımxan reformaları

Ámir Abdulahadtan soń Buxara taxtın onıń balası Sayid Alımxan (1910–1920) iyeledi. Onı 1893-jılı ákesi Peterburgqa oqıwǵa jiberdi. Bul jerde ol 3 jil dawamında áskeriy isler hám mámleketti basqarıw tiykarların úyrendi. Ámirlik taxtına otırǵan Sayid Alımxan Buxarada mámlekettiń tiykarların hám diniy sistemanı ózgerťkisi kelmedi. Biraq, Rossiyadaǵı waqıyalar hám ámirliktiń ózindegi qarsı háreketler onı shara-ilajlar kóriwge hám Jas buxaralılardıń (jadidler) mámleketti demokratiyalastırıw hám reformalar ótkeriw haqqındaǵı talaplarına kelisim beriwge májbúr etti.

1917-jil Rossiyadaǵı fevral waqıyaları sebepli Buxara siyasiy turmısındaǵı janlanıw, siyasiy ózgerislerdiń Buxara ámirliginde de tákirarlanıwınan saqlanıw ámirdi ayırım reformalardı ámelge asırıwǵa iytermeledi. 1917-jil báhárinde bas qazı ámir qabıllawxanasında mámlekette reformalar ótkeriwge wáde



Ámir Alımxannıń jaslıǵı



**Buxara ámiri
Alimxan.**

berdi. Ol ámiridin bar dúzim tiykarlarin ózger-
peytuğın hám xalıqtın awhalın jaqsılawğa qatnası
joq pármandı oqip esittirdi.

Pármanda ádil sudlaw, xiraj, zakat hám bas-
qa salıqlardı óndiriwdin turaqlı tiykarlarin jara-
tıw haqqında ayttı. Sanaat hám sawdanı rawaj-
landırıwğa da itibar qarattı. Hámeldarlarğa xız-
metine baylanıslı qosımsha ústeme haqı alıw
qadağan etildi. Bunın ornına mámleket tárepinen
qatañ belgilep qoyılğan is haqı shólkemlestirildi.

«Soñ biz tárepimizden— delinedi pármanda, ay-
rıqsha, sháriyat ámiri menen mámlekette paydalı
bilimlerdi rawajlandırıw hám qollap-quwatlaw shara-ilajları kóriledi».

Sonday-aq, ámir óz ğáziynesinen basqa oz aldına mámleket
ğáziynesin dúziwge, mámleket zárúrlıklarindegi kiris hám shıǵıslardı
anıq esaplap barıwshı byudjet belgilewge de wáde bergen edi.
Pármanda baspaxana ashıw, tutqınlardı zindannan azat etiw haq-
qında wádeler berildi. Mine usı maqsette paytaxtta jasawshı «as-
hıq pikirli hám aqıllı» adamlardan «assambleya» (májilis) dúzetuđın
«millet» ti saylaw da kózde tutilğan edi.

Párman úlken wádeler tiykarında dúzilgen bolsa da, jadidlerge
gúman oyattı. Jas buxaralılar jetekshileri (pármandı ámelge asırıw
maqsetinde dúzilgen komitet *Jas buxaralılar komiteti* dep atalğan)
ózleriniń reformalar haqqındaǵı pikir-tartıslarında bir sheshimge
kele almadı. Maxmudxoja Behbudiy, Mollaxan ulı, Mırza Ğulam
saldamalı, basıq háreketler menen pármandı qollap-quwatlağan,
radikal háreket tárepdarları Fayzulla Xojaev, Abdurauf Fitrat hám
Usman Xojalar tereñ reformalar ótkeriwdi talap etip, ózleriniń
tárepdarların tez miting ótkeriwge shaqırdı.

1917-jıl 8-aprelde jadidler Karki hám Buxarada miting ótkerdi.
Buxarada mitingke toplanğan 150 adamğa Fayzulla Xojaev hám
Abdurauf Fitrat basshılıq etken. Uranlarda «Jasasın Ámir!» qatarında
«Erkinlik, Ádalat, Musavvat!» mazmundaqı shaqırıqlar da bar edi.
Mitingke shıqqanlar Arkqa shekem jetip kelgeninde ámir sarbazları
olardı toqtatıwğa buyırıq aldı. 200 piyada hám 300 atlı sarbazdan
ıbarat ámir áskerleri mitingke shıqqanlardı tarqatıp, qamaqqa ala
basladı. Bunnan basqa Ark orayın reformalarğa qarsı shıqqan 7
mıñnan ziyad birqansha uyımlasqan mollalar toparı iyelep aldı.

Mollalar Arkqa jaqin bariwga táwekel etken adamdı óltiriw menen qorqıttı. Mitingke shıqqanlarğa taslar jawdırılıp, urdı hám masqaraladı. 30 dan ziyat mitingke shıqqanlar qamaqqa alındı.

Buxaradağı waqıyalar jadidlerdi sergeklendirdi. Bilimli húkimdar sıpatında kóringen Sayid Alımxannıń xalıq arasında húrmeti qalmadı.

Óziniñdi sınan!

«Jadidler yaki jas buxaralılar partiyası quramı yamasa jazılmay qalğan rejeler» – ... **«Jas buxaralılar – ... Pármangá muwapıq – ...**

Buxara ámir- liginiñ qulawı

Aman qalğan jadidler 1917-jılı bolshevikler tárepinen iyelengen Túrktangá qashtı. 1920-jıl yanvarda Tashkentte ornalasqan jas buxaralılardıń sol bólegi Fayzulla Xojaev basshılıgında «Revolyuciyashı jas buxaralılardıń Túrktandagı oraylıq byurosı»n dúzdi. Biraq, bul shólkem abıroylı siyasiy ózinde kúshlerdi birlestirmegen. Bul shólkem Orta Aziyanı pútkilley basıp alıp, onı bolshevikler qol astında bolğan jańa mámleket quramına qosıp alıwga háreket etken kolonizatorlardıń güres quralına aylandı.

Fayzulla Xojaev basshılıq qılğan Jas buxaralılar hám bolsheviklerdiń birgeliktegi háreketleri menen Buxarada mámleketlik awdarıspaq tayarlandı. Usı maqsette «Tań» jurnalı hám «Ushqın» gazetası basıp shıǵarıldı.

Jas buxaralılar ámiri taxttan awdarıwdıń siyasiy hám úgıt-násiyat tiykarların tayarlawga kiristi. Olardıń baslaması menen 1920-jıl 29-avgustta Charjawda kóterilis shólkemlestirildi. Bul jerde Waqıtsha revolyuciyalıq komitet dúzilip, ol Rossiya húkimetinen járdem sorap, ótinish penen múrájáát etti. Sovet mámleketi jaqsı qurallanğan armiya hám jergilikli xalıqtı qorqınıshqa salıwshı áskeriy aviaciya menen támiyinlengen iri áskeriy bólimlerdi Buxaraǵa tasladı. Ámir hám onıń áskerleri heshqanday qarılıq kórsete almadı. Bunday jaǵdaydan shıǵa almaǵan Ámir Sayid Alımxan óz shańaraǵı hám keńsesindegi hámeldar-xızmetkerler menen Awǵanstan tárepke qashıp ótti.



Fayzulla Xojaev

1920-jil 2-sentyabrde bolshevikler armiyasi áskerleri Buxaraǵa kirdi. 6-oktyabrde Buxara Xalıq Sovet Respublikası hám Fayzulla Xojaev bassılıǵındaǵı birinshi húkimet Xalıq Inspektorlar Keńesi dúzilgenligi járiyalandı.



Óziniñdi sınañ!

1920-jil 29-avgustta ...

Waqıtsha revolyuciyalıq komitet – ...

1920-jil 2-sentyabrde ...

F.Xojayev – ...

Tariyxıy hújjet

Buxara ámirligi ǵáziyinesi haqqında

Buxara ámirliginiñ bas wáziri — qusbegi Mirza Nasrullaniñ dúzgen dizimi boyınsha: Buxara altını 1148380 dana, rus altını — 4365100 dana, quyma gamburg altını — 17 dana, gúmesi — 45 tonna, rus gúmesi — 22 tonna 160 kg, Buxara teńgesi — 62834780 dana, Buxara mıs teńgesi — 13 tonna, altın untaǵı — 1 tonna, iri brilantlar — 3483 karat, buyımlargá tigilgen brillantlar — 968 karat, qımbat bahalı taslar — 8617 karat bolǵan. Ámir Alımخان qolındaǵı rus sanaat bankleri akciyalariniñ qunı 33 million swm. Ǵáziyesinde 100 mın Rossiya imperiyası pulları bolǵanı da kórsetilgen.



Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Jas buxaralılar háreketi.
- ▶ 1910-jil taxtqa Sayid Alımخان otırdı.
- ▶ Reformalar ótkeriwge urınıqlar, mitingler.
- ▶ 1920-jil 29-avgustta Sharjawda kóterilis shólkemlestirildi.
- ▶ Buxara ámirligi tamamlanıp, 1920-jil BXSР dúziledi.



Atamalar túsinigi

Fanatik (*arab tilinde — júdá pidayı*) — dinge qattı berilgen, onıñ qaǵıydalarına bile tura ámel etiwshi.

Radikal (*latinsha — túpten*) — keskin hám qatal sharalar tárepdarı.

Waqıtsha (*arab tilinde*) — waqtınsha, belgili múddetke dúzilgen húkimet.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jas buxaralılar háreketinen nelerdi bilip aldınıız?
2. Ámir Sayid Alımıxan óz mámleketinde qaysı maqsette reformalar ótkeriwge urınıp kórdi?
3. Jadidler baǵdarlaması ámir Alımıxan gózlegen reformalardan nesi menen ajıralatuǵın edi?
4. Buxara ámirliginiń qulawı sebeplerin sanap beriń.

35—36-§§. XIX ÁSIRDIŃ AQIRÍ — XX ÁSIR BASLARÍDA XIYWA XANLÍGÍNÍN MÁMLEKETLIK DÚZIMI HÁM SOCIAL-EKONOMIKALÍQ JAǒDAYÍ

Xanlıqtıń jámiyetlik-siyasiy dúzimi

Xiywa xanlığı ústinen patsha húkmeti óziniń protektorat aymaǵı sıpatında qatań baqlaw ornattı. Xan ústinen baqlaw maqsetinde 7 adamnan ibarat Keńes (diywan) dúzilip, olardıń tórtewi patsha húkmeti wákılleri edi.

Ámiwdáryanıń dáslep Xiywa xanlığı qaramaǵında bolǵan hám Gandimiyon shártnamasına muwapıq Rossiya imperiyası iqtıyarına ótken oń jaǵası aymaǵında Túrktan general-gubernatorlıǵınıń Ámiwdárya bólimi dúzilgen edi. Onıń baslıǵı sol waqıtta Rossiya imperiyasınıń Xiywa xanlığındaǵı wákili sıpatında mámleketti basqarıwda xannıń barlıq háreketleri ústinen baqlawdı ámelge asıraǵan. Xanlıq mıń jıllıq tariyxqa iye hám ózbek xalqınıń mádeniy rawajlanıwında áhmiyetli rol oynanǵan túrkiy ruw qońıratlarǵa tiyisli áwlad wákılleri tárepinen basqarǵan monarxiya edi.

Xan sheklenbegen hákimshilik-sudlaw hám áskeriy hákimiyatqa iye edi. Ol mámleketti qońırat ruwı aqsúyekleri, saray xızmetkerleri hám joqarı ruwxaniyeler toparı kúshine súyenip basqarǵan. Xan hákimiyatı óz xalqınıń máplerinen göre kóbirek tar kólemdegi hámeldarlar mápinen kelip shıǵıp jumıs alıp baratúǵın edi.

Xiywa xanlığında áskeriy bólim xalıq qarsılıq háreketin bastırıw hám mámleket



Xiywa xanlığının bas wáziri

bir pútinligin saqlaw ushın gúres quralı edi. Bul armiya jaqsı sólkemlespegen, áskeriy tártip-intizamı bos, júdá ápiwayı quralanǵan edi. Xanniń turaqlı ákeriy bólimi jasawılbası basqaratuǵın 1,5 mıń adamnan ibarat edi. 1873-jıldan baslap Xiywa áskerleri tek ishki tártipti saqlaw wazıypasın ǵana orınlaǵan.

Xanlıq hákimshilik jaqtan 18 beklık hám 2 nayıplıqqa bólingen edi. Olardan eń irileri Xazarasp, Úrgenish, Qıyat, Góne Úrgenish, Xojeli, Qońırat esaplanǵan. Olardıń hárbirine xan tárepinen tayınlanǵan bek yamasa hákim basshılıq qılǵan. Xiywa qalası hám onıń dógeregi tikkeley xanniń iyeliginde bolǵan. Basqarıw apparatındaǵı lawazımlı shaxslar diyqan hám ónermentshilerden jıynalatuǵın salıqlar esabınan kún keshiretuǵın edi.

Mehtar (bas wázir) hám *diywanbegi* (diywanxana juwapkeri) xanniń joqarǵı hámeldarları hám jaqın masláhátshısı bolǵan. Xanlıqtaǵı sudlaw sistemasında ólim jazası qollanılatuǵın edi.

Islam dini ruwxanıyları mámlekettegi jámiyetlik-siyasiy turmısta úlken tásirge iye edi. Xiywa Buxaradan keyingi islam dini oraylarınan esaplanǵan. Qalada 160 tan artıq meshit hám dindarlardıń zıyarat ornına aylanǵan 60 tan ziyat áwliyenıń qoyımshılıǵı bolǵan. Mámlekette 1,5 mıńǵa jaqın mektepler jumıs alıp bardı. Bul mektepti pitkergerlerdiń ayırımları joqarǵı (medirese) oqıw jurtında oqıwdı dawam ettirip, 10 jılǵa shekem bilim alatuǵın edi. Bunda tiykarǵı pánler sıpatında arab grammatikası, islam huqıqı hám filosofiyası, sonday-aq, qosımsha túrde elementar arifmetika hám geometriya oqıtılatuǵın edi. Medirese oqıwshıları imtixan sınaqları tapsırılǵannan soń bosap qalǵan qazılıq, imamlıq yamasa qandayda bir abraylı lawazımlardı iyelewi múmkin edi.

Este saqlañ!



Xiywa xanı mámleketti ózine tiyisli bolǵan qońırat qáwimi aq súyekleri, saray xızmetkerleri hám joqarǵı ruwxaniyeler toparı kúshine súyenip basqarǵan.

Óziniñdi sınañ!

Jasawıl bası — ...

Mehtar — ...

Qońıratlar — ...



Jerge islew beriw. XIX ásirniń aqırı

Jer iyeligi

Jer mámleket baylıǵınıń birlenshi faktorı. Bul baylıq diyqanlar miyneti arqasında qolǵa kirgiziletuǵın edi. Diyqanlar miyneti jer ónimdarlıǵın asırıw hám óndiristi rawajlandırıwǵa qaratılǵan. Bul boyınsha Xiywa xanlıǵı diyqanları da tájiriynedi. Xanlıqta ǵalle awıl xojalıǵınıń tiykarǵı tarawı bolıp, tiykarınan, salı, júweri hám sulı kóplep jetistirildi. XIX ásirniń 90-jıllarınan baslap Rossiya menen sawda-satıqtıń rawajlanıwı nátiyjesinde paxta jetistiriwge qánigelestiriw de tez ótti.

Xanlıqtaǵı jerlerdiń tiykarǵı bólegi xan hám onıń hámeldarlarına tiyisli edi. Bunnan tısqari xan hám onıń hámeldarları, tuwısqanları salıqtan azat etilgen.

Jer maydanlarınıń úlken bólegi diniy orınlar iyeliginde bolıp, xanlıqtaǵı barlıq suwǵarılatuǵın jerlerdiń 40% ti meshitler mülki esaplanǵan. Atap aytqanda, 64 meshit hám medirese XIX ásirniń aqırǵı shereginde 205 mıń tanabtan artıq jerge iyelik etken. Bul xanlardıń dindarlǵa bolǵan hürmet-izzetiniń kórinisi edi. Atap aytqanda, waqım jerleri de XIX ásirniń aqırında derlik 4 mıń ruwxaniyeler shańaraǵı barlıq salıqlardan azat etilgen.

Salıqlar hám minnetlemeler

1873-jıldan soń hasıldar jerlerdiń úlken bólegi Rossiya iyeligine ótiwi aqıbetinde xanlıq hákimiyatı sarp-qárejetlerge bolǵan zárúrliklerin jańa salıqlardı engiziw yamasa aldınǵıların asırıw jolı menen qaplay basladı. Xiywa xanlıǵında hár túrli minnetlemeler, turaqlı yamasa ayrıqsha jaǵdaydaǵı salıqlardıń derlik 25 túri bolǵan. Diyqanlar

salgirt — jer salığı, **zakat**, **shóp pulı** — otlarlardan paydalanganı ushın salıq, turaq jaylardan **otaw salıqların** tólegen.

Bunday salıqlardan tısqarı diyqanlardıń minnetlemeleri arasında suwǵarıw sistemasın támiyinlew, jańaların qurıw eń awırı edi. Xiywa diyqanları hár jılı kanallardı tazalawǵa, kópirlerdı ońlawǵa shıǵatuǵın edi. Bul jumıslarǵa diyqanlar óz jumıs quralları hám azıq-awqatı menen keletuǵın edi. Májbúriy jumısqa shıqpaǵanlar bolsa belgili muǵdardaǵı qárezetti gáziynege tólewı shárt bolǵan. Xan pármanların járiyalawshı jarshı óz paydasına **afanak pulı** jıynaǵan bolsa, jumıs baqlawshısı hám qánigesi de óz úlesin alıwǵa háreket etken.

Diyqanlar xalıqtıń 90% ke jaqının qurasa da, suwǵarılatuǵın jerlerdiń tek 5% ne iyelik etti. Jersiz hám az jerli diyqanlar bolsa iri jer iyeleriniń hám waqım jerlerinde ijarashı sıpatında islep beretuǵın edi. Diyqanlar úlespay yamasa hasıldıń teń yarımını esabına miynet qılǵan. Jumıslar juwmaqlanǵanнан keyin, ádette, jer iyesine hasıldıń 40—50% i berilgen. Teń yarımına islewshiler bolsa **yarımshılar** dep atalǵan. Jeri de, ásbap-úskeneleri de, jumıs isleytuǵın haywanı da bolmaǵan diyqanlar jer iyeleri qolında hár túrli shártlerge kónip islewge májbúr edi.

Usı tárizde xanlıqta jersiz diyqanlar sanı jıldan-jılǵa ósip bardı. Olar xanlar, bekler hám hámeldarlarǵa gárezli bolıp qaldı. Bul proceslerdiń barlıǵı Xiywa xanlığının uluwma ekonomikalıq hám jámiyetlik awhalına óziniń unamsız tásirin tiygizdi.



Xiywa xanlığı qorıqshıları. XX ásir basi

Ózinizdi sinan!

Salgirt — ...
Afanak puli — ...

Shóp puli — ...
Qarizdar diyqanlar — ...

Sanaattin rawajlanıwı

XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında úy ónermentshilik óndirisi ele saqlanıp kiyatırǵan edi. Onda jip iyiriw, toqımashılıq, ayaq kiyimleri, gilemler, kiyizler hám t.b. tayarlangan. Derlik hárbir awılda terishi, etikshi, bozshı, boyawshı, juwazshı hám basqalar xızmet kórsetken. Olardıń bazıları jergilikli bazarlardaǵı ustaxanalarda miynet etti.

Orta Aziyanıń Rossiya, qazaq júzleri, Kavkaz, Iran menen sawda qatnasıqları rawajlanıwı ishki sawda-satıqtı janlandırdı. Bazar qatnasıqlarınıń rawajlanıwı tovar-aqsha qatnasıqlarınıń tez ósiwine imkan jarattı. Qalalardıń awıllarǵa salıstırǵanda tez rawajlanıwı jańa qalalardı payda etti hám eskileriniń rawajlanıw procesin tezlestirdi. Bul mámlekettiń ekonomikalıq turmısında qalalardıń áhmiyetiniń artıwına alıp keldi. XX ásir baslarına kelip Xiywa, Jańa Úrgenish, Qońırat, Tashawız, Gúrlen sıyaqlı qalalar social-ekonomikalıq hám mádeniy oraylarına aylandı. Boǵot, Moynaq, Taxta sıyaqlı jańa qalalar júzege keldi.

Bul qalalarda jergilikli hám Rossiya qospa kárxanalarınıń basqarmaları, sanaat kárxanaları jaylasqan edi. Mısalı, Jańa Úrgenish qalasında on bir paxta tazalaw zavodı (olardan altawı jergilikli isbilermenlerge tiyisli edi), eki may zavodı sabın hám kán zavodı, bir digirman bolǵan. Bunnan tısqarı Jańa Úrgenshte Rossiya — Aziya hám Sibir sawda bankiniń bólimleri, pochta-telegraf basqarması, komissiyalıq hám qamsızlandırıw jámiyetleriniń wákillikke iye bólimleri ashılǵan. Gúrlende de rossiyalılarǵa hám jergilikli qarjılandırıwshılarǵa tiyisli kapital jámlengen edi. Bul qalada, tiykarınan, paxtanı tasıw menen shuǵıllanǵan Rossiya sawdagerleriniń 10 basqarması hám jergilikli isbilermenler — aǵa-ini Rizaevlar, P.A.Manuilov, S.Maxsum, S.Tajiniyazov, T.Salijanov hám basqalardıń jámi 9 paxta tazalaw zavodları jaylasqan edi. 1909-jılǵa kelip Xiywa xanlıǵında 81 sanaat kárxanası isleytuǵın edi. Sanaattin qalıplesiwi 1910—1915-jılları jáne de jedellesip, kerosin hám neft penen isleytuǵın 40 sanaat kárxanası qurıldı.



Xorezm ónermentshilik ónimleri. XIX ásir basi

Este saqlañ!



Rossiya tovar ónimleri Orta Aziya bazarlarına tez kirdi. Nátiyjede jergilikli islep shıǵarılatuǵın ónimler kriziske ushıradı.

Rossiya menen sawda baylanısları

Türkstan ülkesiniń koloniyaga aylanıwı processinde Rossiya imperiyası hám jergilikli kapital sherikligi júzege keldi. Jergilikli isbilermenler xızmeti, milliy kapital wákilleriniń qarjılar dáramatı Rossiya bazarı ónimlerine tikkeley baylanısqan edi. Olar eki mámleket arasında bazar qatnasıqların rawajlandırıw ushın qospa bank birlespele rin dúziwge háreket etti. 1909-jılı Rossiya — Aziya banki hám Madiyarov — Baqqalov kapitalın birlestirgen «A-Meta» sindikati dúzildi. Sindikat hár jılı Rossiyaǵa derlik 3 mın tonna paxta shiyki zatın eksport etetuǵın edi hám jońıshqa tuqımın satıp alıw boyınsha jeke húkimdarlıqtı ornatqan edi. Rossiya kapitalı protektoratı bolǵan Xiywa xanlıǵında ózi ushın zárúrli shiyki zat bazasın jarattı. Bul jerdegi isshi kúshiniń arzanlıǵı hám 1873-jılǵa Gandimiyon shártnaması bántlerine muwapıq jergilikli bazarda monopol dárejese sabınan úlken dáramat alıw tezlesti.

Rossiya kapitalınıń ámeliyatları sebepli Orta Aziyada ishki bazar imkanıyatları biraz keńeydi. Tovar-aqsha qatnasıqları rawajlanıp, onıń tiykarında jańa sawda-sanaat orayları qalıplesti. Mayda sawda-

gerler shay, manufaktura ónimleri, qant, samovar siyaqli qıt tovarlardı eń alıs awıllarǵa da alıp barıp sattı. Sanaattıń bir tárepleme hám tómen rawajlanıwı mámleket ekonomikasında jetekshi ónermentshilik-toqımashılıq óndirisiniń saqlanıp qalıwına alıp keldi. Sebebi bul ónimler eski bay ónermentshilik islep shıǵarıwı dásúrleri tiykarında tayarlanatuǵın edi.

Ózinizdi sınan!

**1910—1915-jılları ... sanaat kárxanası qurıldı.
Mayda sawdagerler — ... menen shuǵıllanǵan.**

A-Meta — ...

Ónermentshilik hám ishki sawda

XIX ásir aqırı hám XX ásir baslarında ayırım elatlar ónermentshilik óndirisiniń ol yaki bul tarawına qánigelesiwi procesi baqlandı. Metaldı qayta islewshi tiykarǵı ustaxanalar Buxara, Xiywa, Jańa Úrgensh, Shımbay, Xazarasp, qalalarında jaylasqan edi. Bul jerde ketpenler, tırma tisi, bel-gúrekler, baltalar, taǵalar, ıdıs-tabaqlar hám t.b. islenetuǵın edi. Teri islewshi óndiris Buxara, Xiywa, Xanqa, Jańa Úrgensh, Xojeli hám basqa oraylarda rawajlandı. Qaplar hám arqanlar, tiykarınan, Jańa Úrgenshte tayarlanǵan. Gilem hám kiyizler Porsu, Alieli, Góne Úrgensh, Ğazawat kibi ónermentshilik orınlarında islep shıǵarılatuǵın edi. Sol waqıtta Orta Aziyanıń derlik barlıq qalalarında toqımashılıq, sopol ıdıslar hám zergerlik buyımların islew rawajlanǵan edi.

1885-jılı Kaspiy artı temir jolınıń qurılıwı hám 1887-jıl aqırında Ámiwdárya flotiliyasınıń dúziliwi Rossiyaǵa baǵınıshlılıǵın jáne de kúsheyttirdi. Burın sawda-satıq, tiykarınan, qurǵaqlıqtaǵı kárwan jolları arqalı alıp barılsa, endi júklerdiń úlken bólegi temir jol arqalı hám paraxodlar menen Ámiwdáryanıń joqarı aǵımı boylap tasılatuǵın boldı. Bunday jańalıqlar Rossiya imperiyası paydasına xızmet etip, oǵan koloniya bolǵan mámlekettiń artta qalıwına, qalaberse, ónermentshilik islep shıǵarıwı bir qatar tarmaqların kriziske alıp keletuǵın edi.

Ekonomika tarawındaǵı mámleket siyastı da ónermentshilik óndirisi rawajlanıwına unamsız tásir etti. Xanlıq hám jergilikli hákimiyat ónermentshilerdi hár qıylı salıqlarǵa kómp tasladı.



Qos dárwaza

Hár bir ónermentshilik ustaxanalariniń iyeleri hámeldarlarga sawǵalar beriwi, dáramatlarına sáykes kelmeytuǵın salıqlardı tólewı lazım edi. Sonlıqtan, olar jańa texnologiyalardı eńgiziwge múmkinshiligi bolmay qalatuǵın edi.

Toqımashılıqta *cex birlespeleri* orta ásirlerdegi kóriniste saqlanıp qaldı. Oǵan usta, ustanıń járdemshisi hám shákirt kiretuǵın edi. Kredit berip turǵan bay cexqa basshılıq etti. Ónermentshiler islep tapǵan pullarınıń birqansha bólegin áwliyeler hám ruwxıy ustazlar húrmetine qayır-saqawatqa berip, gáziynege kóp salıqlar tóleytuǵın edi. Ustanıń járdemshisi hám shákirtler awhalı awır bolıp, olardıń jumıs kúni sheklenbegen edi. Ustanıń járdemshisi alǵan avans esesine islep beriwge májbúr bolǵan. Alǵan avansınıń hámмесin tólemegenshe ustaxanadan kete almaǵan.

Rossiya imperiyasınan arzan bahadaǵı sanaat tovarlarınıń keliwiniń kóbeyiwı jergilikli kárxanalardıń buyımlarına talaptı páseytti. Jergilikli tovarlar, jipler, gúlalshılıq, shoyın hám mıstan islenen buyımlardıń keskin azayıwına alıp keldi.



Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 1909-jılı — Xiywa xanlığında 81 sanaat kárxanası islep turǵan.
- ▶ 1885-jılı Kaspıy artı temir jolınıń qurılıwı hám 1887-jıl aqırlarında Ámiwdárya flotiliyasınıń dúziliwi.
- ▶ Toqımashılıqtıń rawajlanıwı.



Atamalar túsiniği

Sindikát (*grekshe — birgelikte islew*) — bir túrdegi ónimler islep shıǵaratuǵın kárxanalardıń birlespesi.

Monopoliya (*grekshe — jeke satıw*) — ekonomikanıń bir tarawındaǵı jeke húkimdarlıq.

Toqımashılıq — úyde jallanıp islenetuǵın ónermentshilik.



Soraw hám tapsırmalar

1. Sanaattıń rawajlanıwına qaysı faktorlar tásir etti?
2. XIX ásir aqırını — XX ásir baslarında tovar-aqsha qatnasıqları rawajlanıwına neler imkaniyat jaratıp berdi?
3. Ishki hám sırtqı sawda rawajlanıwın salıstırıń. Olardan qaysı biri jaqsıraq rawajlangan?
4. Kaspiy artı temir jolı qurılıwı Rossiyaǵa gárezligin qanday baǵdarda kúsheyttirdi?
5. XIX ásir aqırında ónermentshilik ustaxanaları qanday kóriniste bolǵan?
6. Xan hám onıń hákimiyatı háreketlerin patsha húkimeti qanday tárizde baqlap bargan?
7. Islam dini mámleket xalqı turmısında qanday rol oynaytuǵın edi?
8. Xiywa xanlıǵı xalqı qanday salıqlardı tólegen hám miynet minnetlemelerin islep bergeni?
9. Sizińshe, XIX ásir aqırında Xiywa xanlıǵı ekonomikasını hám mádeniyatınıń rawajlanıwına tiykarǵı tosqınlıq ne edi?

37-§. XIYWA XANLÍǴINIŃ SAPLASTÍRÍLÍWI

Xalıq háreket- leriniń jetilip barıwı

Hár túrli kórinistegi zulımlıqlar nátiyjesinde diyqanlardıń kúsheyip baratırǵan narazılıǵı salıqlardı tólewden, minnetlemelerdi orınlawdan galaba bas tartıw, iri jer iyeleri jerlerin iyelep alıw, salıq jıynawshılar hám xanlıq hákimiyatınıń basqa wákillerine hújim etiw jaǵdayların kóbeyttirdi. Diyqanlardıń kóterilisleri jer iyeleri hámeldarlarınıń úylerin wayran etiw, qarız tilxatların jirtıp taslaw hám salıq jıynawshılardı quwıp jiberiw menen birge ótken stixiyalı kóterilisler tárizinde júz beretuǵın edi. Waqıt ótken sayın xan hákimiyatı hám jergilikli hákimler xızmet ornın óz mápine paydalanıwları hádden zıyat kúsheyip bara bergenlikten diyqanlar



Tasdárwaza. Xiywa

kóterilisleriniń uyımlasqanlıǵı hám massalıǵı da arttı. XIX ásirdeń 80-jılları Pitnak, Xazarasp, Jańa Úrgenish, Góne Úrgensh rayonlarında *diyqan uyımları* payda bolıp, gúres keskin tús aldı. Xan ıqtıyarındaǵı olarǵa qarsı gúres ushın kúshler jeterli emes edi. Sol sebepli ol Rossiya patshası áskerlerin járdemge shaqırdı. Kóterilisler bastırılıp, diyqanlar háreketi basshıları óltirildi.

Sonda da, diyqanlardıń kóterilisleri toqtamadı. 1902-jılı *Matyakub puqta* basshılıǵında Xanqa, Xazarasp, Boǵot diyqanları kóteriliske shıqtı. Xan jáne Rossiya patshası húkimeti áskeriy bólimine múrájáát etti. Qattı jaza sharaları kórilip, kóterilis bastırıldı. Onıń basshıları óltirildi.

Koloniallıq hákimiyat hám jergilikli hámeldarlardıń zulımlıǵı, turmıs sharayatlarınıń tómenligi xalıq kóterilislerin keltirip shıǵardı. Xalıq narazılıǵı ǵalaba kórinis aldı hám tereń tamır jaydı. XX ásir baslarında arzımaǵan sebepler menen kóterilisler bolatuǵın edi. Ayırım elatlarda sabır kesesi tolǵan diyqanlar ózleriniń shańaraqları menen xanlıqtan ǵalaba türde ulıwma qasha basladı. 1906-jılı Jańa Úrgensh, Xanqa, Xazaraspta mütáj diyqanlar iri jer iyeleri jerlerin iyeley basladı.

Xiywa xanlıǵında 1910—1911-jıllar qurǵaqshılıq hám hasılsızlıq jılı boldı. Xanlıq xalqı asharsılıqta qalǵan edi. Bul ziyanlardı qaplaw ushın xan hákimleri xalıqtan hámme nárseni tartıp ala basladı. Salıqlar bolsa kóbeydi. Xalıqtıń ǵalaba jarlılanıwı diyqanlarda narazılıq oyattı. 1910—1917-jılları diyqanlar kóterilisi keń tús aldı: insapsız jer iyeleri hám baylardı urıw, olardıń úylerin, xoja-

lıq qurılmaların, qoymaların buzıp taslaw kúsheydi. 1912-jıldıǵı Xazarasp, Xanqadaǵı kóterilisler keskin tús aldı. Úzliksiz kóterilisler nátiyjesinde xalıq oqatar qurallar menen qurallanıp, urıs alıp barıw taktikasın úyrenen edi. Diyqanlar iri jer iyeleri hám xanlıq hámeldarlarınıń jerlerin iyelep ala basladı. Asfandiyarxan 1000 adamlıq óziniń eń saylandı áskeriy bólimin kóterilishshilerdi bastırıwǵa jiberdi. Biraq, kútilmegende Alieli de Tashawız ortasında olar kóterilishshiler tárepinen qıyratıldı. Xanǵa járdemge jetip kelgen patsha húkimeti áskerleri kóterilisti qıyınshılıq penen bastırdı.

Este saqlań!



1912-jılǵı kóterilis xalıq narazılıq kóterilislerinde jańa faktordı kórsetti, yaǵnıy kóterilishshiler oqatar qurallar menen qurallanıp, urıs alıp barıw taktikasın ózlestirgen edi.

Reformalar ushın gúres

Xalıq kóterilisleri xanlıqta jámiyetlik-siyasiy háreketlerdiń rawajlanıwına kúshli tásir tiygizdi. Mámlekettegi ulıwma narazılıqlar tásiiri astında jádidshiliktiń Xiywa xanlıǵındaǵı kórinisi, *Jas xiywalılar* háreketi payda boldı. Onıń jas buxaralıılardan parqı hárekette xalıqtıń hár túrli qatlamları — diyqanlar, ónermentshiler, sawdagerler, zıyalılar hám mayda mülkdarlardıń qatnasıwı edi.

Jas xiywalılar háreketi basshıları Palwanıyaz hají Yusupov, Baba axun Salimov, Bekjan Rahmanov, Názir Shalıkarov, Jumanıyaz Sultanmuradov sıyaqlı alǵa ilgeriletiwshiler bolıp, olar Xorezmde úlken abraýǵa iye bolǵan. Jas xiywalılar óz dáwiriniń bilimli hám pazıl adamları bolıp, Xiywa xanlıǵında aǵartıwshılıqtı tarqatıw hám reformalar ótkeriw ushın ayrıqsha háreket etti. 1910-jılı xan «Reformalar joybarı»n qabıl etti. Joybar basqarıw sistemasın tártipke salıwdı názerde tuttı. Xan diywanı saqlanıp qalınıp, tek hámeldarlar mámleket táminatına ótkiziliwi gózlengen edi. Joybarda, sonday-aq, jańasha milliy mekteplerdi dúziw ideyası da alǵa súrilgen edi. Usınıslar ulıwmalıq tárepleri menen sheklengenligine qaramastan, olar tereń reformalar arqalı Xiywa mámleketshiligi gárezsizligin tiklewge qaratılǵan edi. Jańasha milliy mektepler bilimlendiriw hám mádeniyat dárejesin kóteriwi hám de xiywalı zıyalıların jańa áwladın qalıplestiriw ushın kerek edi.

**Xiywa xanlığının
saplastırılıwı**

Muxammed Raximxan II ólgen soń, patsha húkimeti járdeminde taxttı onıń balası Asfandiyarxan (1910—1918) iyeleydi. Petro-Aleksandrovskte turǵan Rossiya áskeriy kúshleri járdemine isenip, jańa xan reformalar ótkerdi, isti zulımlıqtı kúsheyttiriw hám qarsılıqtı tolıq joq etiwden basladı. 1913-jılı ol reformashılar jetekshilerinen biri, mámleket bas wáziri *Islamxojanı* mámleket qárezetlerin ózlestiriwde ayıplap óltiredi. Negizinde bul ilajlar jańa salıqlardı engiziwden ibarat edi. Diyqanlar bolsa buǵan Mańǵıt hám Xojelide kóterilis shıǵarıw menen juwap berdi.

Rossiyadaǵı 1917-jılgı fevral waqıyalarınan keyin Asfandiyarxan tiykarǵı tayanışı — patsha húkimetinen ayırılıp, birqansha múddet jekkelenip qaldı. Jas xiywalılar qolay jaǵdaydan paydalanıp, reformalar ushın ashıqtan-ashıq háreketti baslap jiberdi. 1917-jıl 5-aprelde olar Asfandiyarxannan reformalar ótkiziw haqqındaǵı manifestke qol qoyıwdı talap etti. Reformalar xan hákimiyatı saqlanǵan, biraq, Májilis (deputatlar palatası) hám Názirler keńesi (Wázirler keńesi) menen sheklengen konstituciyalıq monarxiyanı dúziwdi óz ishine alǵan edi. Jas xiywalılar mámleket qárezetleri sarplanıwı üstinen qadaǵalaw ushın finans wázirligi, suw bólistiriliwin reformalaw, xanlıqtıń pútkil aymaǵında jańa usıl mekteplerin shólkemlestiriw ushın komitet dúziwdi, temir jollar hám pochta-telegraf sistema-sı qurılısın da talap qılǵan edi. Patsha húkimeti áskerleri járdeminen ayırılǵan Asfandiyarxan hárqanday jol menen hákimiyattı saqlap qalıw hám waqıttan utıw maqsetinde reformalardı ámelge asırıw haqqındaǵı manifestke qol qoydı.



**Muxammedxan
Rahimxan II**

1917-jıl 26-apreldegi Májilistiń birinshi sessiyasında 30 xiywalı deputat hám túrkmenlerden 7 wákil qatnastı. Májilis Wázirler keńesin sayladı. Biraq, eki ay ótpesten xan bassılıǵındaǵı konservativ kúshler áskeriy awdarıspaqtı ámelge asırdı hám Májilisti tarqatıp jiberdi. Jas xiywalılar jetekshileri qamaqqa alınıp, olardan bir bólegi atıp taslandı.

Biraq, bul waqiyalarğa jaña bir kúsh—türkmen qáwimlerinden biriniń sárdarı *Jóneytxan* aralastı. 1918-jıl yanvarda 1,5 mın adamlıq atlı otryad penen ol Xiywanı, keyin bolsa xanlıqtıń basqa elatların iyelep aldı. Asfandiyarxandı tek atına ǵana taxtta qaldırǵan Jóneytxan xanlıqta óziniń jeke hákimligin ornattı. Keyin onıń buyırǵına muwapıq Asfandiyarxan óltirilip, ornına Sayid Abdulla taxtqa otırdı.



Asfandiyarxan

Rossiya húkimeti Xiywada «revolyuciya» tayarlay basladı. Bolshevikler tárepinen iyelep alınǵan Petro-Aleksandrovshte Kommunistlik partiya dúzilip, awdarıspaqa tayarlıq kórilgen. Awdarıspaq 1920-jıl 2-fevralda júz berdi hám tariyxta ol «xalıq revolyuciyası» atın aldı. 27-aprelde Sovetlerdiń birinshi Pútkil Xiywa quraltayı tórt ásirde artıǵıraq waqıt bolǵan Xiywa xanlıǵı ornında Xorezm Xalıq Sovet Respublikası (XXSR) dúzilgenin járiyaladı.

Ózinińdi sınan!

Asfandiyarxan — ...	1920-jıl 27-aprelde — ...
Konservativ kúshler — ...	Reformalar — ...
Matyakub puqta — ...	1912-jılı — ...
1910—1911-jılları —...	

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 1902-jılı Matyakub puqta kóterilisi bastırıldı.
- ▶ 1910-jıl — jaña xan Asfandiyarxan «Reformalar joybarı»n járiyaladı.
- ▶ 1917-jıl aprel — Májilistiń birinshi sessiyası, Wázirler keńesi dúzildi, birneshe aydan keyin xan tárepinen tarqatıp jiberildi.
- ▶ 1918-jıl yanvar — Jóneytxan Xiywanı iyeledi.
- ▶ 1918-jıl oktyabrde Asfandiyarxan óltirildi, taxtqa Sayid Abdulla shıqtı.
- ▶ 1920-jıl 27-aprel — XXSR nıń járiyalanıwı.



Atamalar túsiniǵi

Manifest (*latinsha*) — húkimettiń áhmiyetli waqıya múnasibeti menen xalıqqa jazba múrjááti, nızam kúshine teń hújjet.

Konservativ (*latinsha*) — eski dúzim tárepdarları, reformalar hám ózgerislerge qarsı turıwshılar.



Soraw hám tapsırmalar

1. Diyqanlar kóterilisleri mámlekettiń xalqına qanday tásir tiygizdi?
2. Jas xiywalılar hám Jas buxaralılardıń baǵdarlamaları ortasındaǵı ayırmashılıqtı sanap beriń.
3. Asfandiyarxannıń jeke ózgeshelikleri haqqında qanday juwmaqqa keldińiz?
4. Xiywa xanlıǵı qulawı sebeplerin sanap beriń.
5. Kartaǵa qarap XX ásir baslarındaǵı Orta Aziya geosiyasiy jaǵdayın túsindirip beriń.



XX ásir basında Orta Aziya

IX BÓLIM

KOLONIALLIQ SHARAYATIDA TÚRKSTANDA MÁDENIY TURMÍS

38-§. BILIMLENDIRIW SISTEMASÍ. BASPASÓZ

Dástúrlík bilimlen- diriw mákemeleri

XIX ásirniń ekinshi yarımı hám XX ásirniń basılarında Túrktan úlkesinde uzaq tariyxıy dáwir ishinde qalıplesip rawajlangan bilimlendiriw sisteması dawam etti. XIX ásirde ortalarınan baslangan basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde koloniyağa aylangan Túrktanda jergilikli xalıqtıń dástúrlík bilimlendiriw sistemasında ózgerisler júz bere basladı. Úlkeniń basqa tarawları sıyaqlı bilimlendiriw sistemasında da koloniallıq húkimettiń máplerin kórsetiwhi siyasat júrgizildi. Bul, eń dáslep, jergilikli xalıqtı ruslastırıw maqsetinde dúzilgen rus-tuzem mektepleriniń ashılıwı hám olardıń sanın tez pátte kóbeyttirilgenin kóriwimiz múmkin.

Koloniallıq dáwirine shekem Túrktanda dástúrlík bilimlendiriw sisteması islam dini qağıydaları tiykarında dúzilgen bolıp, mektep hám medireselerde diniy bilim beriw menen birge dúnyalıq pánler de oqıtılğan. Baslangısh bilim beriw mekteplerinde 5–6 jil dawamında oqıtılıp, arab álipbesi, háriplerdiń oqılıwı, ayılıwı úyrenilgen. Keyingi basqıshqa Quran súreleri hám ayatları «Haftiyak» (yaǵnıy Quranı kárimniń jetiden biri) kitabı oqıtılğan. Soń «Shor kitap» (tórt kitap), onnan keyin Suwpı Allayardıń «Risolai aziza», «Sabot ul oji zin» kitapları oqıtılğan. Suwpı Allayar shıǵarması qosıq túrinde jazılğan bolıp, onda áwliyeler, payǵambarlar ómiri haqqındaǵı maǵlıwmatlar berilgen. Oqıwshılar tek ózbek tilindegi emes, al parsı shayıri Hafızdıń «Xoja Hafız» diywanın da úyrenen.

Medireselerde diniy-huqıqıy bilimge iye bolğan qánige tayarlangan.



Dástúrlík mektepte bilim beriw

Zikirxanalarda Qurani karim yadlangan. Hayal-qizlar bólek oqıtılıp, olarğa Qurani karim, shańaraq máseleleri, ádep-ikramlıq hám tárbiyadan sabaq beriwshi eski hayal muğallimler bilim bergen.

Óziniñdi sınan!

Türkstanda dástúrlık bilimlendiriw sisteması – ... Joqarı bilimlendiriw – ... Baslanğısh bilim beriw – ...

Rus-tuzem mektepleri

Rossiya imperiyasınıń hár túrli guberniyalarınan Türkstanğa kóshirip keltirilgenlerdiń balalarına bilim beriw arqalı hákimiyat wákılleri menen jergilikli xalıq ortasında dáldálshılıq qılatuǵın awdarmashılardı tayarlaw kózde tutılǵan. Sonıń menen birge, bul mektepler arqalı tiykarǵı jergilikli xalıq arasında rus mádeniyatın keń en jaydırıwǵa xızmet etetuǵın bilimlendiriw sistemasın jaratıwǵa háreket etildi. Bul wazıypanı orınlawǵa Türkstan general-gubernatorı G. Rozenbax (1884—1889) shıntlap kiristi. *Birinshi rus-tuzem mektebin 1884-jılı Tashkentte Saidǵanı Saidazimbaydıń úyinde ashtı.* Onnan órnek alıp, basqa bay adamlar da óz úylerinde usınday mekteplerdi asha basladı. Dáslep bul mekteplerge jergilikli sawdager hám isbilermenler óziniń balaların oqıwǵa bergen.

1911-jılı bunday mekteplerdiń sanı 89 ǵa jetedi. Biraq, bul mekteplerdegi oqıtıw usılları hám dárejesi Rossiyanıń ózindegi mektepleri menen salıstırǵanda birqansha tómen bolǵan. Rus-tuzem mekteplerinde oqıw kúni eki bólimnen ibarat bolıp, dáslep rus oqıtıwshısı (oqıw, jazıw, esap), ekinshi bóliminde shınıǵıwları, sabaqlardı jergilikli oqıtıwshı alıp baratuǵın edi. 1896-jılı Tashkentte birinshi gimnaziya ashılıp, onda zamanagóy pánler hám kúndelikli turmısta zárúr bilimler oqıtılǵan.

Este saqlan!



G. Rozenbax baslanğısh mektepler, rus-tuzem mektepleri tarmaǵın jaratıw joybarın islep shıqtı. Usı tiykarda birinshi rus-tuzem mektebi 1884-jılı Tashkentte, Saidǵanı Saidazimbay úyinde ashıldı.

Janá usıl mektepleri

Bul dáwirde úlkeдеги jergilikli zıyalılar, ja-didshilik háreketiniń wákilleri tárepinen milli mádeniyat, diniy isenim, jergilikli dástúrler tiykarındaǵı mektepler ashılǵan edi. Bunday jańa usılдаǵı jadid mekteplerinde tariyx, matematika, geografiya, ana tili pánleri de oqıtılǵan. Jańa usıl mektepleriniń parqı, onda tek islam dini hám tariyxı emes, al jergilikli — túrkiy xalıqlar tariyxı boyınsha bilim berilgen. Túrkstanda dáslep jadid mektepleri Buxara, Tashkent, Qoqan, Andijan, Xiywa qalalarında ashılǵan edi.

Jadid mektepleriniń bilimlendiriw sistemasında oqıwshılarga watanga muhabbat, milliy mámleketshilik, milliy mádeniyat, xalıq birligi aldında juwapkershilikti seziw, jurttıń güllenwi ushın miynet etiwge hám güresiwge shaqırıwshı ideyalar sińdirildi.

Jadidlerdiń jańa usıl mekteplerinen zamanınıń jetik alımları, ádebiyattanıwshıları, xudojnikleri, shayırları, kórkem óner ğayratkerleri, bilimlendiriw tarawı qánigeleri jetisip shıqtı. Atap aytqanda, shayır akademik Ğafur Ğulam, shayır hám dramaturg Uyǵın, Aybek sıyaqlı mámleket hám mádeniyat ğayratkerlerin kórsetiw múmkin.



Sadriddin Ayniy

Koloniallıq húkimettiń jańa usıl mekteplerine qarsı güresi

Jadidlerdiń jańa usıl mekteplerindegi milliy ideyalarǵa tiykarlangan bilim beriwi úlkeде húkimdar bolǵan koloniallıq húkimet tárepinen baqlaw hám qadaǵalawda bolǵan. Hákimiyat

jadidlerdiń bilimlendiriw sistemasında alıp barıp atırǵan xızmeti úlkeде koloniallıq siyasatına qatań qarsılıq kórsete alatuǵın háreketlendiriwshi kúsh ekenligin ańladı hám olardıń háreketine ashıqtan-ashıq qarsılıq kórsete basladı.

Jadidler háreketi qattı quwdalawǵa alındı. Úlkeде hákimiyat tárepinen shıǵatuǵın baspasóz betlerinde jańa usıl mektepleri sınaǵa alınıp, olardıń xızmetine nadurıs baha berilgen maqalalar járiyalandı. Dáslep jadid mekteplerinde túrk hám parsı ádebiyatlarınan paydalanıw qadaǵan etip qoyıldı. Oqıw ádebiyatları baspalarına cenzura engizildi. Koloniallıq húkimettiń jadidlerge qarsı güresine jergilikli fanatik dindar ruwxanıylerde járdemlesken.

Nátijjede 1911-jılı 50 ge jaqın jadid mektepleri jawıp qoyıldı. Jadid mekteplerin ashıw baslamashıları qattı qadağalawğa alındı. 1913-jılğa kelip Buxara ámirliğinde barlıq jadid mektepleri jabıldı.

Baspasóz hám jurnalistika

Baspasóz hám jurnalistika 1870-jıldan baslap Túrktan general-gubernatorlıgınıń rásmiy baspası — «Туркстанские ведомости» hám onıń ózbek tilindegi qosımshası «Túrktan wálayatınıń gazetası» turaqlı túrde shıǵıp turdı. Onıń redaktori koloniallıq dúziminiń úgıt-násiyatlawshısı N. Ostroumov edi.

1906-jılı Ismayl Abidov redaktorlıǵında birinshi ózbek milliy gazetası «Taraqıy» basıp shıǵarıldı. Gazetaniń birinshi sanı shıqqan kún, yaǵnıy 27-iyun házirde Ózbekstanda Baspasóz hám ǵalaba xabar quralları xızmetkerleri kúni sıpatında belgilenedi.

Jadidlerdiń aǵartıwshılıq háreketi tek mekteplerde emes, al baspasóz xızmeti sonıń ishinde, gazetalardıń kóplep payda bolıwında da kórindi. 1906-jılı Ismayl Abidovtıń redaktorlıǵında «Taraqıy» usı jılı Munavvar qarı» redaktorlıǵında «Xurshid» 1907–1908-jılları Abdulla Awlanıy redaktorlıǵında «Shuhrat», Ahmadjan Bektemirov redaktorlıǵında «Osiyo» gazetaları basıp shıǵarıldı. Aǵartıwshılıqtıń jańa tolqınında 1913-1915-jılları «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg‘ona», «El bayrog‘i», «Kengash», «Ulug‘ Turkiston», «Turon» gazetaları, «Oyna» jurnalı, 1917-jılı «Hurriyat», «Farg‘ona sahifasi» sıyaqlı ǵalaba xabar quralları da payda boldı. Bul dáwirdegi baspalar arasında «Sadoi Turkis-ton», «Sadoi Farg‘ona» gazetalarınıń milliy ózlikti ańlawdaǵı xızmetleri úlken boldı. Onıń eki jıllıq (1914–1915) xızmeti dawamında milliy zıyalıların watan-dı súyiwshi qatlamları tárepinen millet azatlıǵı hám rawajlanıwın jırlawshı, eski diniy úrp-ádet sıyaqlı eski dogmatizmdi qaralawshı kóplegen maqalalar járiyalandı.

Atamalar túsinigi

Tuzem — jergilikli xalıqtıń kolonizatorlar tárepinen atalıwı.

Baspasóz (*arabsha — baspa shıǵarmalar, baspalar*) gazeta, jurnal hám kitaplar jıynaǵı.

Gimnaziya — ayırım pánlerge qánigelestirilgen hám olar boyınsha tereń bilim beretuǵın oqıw ornı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Türkstan medireselerinde bilim beriw qansha waqıt dawam etken?
2. Rus-tuzem mektepleri hám jádid mektepleri bilimlendiriwi ortasında qanday ayırmashılıq bolğan?
3. Jadid mekteplerin dúziw baslamashıları bolğan aǵartıwshılardı sanap berin.
4. Türkstan úlkesinde qanday baspasózler shólkemlestirilgen edi?

39-§. TÚRKSTANDA ILIM-PÁN RAWAJLANIWI

Tariyx pánindegi jetiskenlikler

XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında ilim-pán tarawında úlken tabıslarǵa erisildi. Bul jetiskenliklerge erisiwde jadidlerdiń ornı úlken boldı. Olar tárbiyalıq maqsetlerde tariyx tarawındaǵı izertlewlerdi rawajlandıra basladı. Jadidler tariyxtı xanlar, sultanlar hám ámirler almasıwı sıpatında súwretlew ornına xalıq tariyxtıń haqıyqıy jaratıwshısı ekenligin oqıwshılardı tanıstıra basladı.

Tariyxshı hám jurnalist Molla Alım Maxdum haji «Tarixi Turkiston» («Türkstan tariyxı») shıǵarmasın jazdı. Bul shıǵarma ózbek tilinde baspadan shıqtı. Onda áyyemgi dáwirden tap Türkstannıń XX ásir baslarına shekem bolğan waqıyalarınıń jılnaması bayan etilgen edi. Bul kitap ózbek tilindegi dáslepki tariyxıy shıǵarma sıpatında húrmetke iye boldı.

Jadidler Türkstanda sawatlı hám bilimli adamlardı tárbiyalawda tariyx pániniń áhmiyetin joqarı bahalar edi. Maxmudxoja Behbudiy Türkstannıń barlıq xalqına «házirgi dúnyada jasaw, zıyalı, kámil hám ádil» bolıw ushın óz watanı tariyxın úyreniwge shaqırıw menen múrjááat etti. Bul dáwirdiń jáne bir iri tariyxshı alımı Muhammed Salıh edi. Ol 25 jıllıq izleniwlerinen keyin «Tarixi jadidai Toshkent» (Tashkenttiń jańa tariyxı) shıǵarmasın jazǵan. Shıǵarma Tashkent qalasınıń XIX ásirdegi kelbetiniń tolıq kórsetilgenligi menen bahalı.



Uluǵbek observatoriyası

Xorezmli ataqlı alım *Muhammed Yusuf Bayoniy* da áwladlarga eki iri tariyxıy shıgarmanı miyras qaldırған. Bular «Xorezm tarixi» hám «Shajarai Xorazmshohiy» shıgarmaları bolıp tabıladı.

Rus izertlewshileri de úlkeдеги tariyx pániniń rawajlanıwına sezilerli úles qosqan. Olardan biri shıgıstanıw hám arxeolog V.Vyatkin (1869-1932) bolıp, ol Samarqandta jumıs alıp bardı. V.Vyatkin jer-gilikli tariyxshılar menen birgelikte ádewir waqıt Ulugbek ob-cervatoriyası ornın izledi. 1908-jılı obcervatoriya imaratı qaldıq-ların hám obcervatoriyaǵa tiyisli ásbap-úskenerlerdiń bir bólegin tabıwǵa eristi. Ol «Shohizinda», «Cho‘ponota», «Afrosiyob qorganı» shıgarmaların jazdı. Rus hám ózbek tillerin úyreniw boyınsha bir qatar sabaqlıqlardıń avtorı boldı.

1895-jılı dúzilgen Arxeologiya háweskerleri dógereginiń qatnasıw-shıları úlkeдеги tariyxıy esteliklerdi úyreniwge kiristi.

Ózinizdi sınan!

Molla Alım Maxdum haji – ...
1895-jılı ...

V. Vyatkin – ...
Muhammed Salih – ...

Yusuf Bayoniy – ...

Tábiyy pánlerdiń rawajlanıwı

Orta Aziyanı imperiyanıń bir bólegine aylandı dep esaplaǵan koloniallıq húkimet úlkeni ózlestiriw ushın ilim-pándi rawajlandırıwǵa da háreket etti. Eń dáslep, 1867-jılı regionnıń bas kartası dúzip shıǵıldı. Aymaqtı kartalastırıw hám klimatın úyreniw ushın Tash-kentte meteorologiya stanciyası dúzildi. Qánigelerdiń jetispewi sebepli uzaq waqıt dawamında keń kólemli ilimiy izleniwlerdi qalıplestiriw ámelge asırılmadı. Tek XIX ásirdeń 90-jılları hám XX ásir baslarında Orta Aziyanıń tábiyy baylıqların ózlestiriw menen baylanisli bolǵan izertlew jumısları kóbeydi. Ataqlı rus zoologi hám sayaxatshı N.A.Seversev Pamir taw sistemasın úyrenip shıqtı. Ol sayaxatı dawamında botanika, minerallarga baylanisli úlgiler topladı. P.P.Semyonov-Tyanshanskiy Tyanshan taw sistemasın úyre-nip, muzlıq, vulkanlar haqqında qızıqlı maǵlıwmatlar topladı. A.P.Fedchenko Fergana oypatlıǵı hám Alaydı, sonday-aq, Zarafshan oypatlıǵı menen Qızılqumdı da tekserip shıqtı.

Úlkedegi ilimiy izertlewler imperiya ushın áskeriy-siyasiy kóz-qarasındaǵı áhmiyeti jaǵınan birinshi orında turǵan. 1871-jılı dúzilgen Orta Aziya Ilimpazlar jámiyeti qárejet joqlıǵı sebepli 1893-jılı óz jumısın toqtatıwǵa májbúr bolǵan edi.

Türkstan awıl xojalıǵı jámiyeti birqansha jedel jumıs basladı. Jámiyet basıp shıǵarǵan «Turkistonning qishloq xo‘jaligi» jurnalı tarawındaǵı óndiris, jerlerdi suwǵarıw, diyqansılıq, jerden paydalanıwdıń aldınǵı usılların úgit-násiyat etti. Jergilikli klimat shara-yatına maslasqan Aziya paxta sortındaǵı dáslepki hasil jetistirildi.

1876-jıl Tashkentte *Türkstan muzeyi* (házirgi Ózbekstan tariyxı mámleketlik muzeyi) shólkemlestirildi. 1870-jılı Tashkentte Türkstan xalıq kitapxanası shólkemlestiriliwi de Orta Aziyada pán hám mádeniyattıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye boldı. Ondaǵı kitaplardıń kópshiligi Türkstan tariyxı hám tábiyatına baylanışlı qımbat bahalı siyrek ushırasatuǵın shıǵarmalar bolǵan.

Óziniñdi sınan!

Orta Aziya Ilimpazlar jámiyeti – ...
1876-jılı – ...

1870-jılı – ...
Rus izertlewshileri – ...

Ádebiyat

Bul dáwirde bir qatar ádebiyat wákilleri jetilip shıqtı. Solardan biri ózbek demokratiyalıq shayıru Ubaydulla Salıh ulı Zavqiy bolıp, ol jazǵan satiralıq qosıqlarında húkimdarlar hám ruwxaniylardıń is-háreketleri sınaǵa alındı. Zavqiy azatlıq qosıqları ushın zindanǵa taslanadı.

Shıǵıs ádebiyatı ushın dástúr bolǵan janr poeziya edi. Türkstanda poeziyanıń forma hám mazmunı bir-birinen parıqlanıwshı hám bazıda bir-birine qarama-qarsı bolǵan sufiylik hám sinshıl-realistlik aǵımı bar edi. Shayırlar hám jazıwshılar óz dóretpelerinde xalıq dártin, dáwirdiń áhmiyetli mashqalaların sawlelendiriwge háreket etken. Olar arasında *Muqimiy*, *Furqat*, *Zavqiy*, *shayıra Anbarotin*, *Avaz Otar ulı*, *Ahmed Danish* hám basqalardıń dóretiwshiligin ayrıqsha ajıratıp kórsetiwge boladı. Qosıqlarındaǵı haqıyqatlıq hám hadallıq olardı ataqlı xalıq shayırlarına aylandırdı.



Muqimiy

Muxammed Aminxoja Muqimiy Qoqan qalasında tuwılǵan. Ol «Saylaw», «Tanobchılar», «Hapalak awılı xalqınıń xanǵa arızı» hám basqa satiralıq shıǵarmalar, «Qoqannan Ferganaǵa shekem», «Qoqannan Isfaraǵa shekem»gi sayaxatnamalardıń avtorı edi.

Anbar hayal-qızlar muǵallimi de Zavqiy kibi erk hám jaqsı pikirli qosıqları menen húrmetke eristi. Shayra Qoqan qalasında jasap, hayallardıń jámiyet hám shańaraқтаǵı haq-huqıqsız awhalı haqqındaǵı ashshı haqıyqatlardı qálemge aldı. Hayallardıń erkinliǵı hám teń huqıqlı bolıwı ushın gúreske shaqırǵanı ushın qaladaǵı fanatik kúshler uradı hám kóp ótpey ómirден kóz jumdı. Ózbek shayırlarınıń qosıqları keń xalıq júregine jol tawdı. Olardıń qosıqları tiykarında kóplegen qosıqlar jaratıldı.

XX ásir baslarında ózbek ádebiyatında jańa janrlar payda boldı. Prozalıq shıǵarmalar da dúnya júzin kórdi. Ásirese, jadid ádebiyatı rawajlandı. Bul ádebiyat mazmunında mámlekettegi awır sharayat hám koloniallıq sisteması illetleri qaralandı.

Ózinińdi sınan!

Anbar hayal muǵallım – ... Muqimiy – ... Zavqiy – ...

Jadid adebiyatında 1910-jılı Abdulla Qadiriý dáslepki prozalıq shıǵarmalardı járiyaladı. Jazıwshı óziniń gúrrińleri, feletonları hám pyesaları menen Túrktan zıyalıları hám xalıq arasında keń tanıldı. Onıń «Juvonboz» gúrrińi, «Baxıtsiz kúyew» pyesası hám romanların xalıq súyip oqıy basladı.



Abdulla Qadiriý

Prozada dóretiwshilik etiw xalıq ushın eń qolaylı hám túsini ki ádebiyat forması edi. Sonıń ushın da jadidler óz ideyaların keń xalıqqa sińdiriw maqsetinde proza janrınan keń paydalanǵanı da biykarǵa emes edi. Jadidler xalıqqa jaqınlasıwdıń eń nátiyjeli jolı sıpatında xalıq milliy teatrın dúzdi. 1911—1913-jılları Túrktanıń hár túrli qalalarında teatrlar shólkemlestirildi. Jazıwshılar olar ushın pyesalar jazdı. Saxnada jańǵırǵan ana tilindegi sóz hám teatr aktyorınıń háreketleri xalıq massasına qarata qúdiretli tásir quralına aylandı.

Jadid teatrlarında 1911–1917-jılları 25 pyesa kórsetildi, olar xalıq arasında eń ataqlı shıǵarmalardı aylandı. Bul waqıtta spektakllerdiń kópshiligi ashıq saxnalarda qoyılıp, olardı kóplegen tamashagóyler kirgen. Dáslepki ózbek tamashagóyleri ushın jadidler qoyǵan pyesalar ádep-ikramlıq, tárbiya mektebine aylandı.

Jadidler jetekshisi Maxmudxoja Behbudiy tárepinen jazılǵan ataqlı pyesası — «Padarkush» — de atalar hám balalardı birbirine qarata ayawsız maqluqlardı aylandırǵan ruwxıy jarlılıq, mal-múlkke beriw qattı qaralangán edi. Onda jat ádetlerdiń kirip keliwi jámiyet ushın muqaddes bolǵan shańaraqtı jemiriwi kórsetip berildi. Nusratilla Qudratilla qálemine tiyisli «Toy» shıǵarmasında shańaraқтаǵı hám jeke ómirdegi qaygılar sebepshisine aylangán shıǵım kóp ayırım úrp-ádetler hám dástúrler sına alındı. Pyesada shańaraq baslıǵınıń shıǵınlı súnnet toyı ushın pul jetpey qalǵanında, qarız alıwǵa májbúr bolǵanlıǵı hám kóp ótpey tólewge imkaniyatı joqlıǵı nátiyesinde qarızdarlardıń qamaqqa alınıwı kórsetilgen.

Usı sıyaqlı tárbiyalıq áhmiyetke iye, ruwxıy bay ádebiyat xalıq sanasın oyatıwshı eń áhmiyetli qural boldı. Onıń ataqlı wákilleri bolsa bul tarawdıń rawajlanıwına úlken úles qostı.

Atamalar túsinigi

Meteorologiya (*grekshe*) — Jer atmosferası, onıń ózgeshelikleri hám onda bolatuǵın fizikalıq procesler haqqındaǵı pán.

Felyeton (*francuzsha*) — kúndelikli turmısta júz beretuǵın unamsız hádiyselerdi sına alıp jazılǵan gazeta yamasa jurnal maqalası.

Soraw hám tapsırmalar

1. Türkstanda tariyx pániniń rawajlanıwı haqqında nelerdi bilip aldınıız?
2. «Orta Aziya ilimpazlar jámiyeti» ne ushın tez arada jabılǵan edi?
3. Ádebiyat tarawında dóretiwshilik etken ulamalardı sanap beriń.
4. Jadid aǵartıwshılarınıń dramaları haqqında nelerdi bilip aldınıız?
5. Jadid ádebiyatı kórnekli wákilleri jumısı haqqında aytıp beriń.
6. Jadid ádebiyatında usı dáwirge tán bolǵan qanday ideyalar jetekshilik etedi?

Usı tema boyınsha kishi esse jazıń!

40-§. TEATR HÁM MUZÍKA KÓRKEM ÓNERI

Türkstanda xalıq teatri

Áyyemgi kórkem óner túrleriniń eń unamlısı esaplangan xalıq teatrınıń Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqlarında ózine tán kórinisleri bolǵan. Sonıń ishinde, Buxara ámirliginde masqarapaz, quwırshaqpaz, ayaq oyınshı sıyaqlı kórkem óner baǵdarlarının uyımları payda bolǵan. Xorezm dástúrlük teatrlarında bolsa eki dúrkim tamashalar — kúlkili hám qáwipli oyun túrleri jaqsı qalıplesti.

Xalıq teatri forması jaǵınan hár qıylı hám bay bolıp, olar xalıq arasınan shıqqan komik aktyorlar, qızıqshılar, quwırshaqpazlar, masqarapazlar hám basqalar óz sheberliklerin kórsetken. Mine usı teatrlar hám masqarapazlardıń tamashalarında, tiykarınan, zıqna hám ashkóz baylar, shalasawat mollalar, hámelparaz beklerdiń girdikarlari áshkaralangan. Olarda jazba pyesalar bolmasa da, xalıq awızeki dóretiwshiligi jemisi sıpatında yadlangan temalar saxnalastırılǵan.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında birneshe qalalarda dástúrlük teatr uyımları payda boldı. Eń ataqlıları Qoqanda Zakir iyshan, Buxarada Tula masqara uyımları edi. Ásirese, quwırshaq teatrları xalıqqa jaǵımlı bolıp, olardıń teması orayında Kashal Palwan obrazı turǵan.



«Turan» truppası aǵzaları. XX ásir bası

Óziniñdi sınan!

Zakir iyshan – ... Tula masqara – ... Xorezm dástúrlík teatri – ...

**Türkstanğa
Evropa hám rus
teatrlarınıñ kirip
keliwi**

Orta Aziya Rossiya imperiyası tárepinen basıp alıngannan keyin, koloniallıq húkimet siyasiy maqsetlerdi názerde tutıp, úlkege rus mádeniyatların tez jayıwğa kirise basladı. Bunda teatr tarawı da áhmiyetli orın tutqan.

1870-jıl Türkstan general-gubernatorı tárepinen mirát etilgen Samara teatri úlkege birneshe kúnlik baǵdarlamalardı kórsetken edi. 1910-jılı Samarqand hám Tashkentke rus aktrisasi V.F. Komissarjevskaya truppasınıñ gastrolları shólkemlestirildi.

Türkstanda kórsetilgen bunday tamashalar úlke jergilikli kórkem óner sheberleri dóretiwshiligine unamli tásir kórsetti. Aldıńǵı aǵartıwshılar hám jadidler jańasha ideyaların úgit-násiyat etiw ushın dramalıq teatrdıń úlken imkaniyatların túsiniw jetti.

Tatar hám azerbayjan truppalarınıñ 1910—1912-jılları Türkstanda bolıp ótken gastrolları da úlken mádeniy waqıyalargá aylandı. U.Gajibekovtıń «Góruǵlı», «Layli hám Majnun» hám «Arshin mol olon» muzikalı pyesaları ózbek jámiyetshiligi arasında jıllı kútip alındı. Bul óz náwbetinde jergilikli teatrdıń rawajlanıwına da úlken tásir kórsetti.



Kolizey teatri. Tashkent. XX ásir basi

Óziniñzi sınañ!

V.F. Komissarjevskaya – ... U.Gajibekov – ... 1870-jih – ...

**Jadid teatrining
vujudga kelishi**

Ózbek milliy teatrınıñ qáliplesiwinde jadid-lerdiñ ornı úlken edi. Birinshi Prezident Islam Karimovtıñ «Joqarı mánawiyat — jeñilmes kúsh» shıǵarmasında: «Qashan milliy mádeniyatımızdıñ ajralmas bólegi teatr kórkem óneri haqqında sóz bolǵanda, ullı aǵartıwshı Maxmudxoja Behbudiydiñ: «Teatr — bul ibratxana», dep aytqan pikirin eslew orınlı, — dep jazadı.

Türkstanda 1911-jil dáslepki jazba milliy saxna shıǵarmaları jaratıldı. Maxmudxoja Behbudiydiñ «Padarkush», A. Samadovtıñ «Mahramlar», Fitrattıñ «Bir farangi menen bu-xaralı bir mudarristiñ qılǵan tartısları» atlı shıǵarmaları solar qatarınan.



Abdulla Avloniy

Türkstanda birinshi ózbek milliy teatrı **Samarqand qalasında Maxmudxoja Behbudiy** basshılıǵında shólkemlestirildi. Bul truppada kórsetilgen birinshi shıǵarma da onıñ «**Padarkush**» pyesası edi. Ózbek milliy teatrınıñ qáliplesiwı hám rawajlanıwında ullı aǵartıwshı Abdulla Avloniy hám jadidler háreketiniñ ataqlı wákili Hamza Hakimzada Niyaziy úlken xızmet etti. **1914-jil baslarında Abdulla Avloniy Tashkent qalasında** «Turan» atındaǵı teatr truppasınıñ shólkemlestirdi hám ol saxnalastırǵan birinshi shıǵarma da «**Padarkush**» pyesası boldı. 1915-jılı teatrdıñ Türkstan qalaları boylap gastrolları zor tabıslı ótti.



Hamza Hakimzada
Niyaziy

1916-jılı Qoqan qalasında Hamza basshılıǵında háweskerler teatrı dúzildi. Onda kórsetilgen birinshi spektakl Hamzanıñ «Záhárli turmıs yamasa ishqi qurbanları» pyesası boldı. Bul pyesa ózbek teatrınıñ qáliplesiwinde de, ózbek dramaturgiyasınıñ payda bolıwında da úlken áhmiyetke iye boldı. Teatr tereñ

mazmunli, jamiyotlik ahamiyetke iye hadiysege aylandi. 1916-jildan hozirgi Milliy teatr tiykarin saliwshi Mannon Uygur ham ozbek teatrini birinshi aktrisasi Masuma Qariyeva korkem onerge daslepki qademin tasladi. Usi tarizde aste-aqirin Andijanda, Xiywada, Buxarada da daslepki milliy teatrlar payda bola basladi. Buxara qalasindaqi teatrdin duziliwinde Mannon Uygurdin xizmetleri ulken.

Ozbek teatri — ozbek milliy madeniyatini ajiralmas bolegine aylandi. Teatr spektaklleri, ozine tan ham talantli aktyorlar atqarivi ozbek xalqini tawsilmaytugin doretiwshilik imkaniyatlarin korsesti.

Xudaybergen Devonov 1879-jili tuwiltan. Balaliginan bilimge qushtarligi ham doretiwshilik talanti menen ajiralip turgan. Ol arab, parsu ham rus tillerin uyrogen. Qizigiwshi jas ospirim nemec tilin uyrene baslagan ham bul keleshekte onin tagdirin belgilep bergan.

Sonday-aq, XIX asir aqirinda Xorezmni sol waqittagi hukimdar Muxammed Raximxan II nemec menonitlerini birneshe shahtaraqina ulkede jasawina ruqsat berilgen. Olardin en jasi ulkeni Vilgelm Penner yaki jergilikli adamlardin tili menen Panor atada qizigiwshi Xudaybergen birinshi marthe fotoapparatni korgen ham onnan paydalanwga ruqsat soragan. Keyin Panor ata shakirtini jetiskenliklerinen quwanip, ogan fotoapparatni sawga etken.

Solay etip, 1903-jili Xudaybergen Devonov Xiywani minaralari ham jerleslerin suwretke algan. Daslep bul diniy ulamlardin qatti qarsiligina ushiraqan. Biraq, fotosuwretshi harqanday jahalqqa qiziqqan Muxammed Raximxan II ozini qawenderligine algan. Ol tek xan emes, al talantli shayir ham kompozitor sipatinda tariyxta qalqan. Hukimdar Xudaybergenge ozin suwretke tusiriwdi buyirgan, keyin bolsa onni ozini dewanina jumisqa shaqirgan.

Muzika korkem oneri

Dasturlik xaliq awizeki muzikalı shıgarmaları asirler dawamında saqlanıp keldi. Xaliq muzika korkem onerinde terme, qosiq, lapar, yalla, nama qosiqlar



Birinshi ozbek kino ham fotooperatori Xudaybergen Devonov (1878—1940)

keñ tarqalgan edi. Qosıq, yalla hám laparlar házil ayaq oynılar hám oynıǵa qosılıp atqarılatuǵın edi. Termeler kóbinese xalıq qıssaxanları bolǵan baqsılar hám shayırlar tárepinen atqarılıwshı únles namalardı ózinde jámlegen edi. Qosıq bolsa keñ qamtıwlı hár túrli namarıǵa qqa iye lirikalıq qosıq esaplanatuǵın edi.

Xalıq klassik shayırlarınıń ǵázelleri hám qosıqları nama qosıqları ushın tekst bolıp xızmet etken. XIX ásir aqırı hám XX ásir baslarında ózbek xalıq muzıkalıq dóretywshiligi ózinde lirik-qaharmanlıq mazmundaǵı epikalıq ráwiyatlardı jámlestirgen dástanlar («Góruǵlı», «Alpamıs», «Kuntuwmısh», «Ǵarip ashıq hám Shahsánem», «Hasan hám Dalli», «Rustem hám Avaz») ayrıqsha orın iyelegen. Bul dástanlar túrtlik qosıq dúzilisine iye bolıp, muzıkası ápiwayı únlesli hám bul muzıkada nota jazıwı qollanılmaǵan.

Xalıq sázendeleri ataqlı usta-kompozitorlar qolında bilim alǵan. Kóp ásirler dawamında pútkil Shıǵısta keñ tarqalgan klassik maqamlar professional muzıkanıń awızeki dástúrlerindeki biybaha ǵáziyesin quraǵan. Maqamlar iri dúrkimli awızeki-sazlı (jeke atqarıwshı hám sazlı) shıǵarmalar bolıp tabıladı.



Muzıka ásbapları

Muzıka ásbapları da júdá hár qıylılıǵı menen ajıralıp turadı. Bul tarlı-kámanshalı saz ásbapları (girjek, qobız, úshar), tarlı-naǵıshlı (dombıra, duwtar, tanbur, lira, rubab), tarlı-soqqılı (shań), úpleme naylı (nay, sırnay), múshtik-úplemeli (kárnay), soqqılı-membranalı (dáp, naǵara, shindawıl) sıyaqlı saz-ásbapları keń tarqalǵan edi.

Türkstanıń sol gezlerdegi muzıka mádeniyatında jeke atqarıwshılar da, ansambl atqarıwı da rawajlandı. Kárnay, sırnay, naǵara yamasa dáp, qattı dawıs shıǵaratuǵın saz-ásbapları dástúrlık bayramlarda, toy-saltanatlarında máresimlerin, massalıq tamashalarda hawazlas duet bolǵan; biraz pás dawıs shıǵaratuǵın saz-ásbapları — sırnay, duwtar, girjek bolsa kamer (bólmede) yáki koncert atqarıwına arnalǵan edi.

Xorezm maqam hám muzıka mektebi Xiywa xanı Muxammed Raximxan II (Feruz) dáwirinde jáne de rawajlandı. Óz dáwiriniń aǵartıwshı húkimdarı bolǵan Feruz kórkem óner wákillerine úlken imkaniyatlar jaratıp berip, olardıń jumısına qávenderlik etken.

Ózinińdi sınań!

Xalıq dástanları – ... Maqamlar – ... Muxammed Raximxan II – ...

Tariyxıy hújjet

«Biz kim, Xorezm mámleketiniń joqarǵı xanı Muxammed Raximxan Soniy tómendegi pármanına qol qoydıq.

Xorezm maqamları xalıqtıń qol qatılmas mülki dep járiyalansın. Bul pármanı mártebege shek keltirgen hám maqamlardı kemsitken yamasa onı buzıp atqarǵan adamlar qattı jazalansın!»

1882-jıl

Soraw hám tapsırmalar

1. Xalıq dástúrlık teatrları haqqında nelerdi bilip aldıńız?
2. Türkstan úlkesine rus teatrları qashan kirip kele basladı?
3. Qoqanda dáslepki háweskerlik teatrın kim dúzgen? Onıń shól-kemlestiriwshisi haqqında nelerdi bilesiz?
4. XIX ásir aqırında Türkstanda qaysı muzıka ásbapları bolǵan?
5. Xorezm maqamı hám muzıkası rawajlanıwında Muxammed Raximxan II (Feruz)niń ornı nelerden ibarat?

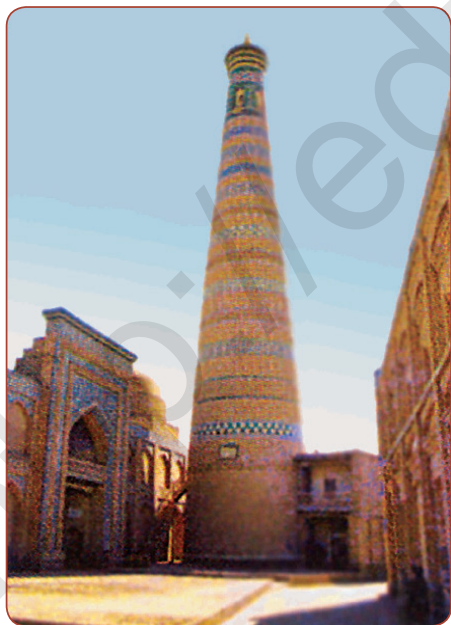
41-§. ARXITEKTURA HÁM SÚWRETLEW ÓNERI

XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında Túrstandağı ulıwma ekonomikalıq krizis, óz ara urıslar, Xiywa xanlığı hám Buxara ámirliğiniń kóterilisshi toparlarǵa qarsı gúresi, sonday-aq, Rossiya imperiyasınıń áskeriy júrisleri tek siyasiy hám ekonomikalıq emes, al mádeniy rawajlanıwına da unamsız tásir kórsetti. Sonday bolsa da, bul dáwirdegi milliy arxitekturada tákirarlanbaytuǵın hám ránbárenlik hám de dástúrlık arxitektura saqlanıp qaldı.

Arxitektura mektepleri

XIX ásirdeń aqırlarında Buxara hám Xorezm arxitekturası eski dástúrlerdı saqlaǵan jaǵdayda zaman ruwxı menen bayıp bardı. Saray kompleksleri, medirese, juma meshitleri, emlew xana kibi mámleket hám jámaát imáratları, sonday-aq, úlken minaralar qurıldı. Olardı qurǵanlar óz dáwiriniń jetik arxitektorları bolıp, eski Buxara hám Xiywanıń tariyxıy imaratların júzege keltiriwdey awır, lekin húrmetli iske bas-qas bolǵan babalardıń qurıwshı áwladları edi.

XIX ásir aqırı hám XX ásir baslarında atları tek Buxara ámirligi emes, al Xiywa xanlığı, Túrstan hám Xorasanda da ataqlı bolǵan



Islamxoja minarasi

Ablaqlı hám Ibrahim Hofizovlar, Mómınjan Solihov, Shirin Muradov kibi kóplep ustalar jetisip shıqtı. XX ásir baslarında qurılǵan Sitorai Mohi Xosa qurılısında joqarıda atları atap ótilgen arxitektorlar, ustalar belsendi qatnasqan edi. Komplekstiń arnawlı Aqsaray zalına pardoz beriw isin Usta Shirin Muradov bassılıǵında naǵıs oyıwshılar ámelge asırdı.

Xorezm arxitektura mektebiniń sárkárdası Odina Muxammed Murad pardoz hám naǵıslı parshınları jaylastırıldıń barlıq sırların jetik iyelegen. Usta gúlallar Nurmuxammed, Abdujabbor, onıń balası Sufimuxammed Niyaz hám Abdullalar bolsa ápiwayı ılaydan gózzal óner dóretpelerin jaratıw hám tábiyattaǵı

hár túrli shóp hám ósimliklerden tákirarlanbaytuǵın reńler payda etiw múmkinligin ámelde dálillep berdi.

XX ásir baslarında tiklengen Islamxoja minarasın (1908—1910) islewdi baslawshısı hám qáwenderi Asfandiyarxannıń bas wáziri, bilimli insan Islamxoja edi. Ol qurdırǵan minara Xiywanıń maqtanışına aylandı. Qalaberse, Islamxoja óz dáwiriniń iri mádeniyat hám mámleketlik ǵayratkeri edi. Ol Xorezmdi dúnyanıń eń rawajlangan mámleketleri qatarında kóriwdi qálegen, watandı sırtqı dúnya menen baylanıstırıwǵa umtılgan insan edi.

Xorezm arxitekturası mektebiniń itibarli tárepi, bas esikler (portal) biyiklik tóbelikler, minaralar júdá názik talǵam hám náziklik tımsalı arabsha jazıwlar menen bezetiletuǵın edi. Sheber kalligrafistler jazıwlardı sheberlik penen imárat bezewine sáykeslestirip jibere alǵan. Aǵash oymashılıǵı bolsa esik, dárwaza hám ústinlerdi oyma naǵıslar menen bezep, imaratlarǵa sulıwlıq baǵıshlaytuǵın bolǵan.

Fergana oypatlıǵında da ózbek xalıq arxitekturasınıń ózine tán tarmaǵı bar edi. XIX ásirdeń ekinshi yarımında oypatlıq milliy arxitekturasına Evropa arxitekturası usılındaǵı imaratlardı qurıw dástúri kirdi. Sonday bolsa da, XIX ásir aqırlarında qurılǵan Andijan juma meshiti óz qurılısı menen joqarı milliy arxitektura úlğisi bolıp qaldı.

Este saqlañ!



Xorezm arxitekturası mektebiniń itibarli tárepi sonda edi, bas esikler, tóbeler, múyeshli minaralar diywalı júdá názik talǵam hám gózzallıq tımsalı arabsha jazıwlar menen bezetiletuǵın edi. Kalligrafistler bul jazıwlardı júdá sheberlik penen imarat naǵısına sáykeslestirip jibergen.

Ózińizdi sınañ!



Islamxoja minarası – ...

Usta Shirin Muradov – ...

Andijan juma meshiti – ...

Xorezm arxitekturası – ...

Evropa usılındaǵı imaratlar qurılısı

Bul dáwirde úlkege Evropa usılındaǵı arxitektura dástúrleri de kirip keldi. Qurılıs islerinde milliy dástúrlük usılları menen birge Evropa arxitekturasına tán usıllar qollanıla basladı.



Sitorai Mohi Xosa

Sonin ishinde, xalq arxitekturasında dástúrlík paxsa, ılaydan islengen diywal hám qam gerbish qollanıw menen birge zamanagóy tórtmúyeshli gerbish, faner, temir bastırma, ayna sıyaqlı qurılıs materiallarınan keń paydalanıldı.

Evropa arxitekturasına tán bolğan ayırım usıllar sol dáwirde qurılğan Buxara ámiriniń jazgı sarayı – Sitorai Mohi Xosa, Xiywa xanı Muxammed Raximxan II tárepinen qurılğan Nurullabay atı menen atalıwshı sarayda (1904—1912) da kózge taslanadı.

Sitorai Mohi Xosa Buxara qalası orayınan 2,5 km qublada jaylasqan. Saray Buxara ámiri Alımxanniń jazgı sarayı bolğan. Bunnan basqa ámir shet el elshilerin hám rus wákıllerin usı jerde qabıl etken. Saraydıń bir bólimi bolğan Aq zaldıń qurılısında Evropa qurılıs usılı ústinlik etedi. Aq zal Buxara ganch oymashılıgı óneriniń eń sońgı jetiskenlikleri tiykarında usta Shirin Muradov basshılıgındağı ustalar tárepinen eki jil dawamında islengen. Xiywada Nurıllabay sarayında da Batıs arxitekturalıq dástúrleri ústinlik etedi. Saray jeti bólmeden ibarat: kútiw zalı, qabıllawxana, taxıtxana, ziyapatxana hám úsh miymanxana. Saray qurılısı múnasibeti menen patshası Nikolay II eki arnawlı luystra hám kúshsiz nurquwatlı úskenesin sawğa etken. Qabıllawxanaдаğı biyik esikler, úlken reńli aynalar, parket pollar hám nağısly pechler Evropa arxitekturasına sáykeslengen. Sırtqı tárepi tegis gerbishler hám feruza reńli taslı nağıslar shaxmat taxtası formasında berilgen.

Imarat qurılısında da Batıs hám Shıgıs arxitekturası dástúrlerinen paydalanılğan. Túrktanniń basıp alınğan iri qalaları hám



Sitorai Mohi Xosa hawlisi

wálayatlarında áskeriy bólimleri ushın qorǵanlar, kazarmalar, áskeriy siyasiy hámeldarlar, generallar ushın evropa usılı kórinisinde saraylar qurıla basladı. Tashkenttiń Jańa qala bóliminde general-gubernatorlıqtıń hákimshilik hám basqa imaratları boy kóterdi. Olar arxitekturalıq jaqtan batıs usılında qurılǵan imaratlar edi.

Ózinizdi sınan!

Sitorai Mohi Xosa – ...

Nurullabay sarayı – ...

Súwretlew óneri

XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında Túrktstanda súwretlew óneri Samarqand, Qoqan, Buxara miniatyurashıları dóretiwshiliginde kórinde (Ahmed Danish, Abdulxalıq maxdum, S. Siddiqov). Olar súwretlew óneriniń dástúrlík rawajlangan túrlerin saqlap qaldı.

XX ásir baslarında dástúrlík diywal naǵıslarda aldın isletilmegen kórinisler—júzip baratırǵan keme, temir jollar hám haywanlar súwretlene basladı. Ózbek xalqı kórkem ónerinde tımsallawǵa tán ásirlik dástúrlerge bay diniy-filosofiyalıq mazmundaǵı naǵıs oyıwshılıqtan tikkeley real súwretlew ónerine ótiw jaǵdayı baqlandı.

Ózbek xudojnikleriniń áyyemgi gúlalshılıq buyımların, kiyimlerin bezewde, materiallar ushın sáykes boyawlar naǵısın islewde

kúndelikli turmıs buyımların bezewde hám basqa ámeliy kórkem ónerde kórinđi. Buyımlardağı joqarı talgam, náziklik, gózzalıq súwretlerde anıq kózge taslanatugın edi.

Nağıs ámeliy kórkem óneriniń orayı Buxara edi. Bul qala ustalarǵı tek ásirlik kórkem ónerdi saqlap qalıwǵa emes, al rawajlandırıwǵa eristi. Buxaralı ustaların shıǵarması óziniń ózgesheliklerine iye bolıp, basqa qalalarda jaratılǵan buyımlardan ajralıp turǵan. Bul shıǵarmalarǵa tán bay túsinik hám tolıq jetik sheberlik, tiykarınan, reńler hám nağıslar sáykesliginde óz kórinisin tapqan. Aq reń baxıt-saadat hám áwmet tımsalı, qızıl reń quwanış hám salamatlıqtı ańlatqan. Reńler hám nağıslar tımsalı zergerlikte, kiyimlerde, bahalı taslardan islengen bezewler basım bolǵan.

Este saqlañ!



XX ásir baslarında dástúrlük diywal nağıslarında aldın ushıraspaǵan kórinisler — júzip baratırǵan keme, temir jollar hám haywanlar súwretlengen nağıslar kirip kele basladı.



Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Sitorai Mohi Xosa — Buxara ámiriniń jazǵı turatugın ornı.
- ▶ Nurullabay sarayı — Batıs hám Shıǵıs dástúrleri tiykarında qurılǵan.
- ▶ Buxara hám Xiywa — arxitekturasınıń ózine tán usılları.
- ▶ Nağıs ámeliy kórkem óner orayı Buxara edi.



Soraw hám tapsırmalar

1. XIX ásir aqırǵı — XX ásir baslarında Túrktan arxitekturasında qanday ózine tánlik baqlanadı?
2. Buxara hám Xiywa arxitektura mektepleri usılların ajratıp berin.
3. Fergánada qashan Evropa arxitekturası dástúrleri kúsheydi?
4. Batıs hám Shıǵıs dástúrleri usılında qurılǵan qurılıslardı sanap berin.
5. Túrktan súwretlew ónerinde koloniallıq sharayatında qanday ózgerisler júz berdi?

JUWMAQ

XVIII ásirde úsh xanlıqtağı óz ara urıslar, ishki kelispewshilikler pıtırańqılıq jurtıımızdı iyelew ushın basqınshılarga qolay pursat jarattı. Nátiyjede XIX ásirdeń ekinshi yarımında Rossiya imperiyası Túrktan xalıqların koloniallıq azabına saldı. Patsha húkimeti úlkeni siyasiy-aymaqlıq jaqtan basıp alıp qoymay, al erkin miynetkesh xalıqtı ruwxıy jaqtan boysındırıwǵa háreket etti. Patsha húkimeti tárepinen engizilgen siyasiy dúzim úlkede koloniallıq húkimdarlıǵın ornatawǵa hám ózbek milliy mámleketshiligin joq etiwge qaratılǵan shara-ilajlardı ámelge asırdı.

Bul turmıstıń ayawsız bir nızamshılıǵı bar. Yaǵnıy tariyxtıń quramalı hám sheshiwshi burılıs pállesinde hárqanday millet hám elat óz tatıwlıǵın hám birligin saqlap, óz milliy mápleri jolında qatań turmasa, juwapkerlik hám qıraǵılıǵın joǵaltatuǵın bolsa, aqıbetinde óziniń eń úlken, teńsiz baylıǵı bolǵan ǵárezsizligi hám azatlıǵınan ayırılatuǵınına gúman joq.

Haqıyqatında da, Rossiya imperiyasınıń basıp alıwı kóplegen sebepler menen bir qatarda sol dáwirdegi bolǵan áskeriy-siyasiy biy-bastaqlıq, mámleket húkimdarlarınıń uzaqtı kóre almaslıǵı, ruwxıy hásizligi aqıbetinde júz bergenin kóplep tariyxıy mısallar tiykarlap turıptı. Bul ashshı bolǵan haqıyqat bärshemizge, ásirese, búgin ómirge úlken úmit hám isenim menen kirip kiyatırǵan, siz jas áwladqa hámme waqıt sabaq bolıwı lazım.

Koloniallıq jılları shiyki zattı qayta islew, taw-kán sanaatı, paxtashılıq sanaatı, temir jol transportı hám basqa tarmaqlar Rossiya imperiyası sanaatı mütájliliklerin támiyinlewge arnalǵan edi. Mine sol kárxana ónimleriniń tasıp ketiliwi bul kárxanalardan payda kóriw hám óndiristi zamanagóylestiriwge múmkinshilik bermedi.

Rossiyadan alıp kelinggen sanaat tovarları menen báseki sebepli Túrktan ónermentshilik-kustar islep shıǵarıwı kriziske bet burdı. Bul bolsa óz nábwetinde úlkeniń ekonomikalıq jaqtan Rossiyaǵa ǵárezziligin jáne de kúsheyttirdi.

Ózbekstannıń Birinshi Prezidenti Islam Karimov 1998-jıl bir topar zıyalılar menen ushırasıwda Túrksanda Rossiya imperiyası ótkergen koloniallıq siyasatınıń aqıbetlerin qalıs kórsetiw wazıypasın aldığa qoyıp, sonday sorawdı keskin qoyǵan edi: «... hár tárepleme qıyın, shetten qaraǵanda xalqımız, onıń mádeniyatı, milliy oy-pikiri, úrp-ádetleri, turmıs tárizi, heshbir gúmansız aytıw múmkin, ata-tegi joq bolıp ketiwi kerek bolǵan sharayatta báribir, bir qatar joǵaltıwlar menen bolsa da, milletimiz ózligin saqlap qaldı ma yama masa joq pa?»

Mámleketimiz basshısınıń bul sorawı juwapsız qalmadı, álbette. Tariyxshılar sabaqlıqlarda tariyxıy maǵlıwmatlar tiykarında Rossiya imperiyası kolonizatorlarınıń zulımlıǵı sharayatında da xalqımız ózligin, milliy qádiriyatların, mádeniyatın, úrp-ádetleri hám turmıs tárizin saqlap qalǵanın oqıwshılarga jetkizip bermekte.

Koloniallıq dáwirinde de mámleketimiz tolıq túrde dúnya civilizaciyasınan ajırılıp qalmadı. Rossiya imperiyası máplerine xızmet etse de, hár túrli zavod hám fabrikalar, bankler, kommerciyalıq shólkemler hám de temir jol kirip keldi.

Haqıyqatında da, koloniallıq sharayatında da ata-babalarımızdıń erkinlikke, rawajlanıw hám gárezsizlikke bolǵan ıqlası sónbedi. Xalqımızdıń júrek-bawırına tereń ornalasqan gárezsizlik hám azatlıq sezimi bargan sayın qúdiretli kúshke aylanıp bardı hám aqırǵı nátiyjede Ózbekstan gárezsizligi saltanatı ushın bekkem tiykar tayarladı.

JUWMAQLAWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR



1. XIX ásir basında Orta Aziya kartası XIX ásir ortalarındaǵı jaǵdaydan qanday dárejede ózgerdi?
Búgingi dúnyajúzi kartası tiykarında maǵlıwmatınızdı tallañ.
2. 1868 hám 1873-jılǵı shártnamalar ózbek mámleketshiligi tariyxında qanday áhmiyetke iye edi?
3. Rossiya imperiyası basqınshılıǵınıń Orta Aziya xalıqları turmıs tárizin ózgettirgen faktorların sanañ.
4. «Úsh xanlıq koloniallarga qarsı birleskende...» temasında «debat» uyımlastırıń.

M A Z M U N I

Kirisiv.....	3
--------------	---

I BÓLIM.

XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ÓZBEK XANLIQLARÍNÍN SIYASIY, EKONOMIKALIQ HÁM MÁDENIY TURMÍSÍ

1-§. XIX ásir ortalarında Orta Aziya mámleketleriniń aymaǵı hám xalqı.....	5
2-§. XIX ásir ortalarında ózbek xanlıqlarınıń hákimshilik basqarıw sisteması.....	8
3-§. XIX Ásir ortalarında ózbek xanlıqlarınıń social-ekonomikalıq turmısı.....	10
4—5-§. XIX ásir ortalarında Orta Aziya xalqınıń mádeniy turmısı.....	14

II BÓLIM

ROSSIYA IMPERIYASÍNÍN ORTA AZIYANI BASÍP ALÍWÍ

6-§. Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziyani basıp alıw ushın basqınshılıq háreketleriniń baslanıwı.....	19
7-§. Tashkenttiń basıp alınıwı.....	23
8-§. Türkstan general-gubernatorlıǵınıń dúziliwı.....	26
9-§. Buxara Amirligine qarsı áskeriy háreketlerdiń baslanıwı.....	29
10-§. Buxara ámirliǵı ústinen Rossiya imperiyası protektoratınıń ornatılıwı.....	31
11-§. Xiywa xanlıǵı ústinen Rossiya imperiyası protektoratınıń ornatılıwı.....	36
12-§. Qoqan xanlıǵınıń basıp alınıwı.....	39

III BÓLIM

ROSSIYA IMPERIYASÍNÍN TÚRKSTANDAǴÍ KOLONIALLIQ SIYASATÍ

13-§. Türkstan general-gubernatorlıǵınıń siyasiy-hákimshilik basqarıw sisteması.....	45
14-§. Türkstan úlkesinde Rossiya imperiyasınıń jer-suw siyasatı.....	50
15-§. Türkstanda sud sisteması hám áskeriy policiya tártibiniń ornatılıwı.....	52
16-§. XIX ásirdeń ekinshi yarımı — XX ásirdeń baslarında Türkstanda social-ekonomikalıq jaǵday.....	57

IV BÓLIM

XIX ÁSIR AQÍRÍNDÁ TÚRKSTANDAǴÍ MILLIY-AZATLIQ HÁREKETLERI

17-§. Türkstanda milliy-azatlıq háreketleriniń baslanıwı hám onıń sebepleri.....	61
18-§. Tashkentte «oba kóterilisi».....	65
19-§. Andijan kóterilisi.....	67
20-§. Milliy-azatlıq háreketleriniń áhmiyeti.....	73

V BÓLIM XIX ÁSIRDIŃ EKINSHI YARÍMÍ—XX ÁSIR BASLARÍŃDA QARAQALPAQLAR

21-§. XIX ásirniñ ekinshi yarımı — XX ásir baslarında Qaraqalpaqlardıñ aymaqlıq jaylasıwı hám jámiyetlik turmısı.....	75
22-§. Salıq hám minnetlemeler. Xalıq kóterilisi.....	78
23-§. Qaraqalpaqlar Tórkstan general-gubernatorlıǵı quramında.....	81
24-§. XIX ásirniñ ekinshi yarımı — XX ásir baslarında qaraqalpaqlardıñ mádeniyatı.....	84

VI BÓLIM JADIDLER HÁREKETI HÁM ONIŃ TÓRKSTAN JÁMIYETLIK-SIYASIY HÁM MÁDENIY TURMÍSINDAǴI ÁHMIYETI

25-§. Jadidshilik háreketiniñ payda bolıwı.....	87
26-§. Jadidlerdiñ baǵdarlamalıq maqset hám wazıypaları.....	91
27-§. Jadidshilik háreketi wákilleri hám olardıñ iskerligi.....	93
28-§. Jadidshilik háreketiniñ Tórkstan jámiyetlik-siyasiy hám mádeniy turmısına tásiiri.....	97

VII BÓLIM TÓRKSTAN HÁM BIRINSHI JÁHÁN URISI

29-§. Birinshi jáhán urısınıñ baslanıwı hám onıñ Tórkstangá tásiiri.....	101
30-§. Tórkstanda 1916-jılǵı kóterilistiñ baslanıwı.....	103
31-§. Jizzax kóterilisi.....	106
32-§. Tórkstanda 1916-jılǵı waqıyalardıñ aqıbetleri hám áhmiyeti.....	108

VIII BÓLIM XIX ÁSIR AQIRI — XX ÁSIR BASLARÍŃDA BUXARA ÁMIRLIGI HÁM XIYWA XANLÍǴI

33-§. Buxara ámirliğiniñ mámleketlik dúzimi hám social-ekonomikalıq turmısı.....	111
34-§. «Jas buxaralılar» háreketi hám Buxara ámirliğiniñ saplastırılıwı.....	117
35—36-§§. XIX ásirniñ aqırı — XX ásir baslarında Xiywa xanlıǵınıñ mámleketlik dúzimi hám social-ekonomikalıq jaǵdayı.....	121
37-§. Xiywa xanlıǵınıñ saplastırılıwı.....	129

IX BÓLIM KOLONIALLIQ SHARAYATÍŃDA TÓRKSTANDA MÁDENIY TURMÍS

38-§. Bilimlendiriw sisteması. Baspasóz.....	135
39-§. Tórkstanda ilim-pán rawajlanıwı.....	139
40-§. Teatr hám muzıka kórkem óneri.....	144
41-§. Arxitektura hám súwretlew óneri.....	150
Juwmaq.....	155

Tillaboyev Soyibjon, Zamonov Akbar.

Ózbekstan tariyxı (XIX ásirniń ekinshi yarımı — XX ásir basları): 9-klass ushın sabaqlıq/ Arnawlı redaktor: D.A. Alimova. — T.: «Sharq», 2019. — 160 b.

KBK 63.3(50⁶)ya721

O‘quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG‘UNOVICH**

**O‘ZBEKISTON
TARIXI**

**(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)**

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan uchinchi nashr

Qaraqalpaq tilinde

Awdarmashi *S. Aytmuratova*
Redaktori *S. Baynazarova*
Xud. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turimbetov*
Operator *N. Saukieva*

Licenziya: AI №108, berilgen waqti 2008-jil 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqti 06.05.2019.

Formatı 70x90 1/16. Tip «Times» garniturası. Ofset usılında basıldı. Kegl 12.
Kólemi 10 b/t. shártli 11,7 b/t. esap 9,0 b/t. Nusqası 11915 dana. Buyırtpa № 460.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.uz

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi
«Sharq» baspa-poligrafıyalıq akcionerlik kompaniyası baspaxanası,
100000, Tashkent qalası, Buyuk Turon kóshesi, 41-úy.

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayn kórsetetuǵın keste

№	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladi

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendeǵı jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıziqlar joq.
Qanaatlan-dırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızilıp, shetleri qayrılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qalıpne keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızilǵan.
Qanaatlandı-rarsız	Muqabaǵa sızilǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızilıp, boyap taslangan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.

Tillaboyev Soyibjon, Zamonov Akbar.

Ózbekstan tariyxı (XIX ásirniń ekinshi yarımı — XX ásir basları): 9-klass ushın sabaqlıq/ Arnawlı redaktor: D.A. Alimova. — T.: «Sharq», 2019. — 160 b.

KBK 63.3(50⁶)ya721

O‘quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG‘UNOVICH**

**O‘ZBEKISTON
TARIXI**

**(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)**

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan uchinchi nashr

Qaraqalpaq tilinde

Awdarmashi *S. Aytmuratova*
Redaktori *S. Baynazarova*
Xud. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turımbetov*
Operator *N. Saukieva*

Licenziya: AI №108, berilgen waqti 2008-jil 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqti 06.05.2019.

Formatı 70x90 1/16. Tip «Times» garniturası. Ofset usılında basıldı. Kegl 12.
Kólemi 10 b/t. shártli 11,7 b/t. esap 9,0 b/t. Nusqası 1241 dana. Buyırtpa № 460-A.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.uz

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi
«Sharq» baspa-poligrafıyalıq akционерlik kompaniyası baspaxanası,
100000, Tashkent qalası, Buyuk Turon kóshesi, 41-úy.